

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2019 43(3)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diñer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarıoğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyedergisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

14.10.2019

Sonbahar 2019 43(3)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akşın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haşım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Şennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ferda Dönmez Atbaşı
Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanoğlu
Cengiz Ekiz
Benan Eres
Serter Oran

Nizam Önen
Özge Özkoç
Esra Sarıoğlu
Onur Can Taştan
Aslı Yılmaz Uçar
Zafer Yılmaz

İçindekiler

Araştırma Makaleleri

'Yeni Kapitalizm' Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi - 525
Alpaslan Akçoraoğlu

Nerede O Eski IMF Politikaları: Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Serbestleşmesi ve Finansal Krizlerin Nedenleri- 577
Ferda Dönmez Atbaşı ve Mustafa Öziş

Yükseköğretimde Akademik Kendileşme (Academic Inbreeding) ve Kurumsal Habitusun İnşası Üzerine Bir Tartışma - 599
Duygun Göktürk ve Anıl Kandemir

Türkiye'de Zorunlu Göç Mağduru Çocuklar: Çatışmalar ve Yıkımlar Nedeniyle "Kendi Evinde Mülteci Olmak"- 625
Hatice Çoban Keneş

In Memoriam

Immanuel Wallerstein: Bir Düşünce İnsanı - 657
Barış Ünlü

Bir Entelektüel Duruşun Gelişimi - 667
Immanuel Wallerstein

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları -675

'Yeni Kapitalizm' Teorileri, Dijital Devrim ve Türkiye Kapitalizmi

Alpaslan Akçoraoğlu, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
ORCID: 0000-0003-4368-9998, e-posta: akcora@gazi.edu.tr

Özet

Yirminci yüzyılın son on yılından itibaren dünyanın ileri kapitalist merkezlerinde bilgi ve yeniliğe dayalı bir 'yeni kapitalizm' aşamasına geçildiği görülmektedir. Bu makalenin amaçlarından biri, merkez ülkelerde gelişen çağdaş kapitalizme ilişkin modern anaakım ve Marxian teorileri incelemektir. Diğer yandan, bu makalenin diğer bir amacı ise Türkiye ekonomisinin böyle bir yapısal dönüşüm için asgari önkoşulları taşıyıp taşımadığını tartışmaktır. Bu makalede çağdaş ana-akım bilgi teorilerinin basit ve yetersiz yapılarının radikal bir eleştirisi sunulmaktadır. Buna karşın, Marxian teorilerin, daha kapsamlı, karmaşık ve çok boyutlu bir çağdaş kapitalizm perspektifi sağladığı ileri sürülebilir. Bu çalışmada incelenen Marxian yeni kapitalizm teorileri şunlardır: dijital kapitalizm teorisi, otonomist teori, bilişsel kapitalizm teorisi, ulusötesi bilgisel kapitalizm teorisi ve bilişsel materyalizm teorisi. Yeni kapitalizmi, tarihsel kapitalizmin bir aşaması olarak gören Marxian teoriler, toplumsal ilişkilerin tarihsel boyutunu, üretken güçlerin gelişimini, bilgi/güç ilişkilerini ve sınıf çelişkilerini teorik analizlerine dâhil etmektedirler. Tekno-iyimser ortodoks iktisatçılar, yeni kapitalizmin yüksek-becerili, yüksek ücretli işler yaratacağını ve ayrıca, toplumsal eşitsizliklere ve iktisadi durgunluğa son vereceğini düşünüyordular. Buna karşın, dijital dönüşümün merkez ülkelerde aşırı-birikim sorununu daha da ağırlaştırdığı, iktisadi eşitsizlikleri daha da arttırdığı, kitlesel işsizliği yaygınlaştırdığı ve güvencesiz/geçici istihdamı büyüttüğü gözlemlenmektedir. Diğer yandan, küresel ekonominin yarı-çevre ekonomilerinin, yeni kapitalizm çağında ileri kapitalist merkezler ile aralarındaki açığı kapatabilmeleri için ekonomilerini bu yeni çağın gereklerine göre dönüştürmelerinin zorunlu olduğu düşünülmektedir. Türkiye'de hem 'elit' entelektüel emek niceliksel ve niteliksel olarak yetersizdir ve hem de bilişsel kapitalizmin zorunlu unsuru olan kitlesel entelektüellik gelişmemiştir. Ayrıca, Türkiye ekonomisinin önemli 'yapısal zayıflıkları' ve bilim ve teknolojiye ayrılan görece olarak yetersiz kaynaklar, teknoloji-odaklı uzun-dönemli bir iktisadi dönüşüm için önemli engellerdir.

Anahtar Sözcükler: Bilişsel kapitalizm, dijital kapitalizm, otonomist teori, ulusötesi bilgi kapitalizmi, Türkiye kapitalizmi.

The Theories of New Capitalism, Digital Revolution and the Capitalism of Turkey

Abstract

A new stage of capitalism based on knowledge and innovation has emerged in the advanced capitalist centers of the world since the last decade of the twentieth century. One of the aims of this paper is to explore both modern mainstream and Marxian theories analyzing the contemporary stage of capitalism. On the other hand, another purpose of this paper is to discuss whether Turkey satisfies the minimum preconditions for such a structural (digital) transformation or not. In this article, I present a critical review of simple and analytically insufficient structures of the contemporary mainstream theories of knowledge. However, Marxian theories provide more comprehensive, complicated and multi-dimensional perspectives of this contemporary stage of capitalism. The Marxian theories of new capitalism reviewed in this paper are as follows: cognitive capitalism, digital capitalism, autonomist Marxism, transnational informational capitalism, and cognitive materialism. Considering that new capitalism is a stage of historical capitalism, Marxian theories take into account of historical dimension of social relations, the development of productive forces, knowledge/power relations and class antagonism. Techno-optimistic orthodox economists claim that the digital transformation will bring high-skilled, high-paid jobs and resolve problems of social polarization and economic stagnation. However, the new capitalism aggravates over-accumulation in the Global North, increasing the economic inequalities, accelerating the trend towards mass unemployment along with precarious/temporary employment. It is argued that semi-peripheral countries of the global economy should transform their economy in conformity with digital age. Turkey is insufficiently endowed with both 'elite' intellectual labor, and the mass intellectuality intellectuality, a term proposed by the theorists of cognitive capitalism. Furthermore, the significant 'structural weaknesses' of the Turkish economy and relatively insufficient resources allocated to science and technology are strong obstacles for a long-term economic transformation based on high technology.

Keywords: Cognitive capitalism, digital capitalism, transnational informational capitalism, autonomist theory, the capitalism of Turkey.

Giriş

Yirminci yüzyılın son on yılından itibaren dünyanın ileri kapitalist merkezlerinde bilgi ve yeniliğe dayalı bir 'yeni kapitalizm' aşamasına geçildiği görülmektedir. Bu makalenin iki temel amacı bulunmaktadır. Birincisi, merkez ülkelerde gelişen yeni kapitalizmin yapısal özellikleri Marxian teoriler ışığında incelenmektedir. Diğer yandan, neoliberal bilgi teorileri eleştirel bir bakış açısıyla kısaca

gözden geçirilmektedir. İkincisi, Türkiye ekonomisinin böyle bir yapısal dönüşüm (bilgi ve yenilik odaklı bir kapitalist birikim rejimine geçiş) için asgari önkoşulları taşıyıp taşımadığı tartışılmaktadır. Yeni kapitalizme ilişkin teorik bilgiler, Türkiye'nin yapısal dönüşüm kapasitesini değerlendirmek amacıyla kullanılmaktadır. Böylelikle, makalenin birincil ve ikincil amaçları arasında bir analitik bağlantı kurulabilmektedir. Bu makalede çağdaş ana-akım (neoliberal) bilgi teorilerinin basit ve yetersiz yapılarının radikal bir eleştirisi sunulmaktadır. Buna karşın, Marxian teoriler hem daha kapsamlı ve karmaşıktırlar ve hem de yeni kapitalizme ilişkin çok boyutlu bir analiz sunmaktadırlar. Çağdaş kapitalizmi, tarihsel kapitalizmin bir aşaması olarak gören Marxian teoriler, toplumsal ilişkilerin tarihsel boyutunu, üretken güçlerin gelişimini, bilgi/güç ilişkilerini ve sınıf çelişkilerini teorik analizlerine dâhil etmektedirler. Diğer yandan, Marxian teoriler, ileri kapitalist ülkelerde gelişen bu yeni kapitalizmi tanımlamak için 'dijital kapitalizm', 'bilişsel kapitalizm', 'bilgi kapitalizmi', 'yenilik kapitalizmi', 'teknolojik kapitalizm' ve 'bilgi teknolojisi (IT) kapitalizmi' gibi değişik terimler kullanmışlardır.

Kapitalizmin temel nitelikleri bu yeni kapitalizmde de değişmemiş olmasına karşın, çağdaş kapitalizm, eski kapitalizmden (yani, endüstriyel kapitalizm) farklı bazı yeni özelliklere sahiptir. Çağdaş küresel kapitalizm bir yönüyle eskidir, çünkü azami kar ve birikim arayışına, üretim araçlarının (entelektüel sermaye dâhil) özel mülkiyetine, büyük iktisadi eşitsizliklere (oligarşik kapitalizm), akıl-dışı (irrasyonel) bir piyasa mekanizmasına dayanan bir sistem aynen sürdürülmektedir. Kapitalist piyasa mekanizması akıl-dışıdır, çünkü bir yandan iktisadi kaynakların önemli bir bölümü israf edilmektedir (savaş ve silahlanma harcamaları, satış stratejileri, 'gösterişçi' lüks tüketim, finansal faaliyetler) ve diğer yandan üretimin amacı toplumsal ihtiyaçları karşılamak değil, kar etmektir. Yeni kapitalizm, özü itibarıyla eski kapitalizmden farklı olmamasına karşın, kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil etmektedir, çünkü yeni üretken kaynakları ve yeni örgütsel biçimleri yaratan ve küresel iktisadi yapının kökeninde bulunan yeni bilgi ve iletişim teknolojileri kapitalizmin bu yeni aşamasını biçimlendirmektedir. Dijitalleşme, üretimden finans ve hizmetlere kadar bütün küresel ekonomiyi kuşatmaktadır. Bilgisayar ve bilgi teknolojisi yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren 'küreselleşmenin' teknolojik temelini oluşturmuştur (Robinson, 2018: 78-80).

Dijital devrim bir kısım ortodoks iktisatçılar arasında kapitalizmin geleceğine yönelik büyük bir iyimserlik (teknolojik optimizm) yaratmıştı. Yeni kapitalizmin yüksek-becerili, yüksek ücretli işler yaratacağı ve ayrıca, toplumsal eşitsizliklere ve iktisadi durgunluğa son vereceği düşünülüyordu. Buna karşın, iktisadi ve toplumsal gelişmeler tam tersine bir eğilimi göstermekte ve dijital dönüşümün

aşırı-birikim sorununu daha da ağırlaştırdığı, iktisadi eşitsizlikleri daha da arttırdığı, kitlesel işsizliği yaygınlaştırdığı ve güvencesiz/geçici istihdamı büyüttüğü gözlemlenmektedir.

Diğer yandan, Paul Mason ve Jeremy Rifkin gibi entelektüeller, dijitalleşmenin kapitalizmin sınırlarını zorladığını ileri sürmekte ve 'post-kapitalist' bir iktisadi/toplumsal sistemin oluşmaya başladığını savunmaktadırlar. Paul Mason, sıfır-maliyetli ürünlerin ve zayıf mülkiyet haklarının bulunduğu bir bilgi ekonomisinin kapitalist bir ekonomi olamayacağını vurgulamaktadır (Mason, 2015: 175). Dolayısıyla, Mason'a göre, bilgi teknolojileri yeni ve istikrarlı bir kapitalizmin temelini oluşturmamakta; tam tersine, dijital çağ, mülkiyet haklarını aşındırarak ve gelir, çalışma ve kar arasındaki ilişkiyi yıkarak, piyasa mekanizmasının çözümlenmesine neden olmaktadır. Jeremy Rifkin ise dijital dönüşüm ile birlikte bilgi ürünlerinde marjinal maliyetlerin sıfıra yaklaşacağını ve dolayısıyla kaynakların kıtlığı sorununun aşılabileceğini ileri sürmektedir (Rifkin, 2014: 7-15). İktisadi paradigmanın değiştiği böyle bir ütopyik 'bolluk ekonomisinde' kapitalizm varlığını sürdüremeyecek ve post-kapitalist bir sisteme geçilecektir.

Küresel ekonominin çevre ve yarı-çevre ekonomilerinin, dijital kapitalizm çağında ileri kapitalist merkezler ile aralarındaki açığı kapatabilmeleri için ekonomilerini bu yeni çağın gereklerine göre dönüştürmeleri ve teknolojik yenilik odaklı bir iktisadi büyüme modeline geçmelerinin zorunlu olduğu düşünülmektedir. Bilgi teknolojileri, çevre/yarı-çevre ülkelerin üretim sistemlerini modernize etmelerine ve rekabetçi güçlerini hızla artırmalarına olanak sağlayarak, onların iktisadi kalkınma süreçlerini hızlandırmaktadır. Diğer yandan, yeni teknolojik sisteme kendilerini uyarlayamayan ekonomilerin kalkınma süreci ise belirli bir aşamadan sonra yavaşlamakta ve hatta durmaktadır. Büyük yapısal iktisadi sorunlara sahip ve derin bir iktisadi kriz içindeki Türkiye ekonomisinin büyük bir yapısal dönüşümü (yeni kapitalizme geçiş) sağlama kapasitesinin olup olmadığı makalenin son bölümünde tartışılmaktadır.

Çağdaş Ana-akım (Neoliberal) Bilgi Teorilerine Eleştirel Bakış

Modern ana-akım iktisat teorileri 'bilgiyi' ya mikro iktisat alt-disiplininin yeni bir nesnesi (bilgi iktisadı) ya da iktisadi gelişmenin yeni bir aşaması (bilgiye dayalı ekonomi) olarak görmektedir. Çağdaş ileri kapitalizmi tanımlamak için Marxian yaklaşımların kullandığı kavramlar (dijital kapitalizm, bilişsel kapitalizm, bilgi kapitalizmi vd.) ile neo-klasik iktisadın bilgi ekonomisi kavramı arasında teorik düzeyde köklü farklılıklar bulunmaktadır. Modern ana-akım bilgi teorilerinin zayıflıkları aşağıda açıklanmaktadır.

(a) Modern ana-akım teorilerin büyük çoğunluğu, bütün zamanlarda ve coğrafi mekânlarda geçerli olan genel teorik modelleri kullanarak bilgi sorununa yaklaşmaktadırlar (Vercellone, 2013: 7). Ayrıca, bu teorik modeller iktisadi alan ile toplumsal ilişkiler alanının ayrılığı ilkesine dayalı olarak formüle edilmektedir. Dolayısıyla, çağdaş ortodoks teori 'ekonomilerin tarihselliği' olgusunu reddetmektedir. Neo-klasik içsel büyüme modellerinde (örneğin Howitt 2004), bilginin iktisadi büyüme sürecinde oynadığı 'yeni' role değinilmemekte ve bilgi ekonomisine geçişin getirdiği tarihsel yeni yapısal değişimlerin bilgi üzerindeki etkisi incelenmemektedir.

(b) Modern ortodoks teorilerin kullandığı kavramlar (bilgi toplumu gibi), yeni bir tip toplum biçimine girildiği izlenimini yaratmaktadır (Örneğin, Unger, 2019; Smith, 2002). Bu teoriler kesikli sosyo-ekonomik gelişme sürecini vurgulamakta ve çağdaş ekonomilerin kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil ettiklerini yadsımaktadırlar (Fuchs, 2009: 389). Bilgi toplumu kavramı bir 'tarihsel kırılma' düşüncesine dayanmasına karşın, kapitalist üretim biçiminin yapısal unsurlarının sürekliliğini göz ardı etmektedir. Çağdaş toplum her şeyden önce kapitalist sermaye birikim biçiminin egemen olduğu bir toplumdur.

(c) Bilgi toplumu yaklaşımının tarihsel zamanı (veya kırılmayı) açıklama biçimi sorunludur, çünkü üretken güçlerin gelişimini etkileyen toplumsal ilişkilerin dönüşümünü ve bilgi/güç ilişkilerini ihmal etmektedir (Vercellone, 2013: 7). Bilgi ekonomisinin doğuşu, nicelikten niteliğe doğru bir çeşit Hegelci değişme ile açıklanmaktadır (yani, bilgi miktarında büyük bir değişimin yarattığı yeni bir iktisadi gelişme aşaması). Dolayısıyla, bilgi ekonomisi şu iki faktörün bir araya gelmesinin bir sonucudur: (i) fiziksel olmayan sermayenin 1970'lerin ortasından itibaren güçlü biçimde bir uzun-dönemli artış eğilimine girmesi ve günümüzde iktisadi büyümenin kilit belirleyicisi olması, (ii) bilgi teknolojilerinin olağanüstü biçimde yayılması sonucunda, bilginin yeniden üretimi ve iletilmesi koşullarında meydana gelen geniş kapsamlı değişmeler (Foray, 2004). Bu ortodoks görüşün daha radikal bir versiyonu ise bilgi ekonomisinin ekonomide bir 'bilgi ve teknoloji eşliğinin' geçilmesi sonucu ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

(d) Teknolojik determinizmi benimseyen mekanistik bilgi ekonomisi teorilerine göre, dijital teknolojiler, bilgi ürünlerinin ve bilginin kitlesel üretimine geçişte birincil role sahiptirler. Bu yaklaşım, kapitalizmin bütün tarihini belirleyen 'üretimin entelektüel güçlerinin' kontrolü sorununu çevreleyen 'toplumsal ilişkileri ve çatışmaları' soyutlamaktadır (Vercellone, 2013: 9).

(e) Neoliberal bilgi teorileri (neo-klasik içsel büyüme teorileri ve bilgi ekonomisi teorisi), sermaye ve emek arasındaki karşıtlığı göz önüne almadıkları gibi, bilgi

ve güç arasındaki çelişkileri de analizlerine dâhil etmemektedirler (Vercellone, 2005: 2). Kapitalizmin çağımızdaki dönüşümünü anlayabilmek için ana-akım teorinin bilgi ekonomisi gibi basit kavramları yeterli olmayacaktır. Çağdaş tarihsel konjonktürün ortaya çıkması, bilgi ekonomisinin basit biçimde yaratılması biçiminde gerçekleşmemiştir. Kapitalizmin çağdaş dönüşümünün anlam ve önemini kavramak için bilgiye dayalı bir ekonominin basitçe oluşturulması olgusuna odaklanmak yerine, bilgiye dayalı bir ekonominin kurulması sürecini belirleyen Marxian sermaye birikim yasalarını incelemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

(f) Ana-akım yaklaşımlar ideolojik bir karaktere sahiptirler. Neoliberal teoriler, bilginin özelleştirilmesini savunmakta ve bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmelerin piyasaların genişlemesine katkısını kutsamaktadırlar (Golding, 2000: 170). Ortodoks yaklaşımlar yeni kapitalizmin teknolojik olarak meşrulaştırılmasını amaçlamakta ve dijital kapitalist dönüşüme ilişkin iyimser ve umut verici söylemler kullanılmaktadır. Genel teknolojik ilerleme eğilimi evrensel olarak ilerici bir olgu olarak gösterilmekte ve bilgi ve ağ teknolojilerinin toplumsal sistemlere uygulanmasıyla, çağdaş toplumun sorunlarının çok büyük bölümünün sona ereceği bir 'neoliberal kapitalist tekno-ütopya' ulaşılabileceği algısı yaratılmaktadır (Fisher, 2010: 236-240). Yeni kapitalizme yönelik Marxian yaklaşımların temel başlangıç noktası, neoliberal teorilerin bu yeni kapitalizmi öven, ilerici ve meşru gösteren görüşlerinin radikal bir eleştirisini içermesidir.

Yeni Kapitalizmi Açıklamaya Çalışan Marxian Teoriler

Bu bölümde yeni kapitalizme ilişkin Marxian teoriler incelenecektir. Bu teoriler sırasıyla Dijital Kapitalizm Teorisi, Otonomist Teori, Bilişsel Kapitalizm Teorisi, Ulusötesi Bilgisel Kapitalizm Teorisi ve Bilişsel Materyalizm teorisidir. Bu Marxian teoriler arasında gerek kapsamlı ve karmaşık yapısı ve gerekse gelişmiş analitik yapısıyla 'Bilişsel Kapitalizm Teorisi'nin yeni kapitalizmi açıklama gücünün/kapasitesinin biraz daha ön plana çıktığı söylenebilir.

Dijital Kapitalizm Kavramı ve Teorisi

Dijital kapitalizm kavramı ilk olarak Schiller (1999) tarafından kullanılmıştır. Buna karşın, 'dijital kapitalizm' kavramı zaman içinde diğer bazı teorisyenler (Fuchs 2016 ve Zukerfeld 2017) ile bazı sosyal demokrat liderler (Nahles, 2018) tarafından da kullanılan ve 'dijital teknolojilere ve ağlara' dayanan çağdaş kapitalizme atıfta bulunan bir genel kavrama dönüşmüştür. Buna karşın, Schiller'in (1999, 2007, 2011, 2017) dijital kapitalizm teorisine göre, dijital kapitalizm yaklaşık 500 yıllık kapitalizm tarihi içinde bir 'evre (phase) değişimini'

temsil etmektedir. Kapitalist sistem 1970'lerden itibaren derin ve yapısal bir krize girmiş ve dijital kapitalizm bu krizden çıkmak için tasarlanan küresel 'kapitalist yeniden yapılanma' stratejisinin önemli bir parçası olmuştur. Dijital kapitalizm, politik iktisadın evrimi sonucu doğmamış, yapısal sorunlara ve kapitalizmin kalıcı kriz eğilimlerine karşı arz yönlü bir strateji olarak geliştirilmiştir (Chakravartty ve Schiller, 2010: 672). Neo-Marxian aşırı-birikim teorilerinden (Brenner 2009, Foster ve Magdoff 2009) esinlenen dijital kapitalizm teorisine göre, çağdaş kapitalist ekonomilerin birincil ayırt edici özelliği, sistemik aşırı kapasitenin giderek büyümesi ve yatırım fırsatlarının azalması karşısında, sermayenin artan oranda finansallaşmasıdır. Bu iki birbirine paralel olgu (aşırı-birikim ve finansallaşma) kapitalist piyasa sisteminin henüz aşamadığı derin bir iktisadi ve finansal kriz dinamiği yaratmıştır.

David Harvey'in (2003: 87-88) krize karşı mekânsal-zamansal çözüm kavramından hareket eden dijital kapitalizm teorisine göre, bilgi teknolojileri mekânsal-zamansal çözümün önde gelen bir unsuru olmuştur (Chakravartty ve Schiller, 2010: 672). Kapitalizmin 1970'lerdeki azalan karlar krizine karşı yürütülen çok yönlü yeniden yapılanmada, bilgi teknolojileri ve onun küreselleşmeyi olanaklı kılan etkileri çok önemli bir rol oynamıştır. Büyük şirketler çok-fonksiyonlu dijital ağlar etrafında ve sınırları aşan ölçekte örgütlenmişlerdir. Kapitalist işletmelerin bilgi teknolojilerine yönelik yatırımları kitlesel düzeyde artışlar göstermiştir. Finans sektörü de hem dijital ağ hizmetlerini desteklemek ve hem de matematiksel olarak karmaşık ürün yeniliklerini gerçekleştirebilmek için kitlesel ölçüde bilgi teknolojilerine yatırım yapmıştır (Schiller, 2011: 925). Dolayısıyla, dijital kapitalizm özellikle 1990'larda birikim sürecine önemli katkı sağlamış ve bazı ortodoks iktisatçıların bilginin bir iktisadi büyüme alanı yaratmak için en önemli unsur olduğunu ileri sürmelerine neden olmuştur. Buna karşın, özellikle 2008 küresel krizinden sonra, dijital kapitalizmin, çağdaş kapitalizmin yapısal kriz eğilimini çözemeyeceği anlaşılmıştır.

Bilgi teknolojileri, ulusal ekonomilerde iktisadi faaliyetlerin yürütülmesinde çok önemli bir ön koşul durumuna gelmiştir. Dijital kapitalizm bir sektörel olgu olmanın çok ötesinde, ekonomi-düzeyinde bir projeye dönüşmüştür. Dijital ağ sistemleri ve uygulamaları yeni ortaya çıkan neoliberal dijital kapitalizmin teknolojik ve coğrafi erişimini hızlı biçimde arttırmıştır. Diğer yandan, ulus ötesi düzeyde örgütlenmiş üretken kapasitedeki büyük artış, dünya düzeyinde yıkıcı bir aşırı-birikim döngüsü yaratmış ve aşırı-üretim ve iktisadi durgunluk ileri kapitalist merkezlerde güçlü ve kalıcı bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır (Schiller, 2011: 674). Diğer yandan, bilgi teknolojileri kapitalist savaş makinesinin asli unsurlarından bir olmuştur. Askeri birikim biçimi, kapitalizmin aşırı-birikim/ iktisadi durgunluk sorununu çözmek için kullanılan stratejilerden biri olmuş

ve bu 'ölümcül ileri teknolojili' savaş makinesi çağdaş kapitalizmin önemli bir parçası olmuştur. Bilgi teknolojilerindeki gelişmeler sonucu, sermaye üretim sistemlerini kapsamlı biçimde yeniden organize etmiştir. İşgücü maliyetlerinin düşürülmesi, yalın üretim uygulamalarına yönelik yenilikler, bilgi teknolojisi ağırlığı yüksek ve istihdam ağırlığı düşük üretim gibi stratejiler benimsenmiştir.

Otonomist Teori

Aşağıda ayrıntılı olarak incelenecek Bilişsel Kapitalizm teorisi, başlıca teorisyenleri Antonio Negri, Michael Hardt, Paolo Virno, John Holloway, Mario Tronti ve Maurizio Lazzarato olan Otonomist Marxist (otonomizm) düşünce okulundan esinlenmiştir. Antonio Negri, bilişsel kapitalizm teorisi ile otonomist Marxizm arasındaki yakın bağı açıkça vurgulamaktadır (Negri, 2008: 64). Negri, çağdaş toplumun bilişsel kapitalizm çağına girdiğini ve bu çağın temel niteliğinin entelektüel emeğin hegemonyası olduğunu ileri sürmektedir. Benimsedikleri yöntemler ve sınıf mücadelesine, tarihe ve Marx'ın değer teorisine ilişkin görüşleri bakımından, otonomist Marxizm ve bilişsel kapitalizm teorisyenleri birbirlerine benzer görüşlere sahiptirler.

Otonomist yaklaşımın temel tezleri beş temel kategoride incelenebilir. Birincisi, otonomist teori, kapitalizmi birbirini izleyen tarihsel aşamalardan oluşan bir sistem olarak görmekte ve teoriye göre, her bir aşama farklı bir sınıf öznesi, sınıf çatışması ve egemen emek biçiminden oluşmaktadır. Kapitalizmin bir aşamasından diğerine geçişi belirleyen temel olgu, sınıf mücadelesidir. Diğer yandan, otonomist Marxizmin ön önemli teorisyeni Antonio Negri'nin kapitalizmin tarihsel aşamalarına ilişkin sınıflandırması, Bilişsel Kapitalizm teorisinin yaklaşımından farklıdır. Otonomist Marxizm, endüstriyel kapitalizmin tarihsel gelişiminde birbirlerini izleyen aşamaları belirlemeye çalışmış ve birinci aşamanın başlangıcını 1848 yılı olarak belirlemiştir (Bowring, 2004: 105-113). Birinci aşama 1848 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemi kapsamakta ve Negri tarafından 'büyük ölçekli endüstrinin' birinci evresi olarak adlandırılmaktadır. Bu aşama 'profesyonel işçi' (veya yenilikçi işçi) dönemi olup, yüksek düzeyde becerili fabrika işçileri yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Bolşevizminin ve konsey komünizminin çekirdeğini oluşturmuşlardır. İkinci aşama Fordist döneme karşılık gelmekte ve 1914-1968 dönemini kapsamaktadır (Negri'ye göre, büyük ölçekli endüstrinin ikinci evresi). Birinci aşamada ortaya çıkan devrimci hareketlerin tehdidi altında, kapitalist sınıf, üretimi sert biçimde yeniden biçimlendirmiş ve işgücünün becerilerini azaltan ve öncü aktivizm ile bağlarını zayıflatan önlemler almıştır. Sermayenin bu dönemdeki stratejisinin ana unsurları şunlardır: çalışma sürecinin yeniden organizasyonu (Taylorizm), iş-gününün ve ücretin yeniden yapılandırılması (Fordizm), Keynesyen iktisat

politikaları, sosyal yardım programları ve kapsamlı toplumsal yönetime olanak veren endüstriyel stratejiler (Negri, 1988: 205). Bu önlemlerle ileri kapitalist merkezlerdeki sermaye iç muhalifleri kontrol altına almış ve birikimin 'Altın Çağ'ının önünü açan istikrarlı koşulları oluşturmuştur. Negri'ye göre, kapitalizmin üçüncü aşaması 1968 yılından sonraki dönemi kapsayan 'post-Fordist' dönemdir (otonomistlerin bu konudaki görüşleri aşağıdaki paragraftan sonra kısaca özetlenmektedir).

Buna karşın, bilişsel kapitalizm teorisi Braudel'in görüşünü paylaşmakta ve kapitalizmin uzun bir tarihi olduğunu ve sistemin birinci aşamasının on altıncı yüzyılın başlarına (ticari kapitalizm) kadar uzandığını kabul etmektedir. Ayrıca, bilişsel kapitalizm teorisine göre, bilişsel kapitalizme geçiş endüstriyel kapitalizm içinde Fordizmden, post-Fordizme geçiş sürecini temsil etmemekte, endüstriyel kapitalizmden bütünüyle kopuşu ve kapitalizmin bir üst aşamasına geçişi belirtmektedir (Moulier-Boutang, 2011: 47). Bilişsel kapitalizme geçiş büyük ve köklü bir dönüşüm olarak algılanmakta ve on sekizinci yüzyılda doğan politik iktisadın bu yeni kapitalizm ile birlikte tarih olduğu düşünülmektedir.

Otonomist Marxizmin ikinci tezine göre, çağdaş kapitalizm, kapitalizmin üçüncü aşamasıdır veya emek ve sermaye arasındaki mücadelenin üçüncü devresidir (Jeon, 2014: 95). Nitekim Negri, kendi teorik çalışmalarını 'post-modern dünyada sınıf karşıtlığının teorisi' olarak tanımlamaktadır (Negri, 1984: xvi). Otonomist Marxizme göre, sınıf mücadelesinin ikinci aşaması (Fordist endüstriyel kapitalizm) Fordist fabrika ve kitlesel çalışan (emekçi) ile temsil edilirken (Bowring, 2004: 106), üçüncü aşaması ise 'maddi olmayan emek' ve 'toplumsal çalışan' kavramları ile tanımlanmaktadır. Maddi olmayan emek, malların bilgisel (enformasyonel) ve kültürel içeriğini üreten emektir (Lazzarato, 2016: 78). Endüstriyel kapitalizmde kitlesel çalışanların sermayeye karşı mücadeleleri sabotaj, çalışmayı reddetme ve çalışan-öğrenci ittifakı gibi biçimler almış ve sınıf öznesi bu kitlesel hareket sürecinde daha yaratıcı ve esnek bir işgücüne dönüşmüştür.

Üçüncüsü, Otonomist Marxizm makinelerin değil, insanların ve çalışanların bağımsızlığına (özerkliğine) odaklanmaktadır. Buna karşın, bilgi toplumu teorisi bir 'özerk teknoloji' doktrini olup, bilgi teknolojilerinin geleceğin toplumunun ekonomisini, kültürünü ve siyasetini belirleyeceğini ileri sürmektedir Otonomist Marxizmin merkezinde üretken güçlerin ilahi (teolojik) biçimde ilerlemesi değil, yaratanlar (çalışanlar) ve sömürenler (kapitalistler) arasındaki çelişki bulunmaktadır (Dyer-Witheford, 2004: 7). Buna karşın, sermayenin egemen ve karşı konulamaz mantığını vurgulayan bazı Marxian yaklaşımlardan farklı olarak, Otonomist Marxistler, Marx'ın analizinin sermayenin değil, emeğin

gücünü vurguladığını ileri sürmüşlerdir (Moulier, 1989: 19). Yves Moulier bu durumu 'Koperniken tersine çevirme' olarak adlandırmaktadır. Çalışanlar, kapitalist tasarımın pasif bir nesnesi olmayıp, üretimin, becerilerin, yeniliklerin ve işbirliğinin aktif birer öznesidirler.

Emek ve sermaye arasındaki sınıf mücadelesinde, emek önderlik rolünü oynamaktadır. Endüstriyel kapitalizmde emeğin sermayeye karşı mücadelesini zayıflatmak amacıyla kapitalistler çeşitli stratejiler izlemişlerdir. Üretim mekânlarının küreselleşmesi, küresel güneydeki ucuz işgücünden yararlanmak, hizmetler alanına kayış, esnek üretim yöntemlerinin benimsenmesi gibi karşı stratejiler geliştirilmiştir. Ayrıca, sermaye bu yeni sınıf öznesini yeniden yapılandırmak amacıyla Fordizm ile temsil edilen üretim mekanizmasından vazgeçmiştir. Hardt ve Negri'nin (2000: 276) 'İmparatorluk' başlıklı ünlü kitaplarında belirttikleri gibi, kendisini özerk, yaratıcı, iletişim kapasitesi yüksek ve etkin olarak yeniden tanımlayan bu yeni işgücünü egemenliği altına alabilmek için sermaye maddi olmayan üretime yönelmek zorunda kalmıştır. Sermaye, büyük ölçekli fabrikayı, onun doğrusal üretimini, esnek olmayan çalışma gününü ve onun mekanik mantığını terk etmiş ve açık dijital ağlara ve esnek zamana yönelerek, yaratıcılığa alan açmıştır.

Dördüncüsü, Negri'ye göre, post-Fordist dönemin teknolojik düzeyde ayırt edici nitelikleri şunlardır: üretim süreçlerinde bilgisayar kullanımının yaygınlaşması, otomasyon uygulamalarının hızlanması ve doğrudan üretken emeğin üretim sürecindeki merkezi önemini yitirmesi (Negri, 1992: 77). Post-Fordist dönemde emek bütünüyle soyut, maddi olmayan ve entelektüel bir nitelik kazanmıştır. Tüketim normları yüksek düzeyde bireyci ve piyasa-yönelimli olmuş, sermaye çok uluslu bir biçim kazanmış ve maddi olmayan (entelektüel) sermayenin ağırlığı artmıştır. Post-Fordist dönemde sermaye 'kitlese çalışanların' büyüyen gücünü kırmak için çeşitli stratejiler izlemiştir. Bu stratejilerden biri de ücretli-emeği bütün toplumsal alanlara taşımak olmuştur (Hardt ve Negri, 2000: 276). Üçüncü sektörde (hizmetler) çalışan emek kitlese biçimde genişlemiş ve Marx'ın sermayenin dolaşım sürecinde 'üretken olmayan' faaliyetler olarak nitelendirdiği bu emek tipi (iletişim ve medya, ulaşım, eğitim, sağlık, toplumsal tıbbi bakım, finans, reklamcılık, eğlence ve kültürün üretimi) ücret ilişkisi içinde yaygın biçimde düzenlenmiştir. Ayrıca, metropoliten kapitalizmin büyüyen çelişkilerinin emperyalist genişleme ile aşılması stratejisi artık sınırlarına dayanmıştır (Hardt ve Negri, 2000: 221-239). Dolayısıyla, sermaye, krizini aşmak için kendi iç çevresi üzerindeki egemenlik alanını genişletmiş ve 'doğayı ve kültürü' de metalaştırma yoluna gitmiştir.

Post-Fordist dönemde kapitalist gelişme, endüstriyel fabrika ile temsil edilen kapitalist mantığı artan oranda bütün toplum düzeyinde yaygınlaştırmıştır. Kapitalist faaliyet, bütün toplumsal alanı kaplar duruma gelmiş ve bütün toplumsal faaliyetler kâr güdüsünün emrine girmiştir (Negri, 1989: 79). Mario Tronti bu durumu 'toplumsal fabrika' kavramı ile tanımlarken, Antonio Negri 'duvarları olmayan fabrika', 'yaygın fabrika' ve 'fabrika-toplum' kavramlarını kullanmaktadır. Toplum, sermaye tarafından oluşturulmakta ve kesinlikle toplumsal sermayeye dönüşmektedir. Toplum artık 'sermaye'nin toplumdur (Negri, 1984: 114). Bu post-endüstriyel toplumda beliren yeni sınıf öznesi 'toplumsal çalışan' (operaio sociale) veya 'toplumsallaşmış çalışan' olarak adlandırılmaktadır. Bu terim toplumsal ve üretken ağlarda bir araya gelen ve yüksek düzeyde gelişmiş çalışma işbirliği içindeki çalışanları tanımlamaktadır. Buna karşın, Negri ve Hardt daha sonraki dönem yazılarında yeni sınıf öznesi olarak 'çokluk' (multitude) kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir (Hardt ve Negri; 1994: 274).

Otonomist Marxistlere göre, bilgi toplumu teorisyenlerinin 'bolluk toplumu', 'emeğin gereksizleşmesi' ve 'boş zaman toplumu' gibi vaatleri bütünüyle sahtedir, çünkü dijital teknolojiler sermayenin toplumsal ilişkileri içine yerleştirilmiştir (Dyer-Witheford, 2004: 19). Marx'ın vurguladığı gibi, otomasyonun ücret-emeğine dayalı bir sistemde uygulanması paradoksal sonuçlar doğurur. Kâr arayışı, teknolojik olarak gerekli emeğin asgariye indirilmesini teşvik ederken, artık değer azamileştirilmesi ve satışların (talebin) sürdürülebilmesi işgücünün arttırılmasını gerektirir. Dolayısıyla, kapitalist bilgi teknolojileri bir boş zaman toplumu yaratmayacak, fakat üretim ile doğrudan ilgili olmayan insan faaliyetlerinin daha büyük bölümü toplumsal fabrikayla bütünleştirildiğinde, birincil ve ikincil endüstride istihdam edilmeyen emek üçüncü, dördüncü veya beşinci sektör tarafından emilecektir (Dyer-Witheford, 2004: 20). Çağdaş kapitalizmde sermaye insan faaliyetinin yeni sektörlerini metalaştırmakta, ücretli-emek alanını genişletmekte, sürekli olarak kendi yeni proleteryasını (siber-proleterya) yaratmaktadır. Dolayısıyla, ücretli emek sisteminin yıkılması teknolojik bir zorunluluk değil, bir siyasal güç sorunudur.

Beşincisi, maddi olmayan emek, sınıf mücadelesinin üçüncü aşamasında hegemonik emek biçimi olmuştur. Görüntüler, içerikler ve maddi malların kültürel unsurlarını üreten maddi olmayan emek, hem entelektüel işgücünü ve hem de hizmet emeğini kapsamakta ve doğası gereği işbirliğine açık, esnek, iletişimi güçlü ve etkindir (Hardt, 1999: 89-100). Maddi olmayan (biyopolitik) emek, işgücü zamanı ile ölçülemez, çünkü esnek ve yaratıcıdır. Buna karşın, Caffentzis (2005: 96) Negri ve Hardt'ın bu tezini eleştirmekte ve 'emek ve eylem' arasındaki ontolojik ayırımı bilerek çarpıttıklarını ileri sürmektedir.

Altıncısı, maddi olmayan emeğin ölçülemezliğine karşın, emek halen değerın kaynağı olarak görölmektedir. Hardt ve Negri'ye göre, çağdaş kapitalizmde veya biyopolitik üretim çağında farklı olan şey, entelektüel ve/veya etkin yeniliklerin (buluşlar/icatlar) birincil değer ve servet kaynağı olmasıdır (Brown ve Szeman, 2005: 372-387). Buna karşın, yeni maddi olmayan emeğin değerini açıklayan bir yeni teori sunulmamaktadır. Diğer yandan, Trott (2007), Bologna (2005) ve Cleaver (1999) gibi bazı otonomist teorisyenler, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramını eleştirmektedirler.

Bilişsel Kapitalizm Teorisi

Bilişsel kapitalizm yaklaşımının başlıca teorisyenleri şunlardır: Yann Moulier Boutang, Carlo Vercellone, Maurizio Lazzarato, Antonella Corsani, Jean-Marie Monnier ve Patrick Dieuaide. Bu teorik yaklaşım, bir yandan İtalyan Otonomist Marxist teorisyenlerin geliştirdiği kavram ve analizlerden ve diğer yandan da Fransız regülasyon okulundan derin biçimde etkilenmiştir. Bilişsel kapitalizm teorisi, Marxian teoriler arasında bilgi ve/veya teknoloji açısından çağdaş kapitalizmi inceleyen az sayıdaki kapsamlı teorilerden biri olması yanında, bilgi ekonomisinin Marxian açıklamalarına ilişkin önemli bir teorik açığı doldurmuştur. Ayrıca, çok sayıda yazarın katkıda bulunduğu geniş bir literatür oluşturmuş ve geliştirdiği yeni kavramlarla modern kapitalizmin en yeni aşamasının anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Bu yaklaşım, kapitalizmin tarihinde üç temel biçimin (aşamanın) ayırt edilebileceğini ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi, ticaret ve finans sermayesinin birikim mekanizmalarının hegemonyasına dayalı 'ticari (merkantil) kapitalizmdir' ve on altıncı yüzyılın başı ile on yedinci yüzyılın sonu arasında gelişmiştir. İkincisi, fiziksel sermaye birikimine ve standart malların kitlesel üretimini gerçekleştiren büyük fabrikaların sürükleyici rolüne dayalı olarak gelişen 'endüstriyel kapitalizmdir'. Maddi olmayan sermayenin birikimine, bilginin yayılmasına ve bilgi ekonomisine dayalı olarak gelişen 'bilişsel kapitalizm' yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmıştır (Moulier-Boutang, 2011: 47-48). Bilişsel kapitalizm teorisine göre, kapitalizm son 30 yılda köklü biçimde bir dönüşüm geçirmiş ve çığır açan gelişmeler sonucunda dünyanın ileri kapitalist merkezleri yeni bir kapitalizm biçimine geçmişlerdir (Jeon, 2014: 90).

Bilişsel kapitalizm dünya maddi endüstriyel üretimini ortadan kaldırmamakta, daha çok onu yeniden düzenlemekte, yeniden organize etmekte ve sınır merkezlerinin konumunu değiştirmektedir. Finansallaşma, maddi üretimin bu yeniden modellenmesinin veya yeniden formatlandırılmasının bir ifadesi

olmaktadır. Yeni bilgi teknolojilerinin yarattığı toplam paradigma değişiminin büyüklüğü, yalnızca dünyanın hızla geliştiği 1492-1660 dönemi ile karşılaştırılabilir. Buna karşın, dünyanın bilişsel kapitalizm dönemindeki gelişimi yapısal olarak 1492-1660 döneminden oldukça farklıdır, çünkü teknik ilerleme dijital boyutta ve ayrıca nanoteknoloji ve biyoteknoloji alanlarında görüldüğünden, daha çok endüstriyel kapitalizmin en verimli dönemlerine benzemektedir. Moulier-Boutang'a (2011: 47) göre, bilişsel kapitalizme geçiş, Karl Polanyi'nin 'büyük dönüşüm' olarak tanımladığı modern piyasa ekonomisine geçiş süreci kadar önemli bir gelişmeyi temsil etmektedir. Küresel politik ekonominin bu 'yeni' büyük dönüşümü kapitalist üretim biçimini değiştirmemiş; buna karşın, kapitalizmin unsurlarının yenilenmesine neden olmuştur.

Henüz gelişme aşamasındaki bilişsel kapitalizmi tanımlamak için üç unsurun birlikte analizi gerekmektedir: birikim tipi, üretim biçimi ve canlı emeğin özgül (spesifik) sömürü tipi (Moulier-Boutang, 2011: 56). Regülasyon teorisine göre, 'birikim sistemi' belirli bir birikim tipi ile üretim biçiminin birleşimini ifade eder. Endüstriyel kapitalizmde birikim temel olarak makineler ve fiziksel emeğin organizasyonuna dayanırken, bilişsel kapitalizmde birikim sistemi bilgi ve yaratıcılığa veya başka bir deyimle maddi olmayan yatırım biçimlerine dayanır (Moulier-Boutang, 2011: 57). Bilişsel kapitalizmde bilgi ve yenilikten kaynaklanan kazançların ele geçirilmesi birikimin temel konusu olmakta ve karların yaratılmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bilişsel kapitalizm teorisi Fransız regülasyon teorisinin analitik kategorilerine iki önemli katkı yapmaktadır. Birinci katkısı, ara kategoriler geliştirerek kapitalizmin tarihsel dönemlere ayrılmasını sağlamaktır. İkincisi, 'üretim biçimi' ile 'gelişme biçimi' arasında bir ara düzey belirleyerek, bu ara düzeyi 'tarihsel birikim sistemi' kavramı ile tanımlamaktadır (Vercellone, 2013a: 12-13). Dolayısıyla, bilişsel kapitalizm, bilgi üretimi üzerinde yoğunlaşan bir tarihsel birikim sistemi olarak tanımlanmaktadır (Jeon, 2014: 93). Regülasyon okulu, kapitalizmin en temel değişmez unsurlarını tanımlayan 'üretim biçimi' ile endüstriyel kapitalizmin gelişimindeki belirli bir aşamayı temsil eden 'gelişme biçimi' arasında bir ara kategori tanımlayamamıştır. Kapitalist üretim biçiminin tarihinde, tarihsel birikim sistemi kavramı bir egemen birikim mantığını tanımlamakta ve uzun dönemde bu sistem sermayenin değerinin belirlenmesi, iş bölümü ve toplumsal ilişkilerin en temel yönlerinin yeniden üretimi gibi yapısal olarak zorunlu eğilimleri kapsamaktadır (Vercellone, 2013a: 12-13).

Bilişsel kapitalizm, birikimin temel nesnesinin bilgi olduğu ve bilginin değer yaratma sürecinde asli konumuna ilaveten, başlıca değer kaynağını oluşturduğu bir birikim biçimini ifade etmektedir. Entelektüel (fikri) mülkiyet hakları, ağların (şebekelerin) konumlanması, ittifaklar ve proje yönetimi temel kurumsal ve

örgütsel faktörlerdir. Maddenin enerji ve işgücü harcanarak mekanik dönüşümü ortadan kalkmamakta, fakat merkezi önemini kaybetmekte ve yeni bilgi teknolojileri ve dijital platformlar aracılığıyla beyinlerin işbirliğinin üretimdeki rolü birincil öneme sahip olmaktadır (Moulier-Boutang, 2011: 57). Endüstriyel kapitalizmi simgeleyen yaşam araçları kömür madeni, buharlı makine, dokuma tezgâhı ve demiryollarıyken, bilişsel kapitalizmin temel sembolleri dijital teknolojiler, bilgisayar ve internettir. Bilişsel kapitalizmin üretim biçimi, dijital ağlarda bir araya gelen ve işbirliği yapan insanların kolektif entelektüel emeğine dayanmaktadır. Bu yeni kapitalizm biçimi için gerekli temel faaliyet alanları şunlardır: bilimsel ve teknolojik araştırmalar, eğitim (nüfusun kalitesi), hızlı bilgi akışı, gelişmiş iletişim sistemleri, yenilik (innovation), örgütsel öğrenme süreçleri ve işletme yönetimine ilişkin örgütsel stratejiler. Beşeri sermaye ve nüfusun kalitesi ulusların zenginliğini belirleyen kritik yeni faktörler olmuşlardır. Bilişsel kapitalizm aşamasında, bilgi ve bilim stratejik bir konum kazanarak, sistemin 'önde gelen (lider) sektörü' durumuna gelmiştir. Bilim ve bilgi iki bakımdan hegemonik özelliğe sahiptir: (i) yenilik olanaklarını belirlemektedirler (kullanım değeri bakımından zorunlu önkoşuldurlar), (ii) değişim değerinin temel (asli) bölümünü oluşturmaktadırlar (Moulier-Boutang, 2011: 57).

Önde gelen bilişsel kapitalizm yaklaşımı teorisyenleri bu yeni kapitalizmi şöyle tanımlamaktadırlar: emeğin bilişsel boyutunun egemen değer yaratma ilkesi durumuna geldiği ve maddi olmayan ve entelektüel sermayenin temel sermaye biçimi olduğu yeni 'tarihsel birikim sistemidir' (Lucarelli, 2013: 11). Bu yaklaşımın 'bilişsel' sıfatını vurgulamasının temel nedeni şudur: modern ekonomilerde değer yalnızca modern bilgi teknolojisinin yeni veri saklama ve işleme kapasitelerinin artışından kaynaklanmamakta ve değer aynı zamanda yaratıcı faaliyetlerde bulunan dijital ağlar içindeki insanların bu kapasiteleri kolektif biçimde kullanması sonucu yaratılmaktadır (Burton, 2013: 72-73). Maurizio Lazzarato (2004: 197-198) bu kolektif yaratıcı faaliyete 'buluş (icat) gücü' adını vermektedir.

Diğer yandan, 'yenilik ritminin hızlanması' bilişsel kapitalizme geçişin önemli bir başka ayırt edici özelliğidir. Bu yeni kapitalizmin 'sürekli yenilik rejiminde' birincil rekabet kaynağı sabit sermaye ile bütünleşmiş bilgi teknolojileri olmaktan çıkmış ve onun yerini sürekli değişimin dinamiklerini yaratan ve durmaksızın yenilenen bilgiyi üretebilen bilişsel işgücü almıştır (Vercellone, 2013a: 21). Bunun bir uzantısı olarak, bilişsel ilkelere dayalı yeni uluslararası iş bölümünde bir bölgenin uzun dönemli rekabet gücü, işbirliğine dayalı biçimde harekete geçirilebilecek entelektüel işgücü stokuna bağlı duruma gelmiştir. Bilişsel kapitalizmin doğuşu bölgeler ve uluslar arasındaki gelişme coğrafyasının kutuplaşmasına yönelik güçlü bir eğilim yaratmıştır. Dolayısıyla, nitelikli

işgücünden yoksun bazı gelişmekte olan ülkelerin bir 'zorunlu kopuş' yaşaması ve küresel ekonomi ile bağlarının zayıflaması olasıdır (Vercellone, 2013a: 22).

Bilişsel kapitalizm teorisyenlerinin temel analitik kavramlarından biri 'genel akıl' (general intellect) kavramıdır. Karl Marx'ın '*Grundrisse*' [Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie] (1857-8) başlıklı uzun el yazmalarının bir bölümünde (Fragment on Machines - Makinalar üzerine Bölüm) kısaca değindiği 'genel akıl' kavramı Michael Hardt, Antonio Negri ve Paolo Virno gibi Otonomist-Marxist yazarların post-Fordist ekonomiyi incelemekte kullandıkları merkezi önemdeki bir kavramdır. Marx'a göre, üretimden bağımsızlığı nedeniyle, soyut bilgi (birincil olarak bilimsel bilgi fakat yalnızca bilimsel bilgi değil) üretimin temel gücü olma sürecindedir ve yakında aynı işin tekrarlarına dayalı ve bölümlere ayrılmış işgücünün bulunduğu montaj hattının yerini alacaktır. Genel akıl, sabit sermayede ve otomatikleşmiş makineler sisteminde somutlaşmış bilgidir. Marx'ın bu mecazi kavramına göre, genel akıl toplumsal üretimin merkezini oluşturan bilgiler seti olup, yaşamın bütün alanlarını önceden belirlemektedir (Virno, 2007: 3-4). Sabit sermayenin gelişimi genel toplumsal bilginin hangi ölçüde üretimin doğrudan gücü olduğunu göstermekte ve dolayısıyla hangi ölçüde toplumsal yaşam sürecinin koşullarının kendisinin genel akılın kontrolü altında olduğunu ve ona göre dönüştürüldüğünü belirtmektedir (Marx, 1974: 706).

Bilginin baskın (egemen) olması eğilimi altında, emek zamanı çok zayıf bir temele sahip olmaktadır. Kapitalist gelişme, Marxian emek-zaman değeri yasasını (malın değerinin onun içerdiği emek zamanı tarafından belirlenmesi) çürütmektedir. Bu noktada, Marx bilinen diğer yazılarından radikal olarak farklı bir hipotez ileri sürmektedir. Eğer üretim süreci doğrudan ve yalnızca bilime dayanıyorsa, değerın ürünlerde içerilen emek miktarı ile ölçülmesi büyük bir çelişki yaratacaktır. Üretken süreç ile ölçü birimi arasındaki bu açığın büyümesi değişim değerine dayalı üretimin çökmesine ve kapitalizmin krize girmesine neden olacaktır (Marx, 1974: 705).

Post-Fordist dönemde Marx'ın vurguladığı bu eğilim neredeyse bütünüyle gerçekleşmiş olmasına karşın, devrimci bir sonuç ortaya çıkmadığı gibi, çelişkili yansımaları olmuştur. Makinelerde somutlaşan bilginin artan rolü ile emek zamanının azalan önemi arasındaki orantısızlık kapitalizmde güçlü bir kriz eğilimi yaratmak yerine, yeni ve istikrarlı egemenlik biçimlerinin doğmasına neden olmuştur. Boş zamanın artışı (potansiyel servet) yoksullaşmaya yol açmıştır: ihtiyaç fazlası işgücü, erken emeklilik ve yapısal işsizlik. Marx'ın düşündüğünün tersine, post-Fordist rejimde sermaye bu dönüşümden büyük yarar sağlamıştır. Çalışma dışı zamanda öğrenilen, deneyimlenen ve tüketilen

şeylerden malların üretimi sürecinde yararlanılmakta ve işgücünün kullanım değerinin bir parçası durumuna gelen bu unsurlar sermaye için karlı bir kaynak durumuna gelmektedir (Virno, 2007: 5).

Bilişsel kapitalizm teorisyenleri ve otonomist Marxistlere göre, Marx, genel akılın canlı emek biçimini alması durumunu ihmal etmiştir. Post-Fordist dönemin mantıksal yapısı içinde sabit sermayenin belirleyici bir rol oynadığı ileri sürülemez, çünkü bilgi ve üretim arasındaki ilişki canlı (yaşayan) öznelere çoğunluğunun karşılıklı etkileşiminden ayrı olarak düşünülemez (Virno, 2007: 6). Dolayısıyla, genel akıl, biçimsel ve biçimsel olmayan bilgiyi, hayal gücünü, yaratıcılığı, etik eğilimleri, zihniyetleri ve insanların sözel (linguistik) işbirliğini kapsamaktadır. Virno (2007: 7) post-Fordist canlı emeğin bütününe 'kitlesel entelektüellik' adını vermekte ve bu kavramın makinelerde somutlaşmayan bilişsel yeteneklerin tümünü kapsadığını belirtmektedir. Dolayısıyla, post-Fordist dönemde kitlesel entelektüellik genel akılın önde gelen biçimini oluşturmaktadır.

Bilişsel kapitalizmin egemen olduğu toplumlarda, canlı emek ve canlı tüketim, merkezi bir konuma sahiptir (Moulier-Boutang, 2011: 54). Bu olgu, buluş (icat) gücünün 'biyo-üretken' yönünü oluşturmakta ve fiziksel işgücünün çok üzerinde kendini konumlandırmaktadır. Dolayısıyla, bilişsel kapitalizmde kendine özgü bir sömürü ve artık değere el koyma biçimi ortaya çıkmaktadır. Bilişsel kapitalizmde servetin kaynağı ne işgücü ne de Marxian anlamda sabit sermayeyi oluşturan ölü işgücü değil, fakat dijital ağlar içindeki bireylerin sahip olduğu 'entelektüel sermayedir' ve bu yenilik kapasitesi ve kurumsal teknik bilgi gibi kavramlarla ifade edilebilir. Entelektüel sermaye, endüstriyel kapitalizmdeki fiziksel işgücünden farklı olarak günlük olarak tükenmediğinden ve tam tersine, kullanım ile birlikte arttığından, yenilenme süreci (daha çok öğrenme, beceriler edinme, becerileri ve uzmanlıkları geliştirme) yaratılan değeri artırır. Ayrıca, yalnızca ağ-düzeyinde işbirliği ve eşgüdüm ile gerçekleştirilebildiğinden dolayı, entelektüel sermaye zorunlu olarak ortak ve toplumsal bir maldır. Dolayısıyla, genel akıla el konulması, bireysel çalışanların işgücüne el konulmasından oldukça farklı bir süreçtir.

Diğer yandan, bilişsel kapitalizm teorisi (ve otonomist teori) Marx'ın değer teorisinin bir varyantının (emek-zamanı değer teorisi) çağdaş kapitalizmde geçerliğini yitirdiğini ileri sürmektedir. Bilişsel kapitalizm teorisyeni Carlo Vercellone'ye göre, Karl Marx'ın yazılarında emek değer teorisinin iki varyantı birlikte yer almaktadır (Vercellone, 2013b: 421, 425). Bunlardan birincisi, işgücünün metaya dönüştürülmesi sürecinde, emeğin sermaye tarafından 'sömürülmesine' ilişkin mekanizmanın (politik iktisat tarihinde ilk defa) bilimsel

olarak açıklanmasıdır. Bu Marx'ın 'artık değer teorisi' olarak bilinmektedir. İkinci varyant ise türdeş (homojen) emek zamanı, değer ölçüsü olarak alındığında, niceliksel olarak değer belirlenmesine yönelik teorik yaklaşımdır. Emek-değer teorisinin bu ikinci varyantı 'emek-zamanı değer teorisi' olarak adlandırılabilir. Buna göre, bir malın değişim değeri, onun üretimi için gerekli toplumsal emek zamanı miktarı tarafından belirlenir. Nitelikli emek, niteliksiz emeğin belirli bir çarpanı olarak ifade edilebileceğinden, bütün emek zamanı ortak bir paydaya (soyut emek) indirgenebilir.

Carlo Vercellone'ye göre, emek-zamanı değer teorisi Marx'ın teorik yaklaşımı içinde kapitalizmin değişmez bir unsuru değildir (Vercellone, 2013b: 421-423). Marx'ın artık değer teorisi kapitalizmin reel (gerçek) yapısal değişmez niteliği (*modus operandi*) olmasına karşın, emek-zamanı değer teorisi kapitalizmin belirli bir tarihsel aşamasında (döneminde) geçerlidir. Dolayısıyla, artık değeri kâr ve rantın kaynağı olarak tanımlayan artık değer teorisi Marx'ın emek-değer teorisinin birincil öneme sahip varyantı olup, emek-zamanı değer teorisinden bağımsız olarak değerlendirilmelidir (Vercellone, 2013b: 422). Marx'ın 'kapitalizm var olduğu sürece emek daima sömürülecektir' ifadesi (öncülü), Negri tarafından da onaylanmaktadır (Negri, 2008: 68). Buna karşın, emek-zamanı değer teorisi, sermaye-emek ilişkisinin belirli (özümlü) bir yapısal biçimiyle (emek sürecinin sermayeye reel bağımlılığı) ilişkilidir ve endüstriyel dönem kapitalist üretim biçimi için geçerlidir (Vercellone, 2013b: 423).

Bilişsel kapitalizm aşamasında geçerliliğini yitiren veya krize giren emek-zamanı değer teorisidir. Kapitalizmin bu yeni aşamasında iktisadi üretim maddi olmayan (biyopolitik) üretime doğru yönelmiş ve artan oranda 'ölçülemez' bir niteliğe bürünmüştür (Hardt ve Negri, 2004: 146). Çalışılan ve çalışılmayan zaman (iş ve yaşam) arasındaki sınırlar o kadar belirsizleşmiştir ki çalışma zamanının ve değer belirlenmesi neredeyse olanaksızlaşmıştır. Marazzi (2008: 43) bu durumu 'ölçülemezlik krizi' olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, bilişsel kapitalizmin ortaya çıkışı ile birlikte, değer belirlenmesine (valorization) olanak sağlayan maddi üretim ile ilişkili bütün ölçü birimleri geçerliliğini yitirmiştir (Fumagelli ve Mezzadra, 2010: 238-239). Buna karşın, bilişsel kapitalizm çağında da kapitalizmin yapısal olarak değişmez niteliklerinden biri olan 'emek sömürüsü' devam etmektedir. Ayrıca, emek, kapitalizmin bu yeni aşamasında da değer ve servetin yegâne kaynağını oluşturmaktadır (Negri, 2008: 181).

Bilişsel kapitalizm yaklaşımının özgün yönlerinden biri kapitalizmin birbirini izleyen aşamalarını, kapitalist iş bölümünün mantıksal ve tarihsel gelişiminin bir uzantısı olarak görmesidir. Vercellone'ye (2005: 15) göre, kapitalizmin

üç aşaması, üç birbirini izleyen kapitalist iş bölümüne karşılık gelmektedir. Marx'ın yazılarında yer alan bu kavramlar sırasıyla biçimsel bağımlılık (formal subsumption), reel bağımlılık (real subsumption) ve genel akıldır. Bu kavramlar Marx'ın en büyük eseri (*magnum opus*) 'Kapital'in birinci cildinin ikinci bölümünde (Section II) ve Grundrisse'de yer almaktadır (Marx, 1990: 1019-1038). Her bir iş bölümü biçimi, üretim yapısı ve bilgiye el konulması biçimi bakımından diğerlerinden farklılaşır. Marx, emeğin, sermayeye bağımlı olduğu birbirinden farklı biçimleri ayırt etmektedir. Ticari kapitalizm aşamasında sermaye/emek ilişkisi 'biçimsel bağımlılık' kavramı ile tanımlanmaktadır. Sermaye, temel olarak ticari ve parasal ilişkiler aracılığıyla ve daha önceden var olan çalışma sürecini (organizasyonunu) değiştirmeksizin, egemenliğini kurmakta ve çalışanların işbirliği kapitalist yönlendirme mekanizmalarını gerektirmemektedir (Vercellone, 2007: 19-20). Çalışma ilişkilerindeki işbirliği ise teknik olarak sermayeye bağımlı değildir. Sermaye/emek ilişkisinde bir yandan zanaatkarların ve çalışanların 'bilgisinin hegemonyası' geçerliken, diğer yandan ticari ve finansal tipte birikim mekanizmalarının üstünlüğü bulunmaktadır (Vercellone, 2007: 22). Sermaye, daha önceki üretim biçimlerinden (tarzlarından) yalnızca biçimsel (formel) olarak farklı bir toplumsal ve teknik iş bölümüne bağımlıdır (Vercellone, 2007: 19).

Reel bağımlılık aşaması birinci endüstri devrimi ile ortaya çıkmıştır. Endüstriyel kapitalizmde emeğin, sermayeye bağımlılığı üretim süreci dışında değil, üretim süreci içinde dayatılmakta ve reel bağımlılık kavramı ortaya çıkmaktadır. Reel bağımlılık (endüstriyel kapitalizm) aşamasında iş bölümünün temel nitelikleri şunlardır: entelektüel ve fiziksel emeğin ayrılması, kavramsal ve maddi görevlerin ayrıştırılması, bilgilerin kutuplaşması ve teknik ve örgütsel değişme dinamiğini belirleyecek biçimde emeğin bölünmesi (Vercellone, 2007: 23). Sermaye reel bağımlılık aşamasında üretim ve çalışma sürecini neredeyse bütünüyle kontrolü altına almıştır. Ücretli emek artık yalnızca parasal ilişkiye dayalı bir zorunluluk olmanın ötesinde, teknolojik bir nitelik kazanmış ve teknik ilerleme bakımından içselleştirilmiştir. Endüstriyel kapitalizmde emeğin sermayeye bağımlılığı bir biçimde teknoloji tarafından dayatılmış ve kolektif emek bakımından teknoloji dışsal bir nitelik kazanmıştır (Vercellone, 2007: 24). Endüstriyel kapitalizm aşamasında bilgi üretim rolü sistematik olarak çalışanlardan alınmış, merkezi rol küçük bir grup uzmanlaşmış çalışana (bilimciler ve araştırmacılar) verilmiş ve bilimsel ve/veya teknolojik bilgi temel olarak sabit sermaye biçiminde somutlaşmıştır. Bu iş bölümü biçiminde çalışanlar bilgi üretim sürecinde pasif bir rol oynamakta ve sermayeye reel olarak bağımlı (tabi) olmaktadır.

Bilişsel kapitalizm veya genel akıl aşamasına geçiş ile birlikte, bilgi üretimi rolü yeniden çalışanlar tarafından geri alınmıştır. Bilişsel kapitalizm veya

'genel akıl' aşamasında, sermaye ile emeğin ilişkisini bilgilerin hegemonyası, yaygın entelektüellik, bilgiler aracılığıyla bilgilerin üretiminin sürükleyici rolü ve emeğin bilişsel niteliği belirlemektedir (Vercellone, 2007: 16). Carlo Vercellone'ye göre bilişsel kapitalizm (veya genel akıl) aşamasında, emeğin sermayeye bağımlılığı yeniden 'biçimsel' bir niteliğe bürünmüştür (Vercellone, 2007: 31). Çalışma ilişkilerinde işbirliği yapan emek, sermaye karşısında teknik olarak özerkleştiğinden, emeğin çalışma sürecinin sermayeye bağımlılığı artan oranda biçimsel bir nitelik kazanmıştır. Çalışma sürecinin kontrolü ve artığa el konulmasının yöntemleri/biçimleri doğrudan üretim alanı bakımından dışsal mekanizmalara dayanmaktadır (Vercellone, 2007: 20). Dolayısıyla, çalışma süreci veya canlı emek sermayenin ölü emeği karşısında daha özerk duruma gelmiştir. Bilgi toplumsal ölçekte yayılmaya başlamış ve örgütlerin merkezinde ve firmalar arası ilişkilerde bu yayılan bilgi çok daha belirgin duruma gelmiştir. Bu yeni aşamada endüstriyel kapitalizmdeki ölü emek ve canlı emek arasındaki geleneksel karşıtlık yerini 'ölü bilgi' ve 'canlı bilgi' arasında yeni bir karşıtlığa bırakmaktadır (Jeon, 2014: 98). Toplumsal bilgi sabit sermaye yerine, kitlesel entelektüellik veya yaygın entelektüellik biçimlerinde canlı emek olarak var olmaktadır. Bilişsel kapitalizmde canlı emeğin merkezi rolü makinelerdeki ölü emeğe indirgenemez (Moulier- Boutang, 2011: 54).

Bilgi ve güç arasındaki ilişki üretimi organize etmek konusundaki sınıf mücadelesinin temel özelliğini oluşturmaktadır. Üretken bilgiyi kontrol edenler (Marx'ın deyiimiyle 'üretimin entelektüel güçleri') aynı zamanda üretimin kendisini yönetebilir ve başka bir ifadeyle işgücünün organizasyonunu ve üretimin toplumsal amacını belirleyebilirler (Vercellone, 2005: 7). Kapitalist iş bölümünün evrimi yalnızca teknik bir süreç değil, sınıf mücadelesinin bir sonucudur. Teknolojik determinizm reddedilmektedir. Bilgi üretimi ve onun teknolojik uygulaması, çalışan sınıfın direnişini zayıflatmanın ve kontrol altına almanın araçları olarak görülmektedir (Jeon, 2014: 99). Endüstriyel kapitalizm döneminde, sermaye emeği kendisine bağımlı kılmak ve geleneksel üretim bilgisini boşa çıkarmak amacıyla sürekli biçimde yeni üretim teknikleri geliştirmiştir. Bilgi üzerinde yoğunlaşan çatışkılı ilişki bilişsel kapitalizmdeki sermaye-emek ilişkisinin tanımlayıcı özelliğidir ve bilişsel kapitalizmin kendisi temel olarak bilgi üretimi üzerindeki sınıf mücadelesinin bir sonucudur. Tarihsel gelişmede sınıf mücadelesinin belirleyici rolünü vurgulayan bilişsel kapitalizm yaklaşımı, endüstriyel kapitalizmde emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak kamusal eğitimin yaygınlaştığını ve bu olgunun çalışanların yeniden bilgiye el koyması sürecine büyük katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Bilgiye dayalı bir ekonomi ve toplumun oluşturulması canlı emeğin yaratıcı gücüne dayanmaktadır. Buna karşın, paradoksal biçimde çalışmanın bilişsel

boyutu 'bilişsel kapitalizm' ile çelişkili bir ilişki içindedir. Sermaye birikimi artan biçimde emeğin entelektüel ürününün sömürsünün ve bilginin metaya dönüştürülmesinin bir sonucu olmasına karşın, 'bilişsel' olan sermaye değil, emektir (Vercellone, 2005: 8). En azından kapitalizmin neoliberal varyantında (regülasyon modelinde), bilişsel kapitalizmin mantığı hem bilgiye ve hem de bilginin serbest dağılımına dayalı bir ekonominin gelişimi için pek çok yönden bir engel oluşturmaktadır. Buna karşın, Nordik/İskandinav ülkelerinin sosyal demokrat kapitalizm modelinin mantığı çerçevesinde bilgiye dayalı ekonominin gelişimini engelleyen faktörler daha sınırlıdır.

Dolayısıyla, bilişsel kapitalizme geçiş temel olarak kolektif çalışanın (dijital ağlar içindeki bilişsel emek) hegemonik olduğu bilgiye dayalı toplumda, sermayenin 'genel akılı' kontrol altına alabilmek için giriştiği yeniden yapılanma sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bilişsel kapitalizm, sistemdeki karşıtlıkları ve çelişkileri ortadan kaldırmamakta, onların biçimini değiştirmekte ve bir ölçüde onların önemini arttırmaktadır (Vercellone, 2005: 9). Bu karşıtlıkların ve çelişkilerin kendini gösterdiği bazı alanlar şunlardır:

(i) Bilginin ve yaşamın özelleştirilmesi boyutu: üretimin toplumsal niteliği ile yaratılan değeri sahiplenmenin (mülkiyetin) özel niteliği arasındaki çelişki daha keskinleşmiştir. İleri teknoloji ürünlerinin üretilmesinde doğrudan harcanan emek zamanı önemsizleştiği ölçüde, bu ürünler ücretsiz olarak veya çok düşük fiyatla dağıtılmalıdır. Buna karşın, sermaye, katı entelektüel mülkiyet haklarını kullanarak, tekelci rantlar elde etmeyi amaçlamaktadır.

(ii) Sermayenin ölü bilgisi ile emeğin canlı bilgisi arasındaki 'yeni çelişki': Bilişsel kapitalizmde emeğin işbirliğinin sermaye tarafından yönetilmesine gerek yoktur. Dolayısıyla, canlı bilginin özerkliğini yeniden kazanması nedeniyle, emeğin örgütlenmesinde ve üretimin toplumsal amaçlarının belirlenmesinde kendi kendine karar verme (self-determination) hakkına ilişkin gerginlikler yeniden ortaya çıkabilir.

(iii) Bilişsel kapitalizmde emeğin toplumsal ve entelektüel niteliği, üretken emek ve onun sömürülmesi kavramlarını değiştirmiştir. Resmi çalışma gününde doğrudan üretim faaliyetine ayrılan emek zamanı, toplumsal üretim zamanının oldukça küçük bir oranına karşılık gelmektedir. Yeniden üretim alanı ile doğrudan üretim alanı arasındaki geleneksel sınırların yıkılması nedeniyle, işgücünün kullanım değerinin sömürsü toplumsal günün tamamına yayılmıştır.

Moulier-Boutang gibi teorisyenlerin bilişsel kapitalizme yönelik 'iyimserliği' büyük oranda bu yeni kapitalizmde işbirliğinin, kolektif çalışmanın ve yaratıcı emeğin yarattığı pozitif dışsallıklardan kaynaklanmaktadır (Burton, 2013: 73). Çalışanların

emekleri ile yarattıkları ürünlerin kapitalistler yararına bir değişim değerine dönüştürülmesi olgusu, klasik Marxian literatürde emeğin 'yabancılaşması' olarak tanımlanır. Yaratıcı emeğin özgün kullanım değerine müdahale etmemek ve onu bilişsel çalışanların elinde bırakmak bilişsel kapitalizmin çıkarlarına uygun olacaktır. Bu durumda, bir çeşit 'yabancılaşma yaratmaksızın sömürü' olasılığı ortaya çıkabilir. Moulier-Boutang'a göre, bilişsel kapitalizmde bu tip bir 'ikinci dereceden sömürü' durumu ortaya çıkabilir (Moulier-Boutang, 2011: 91). Eğer bu tartışmalı düşünce iyi biçimde işlerse, kapitalistler egemenlik kurmadan sömürebilir ve bilişsel çalışanlar (cognitaria) özgürlüklerinden vazgeçmeksizin çalışma yaşamlarını sürdürebilirler. Moulier-Boutang'ın kendisi ileri sürdüğü bu düşüncenin 'ütopik' olarak nitelendirilebileceğini ve hatta 'neoliberal ideolojiyi meşrulaştırma' çabası olarak algılanabileceğini kabul etmektedir (Moulier-Boutang, 2011: 92).

Ulusötesi Bilgisel Kapitalizm Teorisi

Christian Fuchs'un 'ulusötesi bilgisel kapitalizm' teorisine göre, kapitalizmin çağdaş dönüşümünü yalnızca öznel (subjektif) bir değişimle (bilişsel kapitalizm) açıklamak doğru olmadığı gibi, sadece teknolojik dönüşümün yarattığı nesnel/objektif (dijital kapitalizm) bir olgu olarak düşünmek de yetersiz olacaktır (Fuchs, 2011: 85). Diyalektik yöntem uygulanırsa, ulusötesi bilgisel (enformasyonel) kapitalizmin yükselişi bir özne-nesne diyalektiğine dayanmaktadır. Nesnel yaklaşımlar tekno-deterministtir ve emek biçimlerinin ve failin/öznenin (agency) nasıl değiştiğini ihmal etmektedirler. Buna karşın, öznel yaklaşımlar, teknolojinin faili etkileyen ve failden etkilenen bir güç olduğunu göz ardı etmektedirler. Hem teknoloji-yönlü nesnel ve hem de bilgi-yönlü Marxian yaklaşımlar bu nedenle yetersizdir (Fuchs, 2009: 391). Bununla birlikte, çağdaş kapitalizmdeki dönüşüme ilişkin diyalektik en azından bir kutbunu vurguladıkları için öznel ve nesnel Marxian teoriler analitik bakımdan yararlıdır.

Ulusötesi bilgisel kapitalizm kavramı her iki düşünce çizgisini de diyalektik olarak kapsamaktadır. Bilgi ve dijital ağlar (şebekeler) hem nesnel ve hem de öznel bir yöne sahiptirler ve onlar üretim araçlarını ve ilişkilerini dönüştürürler. Bilgi, teknolojilerin yardımıyla üretilir, iletilir ve tüketilir ve dolayısıyla, ortaya çıkan yeni bilgi teknolojiler aracılığıyla toplumsallaşır. Bu diyalektik dinamik içinde bilgi ve teknoloji birbirlerini pekiştirirler (Fuchs, 2009: 391). Sermayenin yeni sermaye birikim biçimleri/stratejileri arayışı işgücünü bilişsel, iletişimsel ve işbirlikçi biçimde dönüştürse dahi (bilişsel kapitalizm teorisine göre), bu entelektüel işgücü çalışma faaliyetlerini ve bilgi ürünleri üretimini bilgi teknolojileri aracılığıyla sürdürecektir. Bilgisel üretim güçleri hem insan bilgisi ve hem de bilgi teknolojileri ile ilgilidirler. Maddi olmayan emek ve bilişsel

kapitalizm gibi kavramlar öznel ve idealist (idealleştirilmiş) olduklarından, çağdaş kapitalizmin insanın bilişsel emeğine aracılık eden teknik özelliklerini ihmal etmektedirler (Fuchs, 2011: 85). Ulusötesi bilgisel kapitalizm teorisine göre, çağdaş kapitalizm bir yandan bilişsel/entelektüel emeğe dayalıdır ve diğer yandan da bilgi teknolojilerinin devrimsel gelişimi ile bilişsel emek arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Bilgisel kapitalizm teorisi, öznel bilgi ile bilgi teknolojilerinde somutlaşan (nesnel) bilgi arasında diyalektik bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunduğunu ileri sürmektedir.

Ulusötesi bilgisel kapitalizm, kapitalist gelişmeyi biçimlendiren süreklilik ve kesiklilik diyalektiğinin bir sonucudur. Artık değer, değişim değeri, sermaye ve rekabet gibi kapitalizmin temel yönleri farklı kapitalist gelişme biçimlerinde değişim gösterirler. Bilgisel kapitalist gelişme biçiminde artık değer üretimi ve fiziksel sermaye birikiminin artan oranda sembolik, maddi olmayan, bilgi ürünleri üretimine ve bilişsel emek kullanımına yöneldiği görülmektedir (Fuchs, 2011: 85-86). Post-Fordist kapitalist gelişme rejiminde kârları arttırmak amacıyla yeni stratejiler ve esnek birikim ve egemenlik biçimleri geliştirilmiştir. Ulus devletlerin ücret maliyetlerini azaltması ve üretim sürecinin küreselleşmesi ile kârların yükseltilmesi hedefleniyordu. Bilgisayar ağlarının ve küresel ağ organizasyonlarının artan önemi, bu kapitalist gelişme sürecinin araçsal bir sonucudur. Dünya kapitalizminin iktisadi yeniden yapılanmasında (özellikle küreselleşme sürecinde) oynadıkları birincil rolden dolayı, bu teknolojilerin küresel düzeyde yayılması sağlanmıştır (Fuchs, 2011: 86). Bilgisayar ağları, küresel ağ kapitalizminin doğuşunu sağlayan teknolojik gelişmenin temelini oluşturmuştur.

Çağdaş kapitalizm, ulusötesi (küresel) örgütlenme modeline dayanmaktadır. Küresel erişimleri, yaygın yapıları ve yüksek hızları nedeniyle, ağ teknolojileri mekânsal ve zamansal uzaklıkları önemsiz duruma getirmekte ve küresel düzeydeki iletişimi ve iktisadi ilişkileri kolaylaştırmaktadır. Parasal sermaye, güç, sömürü ve egemenlik daha fazla ulus ötesi duruma gelmiş ve bilgi üretiminden (öznel yön) ve ağlardaki dijital bilgi ve iletişim teknolojilerinden (nesnel yön) daha fazla etkilenmeye başlamışlardır (Fuchs, 2011: 89). Çağdaş küresel kapitalizmde (ulusötesi bilgisel kapitalizm), bilgi, bölgesel alandan büyük oranda kopmuş ve sabit ve kısıtlı bir bölgesel yerleşim alanı ile sınırlandırılması olanaksız duruma gelmiştir. Çağdaş küresel kapitalizm şu unsurlardan oluşmaktadır: küresel teknolojik sistemler, ulus ötesi tekelleşen/oligopolist şirketler ve yeni ulus ötesi kapitalist egemenlik rejimini yöneten küresel kurumlar. Yeni bilgiye-dayalı dijital teknolojiler sayesinde, bilgi çağdaş küresel kapitalizmde bölgesel uzaklıktan bağımsız olarak dolaşmakta ve bölgesel alanları aşmaktadır.

Bilişsel Materyalizm Teorisi

Bilişsel materyalizm teorisi temel olarak Marxian bir teori olmamasına karşın, kısmen de olsa Marxian teoriden esinlenmiştir. Marxian teori ile Bilişsel Materyalizm teorisi arasında pek çok farklılık bulunmasına karşın, her iki teori arasında bir ortak yön bulunmaktadır: kapitalizmin dinamiği (gelişimi), üretken güçler (bilişsel maddi yapılanma) ve üretimin toplumsal ilişkileri (normatif özneler-arası bilgi) arasındaki çelişki ile açıklanmaktadır. Bu çelişki keskin olduğu zaman, ikincisi (üretimin toplumsal ilişkileri) birincisine (üretken güçler) uyum göstermekte ve kapitalizmin yeni bir aşaması ortaya çıkmaktadır (Zukerfeld ve Yansen, 2016: 210). Üretken güçler ve üretimin toplumsal ilişkileri gibi Marxian kavramların, bilişsel materyalizm teorisinin kavramları olan bilişsel maddi yapılanma ve normatif özneler-arası bilgi kavramlarına yaklaşık olarak denk olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, bilişsel materyalizm teorisi çağdaş kapitalizme yönelik olarak 'sınıfsal bir bakış açısını' benimsemekte ve bu yeni kapitalizm için bir sınıf analizi geliştirmektedir. Bilişsel materyalizm teorisi, bilişsel kapitalizm teorisinin üç aşamalı kapitalizm (ticari, endüstriyel ve bilgisel) anlayışını da benimsemektedir.

Kapitalizmin aşamaları incelenirken, fiziksel ve entelektüel mülkiyet haklarının görece ağırlığı merkezi önem taşımaktadır. Endüstriyel üretken süreçlerin üretim fonksiyonuna madde ve enerji egemendir ve fiziksel mülkiyet temel kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Fiziksel mülkiyet kurumu, endüstriyel kapitalizm döneminin temel yasal, felsefi, iktisadi ve kültürel aracı olarak yapılandırılmıştır. Buna karşın, endüstriyel kapitalizmin kurumlarının bilgisel üretim süreçlerini düzenleme yeteneği oldukça yetersizdir. Patentler, telif hakları ve markalar bilgisel üretim sürecini değil, endüstriyel üretim sürecini düzenlemek amacıyla geliştirilmiştir (Zukerfeld ve Yansen, 2016: 214).

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren, fiziksel olarak daha az yoğun üretim süreçlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Biçimsel eğitimin genişlemesi sonucu kitlesel miktarda bilişsel çalışan ortaya çıkmış ve öznel bilgi hızla artmıştır. Özneler-arası bilgi çeşitli değişimler geçirmiştir: piramit biçimindeki disiplinler organizasyon krize girmiş ve yeni esnek organizasyon biçimleri gelişmiştir.

Nesnel bilgi önemli gelişme göstermiş ve dijital bilginin işlenmesi, saklanması ve iletilmesini sağlayan güçlü dijital teknolojiler hızla yayılmıştır. Dijital bilginin hızlı büyümesinin önemli bir nedeni, varlıkların önemli bir bölümünün dijital biçime dönüştürülebilmesidir. Örneğin, dünyadaki paranın yaklaşık % 90'ı dijital bilgidir. Maliyetsiz yeniden üretim (çoğaltma) ve hızlı dolaşım olanakları çok yüksektir. Bilgisel kapitalizm aşamasında, 'yazılım' en güçlü üretim aracı olmuştur.

Bilgisel/dijital kapitalizmi, kapitalist sistemin bir önceki aşamasından (endüstriyel kapitalizm) ayırt eden temel nitelikleri şunlardır (Zukerfeld ve Yansen, 2016: 213-214):

(i) Temel üretim araçları dijital teknolojiler, dijital bilgi ve bu ikisini birleştiren şebekelerdir (internet).

(ii) Çıktı birimi başına fiziksel girdi tüketimi (fiziksel yoğunluk), endüstriyel üretim süreçlerinden çok daha azdır. Dijital kapitalist üretim sürecinde en büyük payı bilginin alması nedeniyle, çıktı birimi başına enerji yoğunluğu düşüktür.

(iii) Çıktı büyük oranda belirli bazı ürünlerden oluşmaktadır. Varian (1996) bu ürünlere 'Bilgi Ürünleri' adını vermektedir. Üç tip bilgi ürünü vardır. (a) Birinci grup ürünler en kesin anlamıyla bilgi ürünleri olup, saf biçimiyle dijital bilgi tarafından yaratılmışlardır (yazılım, görüntüler, müzik, metin vb). (b) İkinci gruptaki ürünlerin temel ayırt edici özelliği dijital bilgiyi işlemeleri, aktarmaları veya saklamalarıdır (DVD'ler, yarı-iletken silikon gibi bilgi aktarımı araçları vb.). (c) Üçüncü grup biyo-teknolojik uygulamaların sonucu olan ürünlerden oluşmaktadır (ilaç endüstrisi, genetiği değiştirilmiş organizmalar vb.).

(iv) Bilgisel/dijital kapitalist üretim süreçlerinde entelektüel (fikri) mülk, fiziksel mülke oranla çok daha büyük ağırlığa sahiptir.

Bilişsel materyalizm teorisi ile bilişsel kapitalizm teorisinin ortak yönleri şunlardır (Zukerfeld ve Yansen, 2016: 212): (i) çağdaş kapitalizm, kapitalizmin üçüncü aşamasını temsil etmektedir. (ii) kapitalizm bir bütün olarak analiz edilmektedir. (iii) entelektüel mülkiyet kavramı vurgulanmaktadır. Buna karşın, iki teori arasında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Birincisi, 'bilişsel' kavramı açık değildir. Kapitalizmin her aşaması yeni bilgiye ve bilgiyi düzenleyen kurumlara dayanmıştır. Dolayısıyla, bu yeni aşamanın 'bilişsel' olarak adlandırılması anlamlı değildir. Ayrıca, bilişsel kapitalizm teorisyenleri daha önceki aşamalardaki entelektüel mülkiyeti tartışmamaktadırlar. İkincisi, otonomist Marxistlerin bilgi ve 'maddi olmayan' kavramı arasında tanımladığı ilişki bütünüyle bilişsel materyalizm teorisine aykırıdır. Bilgi, yalnızca maddi taşıyıcısıyla var olabildiğinden dolayı, fiziksel olmayan fakat maddi bir varlıktır (Zukerfeld, 2017: 42). Bu nedenle, 'maddi olmayan' emek gibi kavramlardan söz edilemez. Üçüncüsü, bilişsel kapitalizm teorisinin ampirik kanıtlarının yetersiz olduğu ileri sürülmektedir. Dördüncüsü, bilişsel kapitalizmin esinlendiği entelektüel gelenek İtalyan otonomizmi ve Fransız post-yapısalcılığıdır (Deleuze ve Foucault). Buna karşın, bilişsel materyalizm nihai olarak Hegelci felsefeden esinlenmektedir.

Üç Alternatif Yeni Kapitalizm Varyantı: Neoliberal, Sosyal Demokrat ve Yeni-Devletçi Modeller

Yeni kapitalizm veya teknolojik yenilik odaklı iktisadi büyüme modeli için üç farklı başarılı kurumsal yapı bulunmaktadır: neo-liberal model, sosyal demokrat model ve yeni-devletçi model (Boyer, 2004: 71-73). Dolayısıyla, bilgiye dayalı yeni ekonomi için tek bir en iyi (optimal) yol bulunmamaktadır. Eğer bir ekonomide yüksek düzeyde bilgi yatırımı yapılmışsa, kapitalizmin değişik varyantları ve farklı işgücü piyasası kurumları yeni ekonominin başarılı ve etkin biçimde işlemesini sağlayabilir.

Neo-liberal model; bilim-itişli yeniliği, işgücü piyasası esnekliğini, entelektüel mülkiyet haklarının korunması yoluyla özel girişime dayalı olarak bilginin geliştirilmesini teşvik etmektedir. Neoliberal modelde yeniliklerin iki temel kaynağı bulunmaktadır: bireysel girişimcilerin yaratıcı faaliyetleri ve kamu otoritesi tarafından desteklenen girişim kültürü. Dolayısıyla, neoliberal politikalar, piyasaların kuralsızlaştırılması ve özelleştirme yoluyla teknolojik yeniliklerin geliştirilmesi kolaylaştırılabilir. Özellikle yenilik ikliminin oluşturulmasında esnek işgücü piyasası başlıca önkoşullardan birisidir (Jessop, 2002: 259-260). Kapitalist sistemdeki büyük kar-ücret farkına ilaveten, bilgi kapitalizminde çalışanlar arasındaki büyük bilgi farkı dolayısıyla, zayıf sendikaların ve bireysel pazarlık sisteminin bulunduğu neoliberal ekonomilerde ücretler arasında büyük farklılıklar meydana gelebilir. ABD’de Silikon Vadisindeki bireysel pazarlık sistemi nedeniyle büyük boyutta bir ‘ücret kutuplaşması’ görülmektedir. Neo-liberal yenilik ekonomisi modeli daha saf biçimiyle Anglo-saxon ülkelerinde (özellikle ABD, İngiltere, Avustralya ve Kanada) uygulanmaktadır. Batı Avrupa ülkeleri ise neoliberal model ile aşağıda açıklanan sosyal demokrat model arasında karma bir model uygulamaktadırlar.

Sosyal demokrat model ise ileri düzeyde genel eğitime, yoğun mesleki öğretime, üniversiteler ve iş dünyası arasındaki yakın işbirliğine ve bilginin yaygın biçimde toplumsallaşmasına büyük önem vermektedir (Kim, 2007: 28-29). Sosyal demokrat modelde, iktisadi aktörler arasındaki toplumsal oйдаşma (konsensus) ve aktif işgücü piyasası politikaları aracılığıyla teknolojik yenilikler doğrudan desteklenir. Kamu otoritesi, iktisadi aktörler arasındaki rekabeti teşvik ederek yeniliği desteklemek yerine, rekabet ve işbirliğini dengelemeye çalışır. Sosyal demokrat strateji bir yandan kurallara bağlanmış bir yerinden yönetimi gerçekleştirmeye çalışırken, diğer yandan teknolojik yenilikleri desteklemek için kamu ve özel sektör arasındaki ortaklıkların rolünü artırmaya çalışır. Neoliberal yenilik ekonomisinin temelinde rekabet bulunurken, sosyal demokrat yenilik ekonomisinin merkezinde ‘işbirliği’ bulunmaktadır. Sosyal

demokrat modelde, firmaların faaliyetlerinin eşgüdümü, ağırlıklı biçimde piyasa-dışı ilişkilere dayanmaktadır (Hall ve Soskice, 2001: 17). Ayrıca, sosyal demokrat modeldeki güçlü sendikalar ve kolektif pazarlık sistemi, yenilik ekonomisinin ücret kutuplaşması yaratmasını engellemektedir. Sosyal demokrat yeni kapitalizm modeli en iyi biçimde başta İsveç olmak üzere İskandinav ülkelerinde uygulanmaktadır.

Yeni-devletçi modelde devlet ileri teknoloji geliştirme konusunda aktif bir yapısal politika izler. Ülke ekonomisinin yapısal rekabet gücünü etkileyen yeni teknolojiler, yenilik sistemleri, altyapı ve diğer faktörlere ilişkin stratejik hedefler, devlet tarafından belirlenir. Öğrenme bölgelerini, bölgesel yenilik sistemlerini, endüstriyel kümeleri ve girişimci şehirleri desteklemek amacıyla, devlet aktif bir bölgesel politika uyguluyor (Jessop, 2002: 262-263). Yeni-devletçi modelde, devlet beceri oluşumu dahil bilgi oluşturmada aktif bir rol oynar. Böyle bir devlet 'bilgi devleti' olarak adlandırılmaktadır. Yeni-devletçi modelde, piyasa güçlü devlet tarafından kontrol edilmesine karşın, sosyal demokrat modelde, piyasanın eşgüdümü (koordinasyonu) kapitalistler, sendikalar ve hükümet arasındaki stratejik karşılıklı etkileşim ile sağlanmaktadır. Yeni-devletçi bilgi ve yenilik ekonomisi modeli 'kalkınmacı devlet modelini' benimseyen çok sayıda Doğu Asya ülkesinde (G.Kore, Singapur, Malezya, Çin) uygulanmıştır.

Yeni Kapitalizme Yönelik Radikal ve Marxian Eleştiriler

'Parazitik Kapitalizm' ve Yeni Asalak Kapitalist Sınıf

Bilişsel kapitalizm teorisine göre, kapitalizmin yeni aşamasının (bilişsel kapitalizm) ayırt edici bir temel özelliği şudur: çalışanların, çalışmanın bilişsel yönünü sahiplenmeleri dolayısıyla, üretim sürecinde emek görelisi olarak daha özerk bir konuma sahip olmuştur (Jeon, 2014: 90). Bilgi, işbirliği ve iletişim üreten işgücü olarak tanımlanan bilişsel emek, emeğin hegemonik biçimi durumuna gelmiştir. Diğer yandan, üretim sürecinde anlamlı bir rol oynamayan sermaye artan biçimde 'parazit' (asalak) bir sınıfa dönüşmesine karşın, entelektüel mülkiyet hakları sayesinde emek tarafından yaratılan artık değere el koymaktadır. Dolayısıyla, bir iktisadi kategori olarak kar, daha çok 'rant'a benzemektedir.

Carlo Vercellone (2008), bilişsel/çağdaş kapitalizmde rant olgusunu Marxian perspektiften analiz ettiğini ileri sürmekte ve bu amaçla Marx'ın 'Kapital' kitabının üçüncü cildini ve 'Grundrisse'deki yazıları yeniden yorumlamaktadır. Rant, bir kaynağın doğal veya daha sık biçimde yapay olarak kıtlığı ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla, rantın varlığı tekelleri mülk biçimlerine ve güç

konumlarına dayanmakta ve bu yolla kıtlığın yaratılması ve üretim maliyetlerinin çok üzerinde fiyatların uygulanması mümkün olmaktadır. Çağdaş kapitalizmde 'fikri mülkiyet hakları' gibi yapay kurumsal düzenlemelerle bu tip tekelci rantlara el konulmaktadır (Vercellone, 2008, 4). Arazi rantından farklı olarak, 'kapitalist rant 'yalnızca bir 'bölüşüm ilişkisi' olarak görülebilir, çünkü üretim sürecinde herhangi bir işlevi veya en azından normal bir işlevi bulunmamaktadır (Marx, 1999: 274-293). Başka bir anlatımla, rant, üretim bakımından dışsal bir konumda olmalarına karşın, bir maddi veya maddi olmayan kaynağın mülkiyetine sahip olan toplumsal sınıf veya katmanlara belirli bir iktisadi değere el koyma hakkı sağlamaktadır (Vercellone, 2008: 4).

Marx, sermaye sahipliğinin pasifliği ile çalışan sermayenin aktifliği arasında ayırım yapmaktadır. Sermaye sahipliği işgünün organizasyonunda herhangi bir işlev görmemesine karşın, artık değere el koymaktadır (Marx, 1999: 266-274). Benzer biçimde, Keynes, girişimci ve rantıye arasında bir ayırım yaparak, rant kavramını sermaye sahipliğini içerecek biçimde genişletmişti. Marx, Keynes'in analizinin de ilerisine geçmekte ve sermayeden bağımsız biçimde kendi kendine örgütlenebilen bir üretken işbirliğinin sağlanması durumunda işlevsel (üretken) sermayenin de 'gereksizleşeceğini' ve despotik bir niteliğe bürüneceğini belirtmektedir (Vercellone, 2008: 5-6).

Carlo Vercellone'ye göre, karı ranttan ayıran önemli koşullar şunlardır: (i) $k\hat{a}$ r asli olarak üretime yeniden yatırılmakta ve üretken güçlerin gelişmesinde ve kıtlığa karşı mücadelede olumlu bir işlev görmektedir. (ii) sermaye üretim süreci bakımından içsel bir nitelik taşımakta ve üretimin, yeniliğin ve üretken kapasitenin genişletilmesinde anahtar rol oynamaktadır (Vercellone, 2008: 5). Bu koşullar ise bir bütün olarak yalnızca Fordist büyüme sürecinin altın çağında gerçekleşmiştir. Endüstriyel kapitalizmin Fordist aşamasında karın varlığının ve rantın büyük oranda marjinalleşmesinin dört temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, finansal piyasaların regülasyonuna yönelik çok sayıda kurumsal düzenlemenin uygulanması, arazi rantının artan oranlı olarak vergilendirilmesi ve enflasyonizm ve düşük reel faiz oranları yoluyla mülk sahiplerinin gücünün sınırlandırılmasıdır. İkincisi, sermayenin üretim sürecindeki asli rolüdür. Kapitalistler çalışma sürecini yönetmekte, denetlemekte ve organize etmektedirler. Dolayısıyla, endüstriyel kapitalizmde 'kapitalist' ile 'girişimci' figürleri arasındaki benzeşim çok yüksektir. Üçüncüsü, endüstriyel kapitalizmde artık değer veya kar, sermaye birikimini arttırmak amacıyla yeniden üretken yatırıma aktarılmaktadır. Üretken yatırım, üretken olmayan kapitalist değerlendirme biçimlerine oranla önceliğe sahiptir. Dördüncüsü, sosyal refah devletinin kurumları aracılığıyla, sermayenin değerlendirme mantığı ve finansal gücü altındaki gelirlerin belirli bir bölümü kamusal alana aktarılmaktadır (Vercellone, 2008: 7-8).

Bilişsel kapitalizm teorisine göre, çağdaş kapitalizmde kar ve rant arasındaki fark belirsiz duruma gelmiştir (Vercellone, 2008: 8). Endüstriyel kapitalizmin Fordist döneminde 'rant' arayışının marjinalleşmesine karşın, kapitalizmin çağdaş dönüşümü sürecinde rant tam anlamıyla geri dönmüştür (Vercellone, 2008: 2). Kapitalizmin yeni (bilişsel) aşamasında kar artan biçimde 'sermayenin üretken olmayan biçimde değerlendirilmesine' dayanmaktadır. Bilişsel kapitalizmde kapitalistlerin, çalışma yaşamının yönetimi, denetimi ve organizasyonu sürecinden büyük oranda uzaklaştıkları ve nihai malların üretimine bir önceki kapitalizm aşamasındaki kadar katkıda bulunmadıkları görülmektedir. Büyük kapitalist şirketler birincil olarak şirketlerinin finansal mimarisi üzerinde yoğunlaşmakta ve üretimin doğrudan organizasyonu ile ilgilenmemektedirler. Dolayısıyla, sermaye üretim sürecinde 'parazitik' bir rol oynamakta ve çalışma sürecinde 'gerçek' bir işlev yerine getirmeksizin, özerkliği artmış işgücünün ürettiği toplumsal servete el koymaktadır (Vercellone, 2008: 9). Ayrıca, kar veya artık değerın kaynağını yalnızca bireysel çalışanların (emekçilerin) artık işgücü zamanı oluşturmamaktadır. Buna ek olarak, çalışanlar arasındaki işbirliği de artık değeri büyütmemektedir. Kapitalistler artık emeğin bu ikinci bölümüne bedelsiz olarak el koymaktadırlar (Vercellone, 2008: 10).

Bilişsel kapitalizm teorisyenlerine göre, sermaye, piyasanın alanını genişleterek, yeni kapitalizmde bilişsel emeğin yarattığı artık değere el koymaktadır. Bu amaçla, 'fikri mülkiyet haklarını' güçlendiren kapitalist sınıf, ortak bilgi ve yaşam ürünlerini metalaştırmakta ve sömürgeleştirmektedir (Vercellone, 2008: 10). Rakibi olmayan doğası gereği ve çoğaltmanın (kopyalamanın) marjinal maliyetinin sıfır olması dolayısıyla bilginin bedava olması gerekirken, kapitalistler dışsal biçimde fikri mülkiyet hakları uygulamakta ve böylelikle bilginin kullanımını tekelleştirmekte ve yapay olarak kısıtlanmış bilgi kullanımına dayalı tekelci rantlara el koymaktadırlar. Bilişsel kapitalizm çağında sermayenin bu yeni açılımı veya ilkel birikim stratejisi sermaye ve emek arasındaki karşıtlığı yeniden biçimlendirmektedir. Dolayısıyla, bazı bilişsel kapitalizm teorisyenlerine göre, çağdaş kapitalizm 'genel akıla ticari olarak el konulan' bir kapitalizm biçimi olarak tanımlanabilir (Dyer-Witherford, 2005: 85). Hardt ve Negri'ye (2000: 17) göre, kapitalizmin yeni aşamasında sömürü iktisadi olmayan siyasal baskı kullanımını gerektirmektedir. Bilişsel kapitalizm teorisi perspektifinden bakıldığında, bu siyasal baskı, fikri mülkiyet hakları biçimini almaktadır.

Dijital Devrim İleri Kapitalizmin 'Aşırı-Birikim' Sorununu Ağırlaştırılmaktadır

İleri kapitalizmin özellikle neoliberal dönemdeki iktisadi büyüme başarısızlığı ışığında, dijital dönüşümün (yeni kapitalizmin) üretkenlikte olağanüstü artışlar yaratacağı ve iktisadi büyümeyi sürükleyecek önemli bir itici güç olacağı ileri

sürülüyordu. Dijital dönüşüm ve dördüncü endüstri devrimi teknolojileri, küresel kapitalist sistemin yeniden yapılanmasında büyük rol oynamalarına karşın, kapitalizmin krizini çözmek bir yana, onu yaratan başlıca yapısal koşulların daha da ağırlaşmasına neden oldular. Çağdaş ileri kapitalizmde iktisadi büyüme sorununun kökeninde ekonomideki toplam talep yetersizliği veya 'aşırı-birikim' olgusu bulunmaktadır. Yeni Neo-klasik Sentez yaklaşımı toplam talep yetersizliğini yalnızca kısa dönemli bir olgu olarak görürken, Summers (2015: 61-63) gibi bazı modern ortodoks iktisatçılar toplam talebin yapısal zayıflığını vurgulamışlar ve çağdaş ileri kapitalizmde 'tersine Say yasaının' (talep yetersizliği kendi arz yetersizliğini yaratır) geçerli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yeni kapitalizm gibi arz-yönlü bir dönüşüm bu sorunu çözememiş ve tam tersine; ekonomideki üretken kapasiteyi arttırarak, toplam talep yetersizliğinden kaynaklanan düşük hızlı iktisadi büyüme ve durgunluk sorununu daha da derinleştirmiştir.

Çağdaş ileri kapitalizmdeki aşırı-birikim ve iktisadi durgunluk sorununun toplam talep yetersizliği dışındaki bir diğer nedeni ise sermayenin aşırı yoğunlaşmasından doğan tekelci veya 'oligopolistik' piyasa yapılarıdır. Neo-Marxian politik iktisatçılar Paul Sweezy ve Paul A. Baran'a göre, tekelci kapitalizmin temel çelişkisi aşırı-birikim (yatırıma dönüşmeyen yüksek tasarruf fazlası) olgusu ve kalıcı iktisadi durgunluktur (Baran ve Sweezy, 1966: 52-78). Baran ve Sweezy'ye göre, tekelci kapitalizm aşırı-birikim sorununa köklü ve kalıcı bir çözüm bulamaz, çünkü bu sorun kapitalist birikim rejiminin özünde bulunmaktadır. Dolayısıyla, kısa dönemde bazı politikalarla (kamu yatırımları, askeri harcamalar, finansal köpükler) bu sorun ertelense dahi, aşırı-birikim olgusu uzun dönemde kapitalizmin bir sistem krizine girmesine ve yıkılmasına neden olacaktır. Dijital devrim ve benzeri teknolojik gelişmelerin modern kapitalizmin bu tip köklü ve yapısal sorunlarına çözüm bulması beklenemez. Tam tersine, teknolojik yeniliklerin çok büyük bölümü büyük tekelci veya oligopolistik firmalar tarafından gerçekleştirilmekte ve üretkenlik artışı yaratan yenilikler daha güçlü bir aşırı-birikim eğilimi yaratmaktadırlar. Ayrıca, sermayenin büyük oligopolistik firmalarda aşırı yoğunlaşması nedeniyle, küçük yenilikçi firmaların karlı yatırım planları yapabilmeleri mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla, oligopolistik piyasa yapıları yeni küçük firmaların yaratıcı fikirler geliştirmelerini engellemektedir.

Yeni kapitalizm döneminde gerçekleştirilen teknolojik yenilikler önemli bir iktisadi büyüme ivmesi yaratamamıştır. İlk iki paragrafta belirtilen açıklamalara ek olarak, dijital teknolojik yeniliklerin iktisadi büyüme arttırıcı etkilerinin düşük olmasına neden olan diğer dört temel faktör bulunmaktadır. Birincisi, dijital kapitalizmde Ar-Ge faaliyetleri çoğunlukla daha ucuz ve etkin sermaye

malları geliştirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla, dijital yenilikler sermaye-kullanan değil, sermayeden tasarruf eden tipte olduğu için, iktisadi büyüme üzerinde yapısal olarak negatif etkide bulunmaktadırlar (Summers, 2014: 69). Çağdaş kapitalizmde yeniliklerin toplam yatırımı arttırması zorunlu değildir, çünkü yenilikler çok fazla sermaye gerektirmemekte veya yatırımcıların daha önceden sahip oldukları sermayeyi daha etkin kullanmasını sağlamaktadır. Bu nedenle, dijital yeniliklerin yatırım talebini uyarıcı etkisi oldukça düşüktür (Summers, 2015: 62). Örneğin; büyük dijital yazılım şirketleri herhangi bir sermaye yatırımına gereksinim duymaksızın, doğrudan yazılım programının daha ileri düzeye yükseltilmesiyle (upgrading) karlarını arttırabilmektedirler.

İkincisi, birinci ve özellikle ikinci endüstri devrimleri döneminde gerçekleştirilen eski büyük yenilikler (buluşlar), dijital dönemdekilere kıyasla çok daha 'büyüme yanlısı' niteliğe sahiptiler. Dijital devrim, birinci ve ikinci endüstri devrimlerindeki teknolojik yenilikler ölçeğinde bir üretkenlik, talep ve iktisadi büyüme artışı yaratamamış, iktisadi coğrafyada radikal bir değişim oluşturamamış ve çok büyük sayıda yeni ve çeşitli malların ve hizmetlerin üretimini sağlamamıştır (Foster vd., 2001:1-10). Birinci endüstri devrimi buharlı makineler ve onun ondokuzuncu yüzyıldaki etkisi sonucu ortaya çıktı. İkinci endüstri devrimi (1870) ise elektrik, içten yanmalı motorlar, otomobil, kimya mühendisliği, telefon, altyapı (kanallar ve su yolları, demir yolları, otoyollar), tıp alanındaki gelişmeler gibi genel amaçlı teknolojilerin eşzamanlı olarak icat edilmesiyle ortaya çıkmıştır (Robert J. Gordon'a göre, 1960'ların sonuna kadar sürmüştür). Üçüncü endüstri devrimi (1969) ise elektronik (transistor ve mikroişlemci), bilgisayar, internet ve iletişim alanındaki devrimsel gelişmelerin ve bilgi teknolojisinin üretim sürecinin otomasyonunu sağlaması sonucu meydana gelmiştir. Dördüncü endüstri devrimi ise dijital dönüşümün en üst aşamasını temsil etmekte ve kolektif olarak siber-fiziksel sistemler olarak nitelendirilen yüksek dijital teknolojilerin birleştirilmesi sürecini tanımlamaktadır. Dördüncü endüstri devrimine ilişkin son teknolojik gelişme dalgası robot teknolojisine (robotik), nesnelerin internetine, yapay zekâya, öğrenen makinalara, biyo ve nanoteknolojiye, bulut ve kuantum bilişime, otonom araçlara, yeni enerji saklama biçimlerine ve 3-D basıma dayanmaktadır.

ABD'nin toplam faktör üretkenliği 1920-1970 arasındaki dönemde yılda yaklaşık olarak % 1.89 oranında büyürken, 1970-1994 döneminde % 0.57 oranında büyüdü (Gordon, 2012: 12-13). Dijital devrimin etkisi sonucunda 1994-2004 döneminde toplam faktör üretkenliği yıllık artış hızı % 1.03'e çıkmıştır. Buna karşın, dijital teknolojik yenilikler ekonominin dayanıklı imalat ürünleri sektörü dışında kalan bölümünde (% 88) üretkenlik artışı yaratmamış ve diğer sektörlerle yönelik olumlu yayılma etkileri göstermemiştir. Ayrıca, dijital devrimin büyüme

arttırıcı etkisi kısa sürmüştü ve bir süre sonra azalan getiriler aşamasına geçilmiştir. Yeni dijital teknolojik gelişmelerin (akıllı telefonlar, robot teknolojisi, yapay zeka, sosyal medya vb.) üretkenliği artırıcı etkisi sınırlı düzeyde kalmış ve 2004-2014 arasında toplam faktör üretkenliği tekrar yıllık % 0.4 oranına düşmüştür. Dolayısıyla, Gordon'a (2015: 55) göre, üretkenlik gelecek bir kaç on yılda oldukça yavaş bir hızla ilerleyecek ve uzun dönemde iktisadi durgunluk eğilimi güçlenecektir.

Üçüncüsü, 'büyük veri' (big data) gibi yenilikler sıfır toplamlı bir oyun yaratmaktadırlar. Büyük veri şirketleri yeni üstün teknolojiler kullanmalarına ve yüksek nitelikli mühendisler istihdam etmelerine karşın, sahip oldukları fiziksel ve beşeri sermayeyi pazarlama faaliyetlerine yönlendirmektedirler. Sonuçta büyük veri sektörü gelişmekte; buna karşın, bu gelişme diğer tip ürünlerin üretimi ve satışı üzerinde herhangi bir etki yaratmamaktadır. Dolayısıyla, bütün bu kitlesel yatırımlar ile finanse edilen yenilikler yalnızca büyük şirketlerin piyasa paylarını belirlemede ve toplam üretimi arttıracak yeni piyasaların yaratılması mümkün olmamaktadır (Gordon, 2014: 33).

Dördüncüsü, bilgisayar donanımı (hardware) gibi makinelere yapılan yatırımlar yavaşlarken, şirketlerin entelektüel mülkiyet gibi fiziksel olmayan aktiflere yaptıkları yatırımlar hızla artmış ve 1980'lerde dijital şirketlerin sermayelerinin yaklaşık % 30'u fiziksel olmayan aktiflerden (intangibles) oluşurken, bu oran günümüzde yaklaşık % 70'e çıkmıştır. Dijital kapitalizme geçişle birlikte, fiziksel sermayeden, fiziksel olmayan sermayeye geçiş gerçekleşmiş ve ileri kapitalist ülkelerde üretken yatırımların üzerinde bir tasarruf düzeyinin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Döttling ve Perotti, 2017: 4-7). Fiziksel olmayan sermayenin üretkenliği arttıkça, şirketlerin yatırımlarını bu tip sermayeye yönlendirmeleri, fiziksel sermayeye yönelik harcamaları azaltmıştır.

Dijital Devrim 'Orta Sınıfın' Varlığını Tehdit Etmektedir

Dijital devrim, bir yandan fiziksel/basit emek talebini daraltırken, diğer yandan da bilişsel beceri gerektiren işlerin de giderek artan biçimde öğrenen makineler (yapay zeka) ve akıllı robotlar tarafından yapılması sürecini başlatmıştır. Teknolojik gelişme 1990'lara kadar olan süreçte temel olarak fiziksel emeğin yerini aldı. Buna karşın, en son teknoloji dalgası (bilgi teknolojisi) ikinci büyük istihdam daralması çağını başlatmakta ve 'orta-sınıfın' yaptığı işleri azaltmaktadır. Mekanizasyon işçi sınıfını sayısal olarak daraltırken, orta sınıfın yükselişi kapitalizmin derin bir işsizlik krizine sürüklenmesini engellemiştir. Dijital devrim (bilgi teknolojisi, yapay zeka, internet ve robotizasyon) ise orta sınıfı eritmeye başlamıştır (Collins, 2013: 27-28). Yapay zeka, öğrenen makineler

ve akıllı robotlar insanların bilişsel yeteneklerine rakip olmuşlar ve hatta insanın entelektüel kapasitesini aşmaya başlamışlardır. Dolayısıyla, dijital devrim ileri kapitalist toplumda orta sınıfın varlığını tehdit etmektedir.

Kapitalizm geçmişte dört temel çıkış yolu ile teknolojik işsizlik krizlerini aşabilmiştir (Collins, 2013: 28). Bu çıkış yollarının büyük bölümü yeni kapitalizmde geçerliliğini kaybetmiştir. Birincisi, dijital dönüşüm sonucu yaratılan yeni işler, orta sınıfın istihdam kayıplarını telafi etmemektedir. Yeni işler ve meslekler yaratılmasına karşın, hem kaybedilen işlerin sayısının çok altında kalmakta ve hem de elde edilen gelir, kaybedilen gelirden düşük olmaktadır. Yapay zeka ve robotik uygulamaları çok ileri düzeye eriştiğinde, orta sınıfın yaptığı işler bütünüyle ortadan kalkabilir. Kapitalizmin kar mantığı içinde orta sınıfın yaptığı işlerin dijital teknolojik gelişme sonucu hızlı biçimde azalmasını sınırlayacak bir mekanizma bulunmamaktadır. Orta sınıfın işlerini kaybetme sürecini yalnızca kapitalist rekabeti sona erdirecek dışsal bir gelişme durdurabilir.

Ayrıca, bilgi teknolojisinin katkısıyla gelişen küreselleşme olgusunun iş rekabetini arttırması, orta sınıfın işlerini azaltmakta ve gelirlerini düşürmektedir. İnternet teknolojisi sayesinde, çevre ülkelerdeki beyazyakalı çalışanlar (yazılım mühendisleri, bilişim teknolojisi uzmanları vb.) dünyanın merkez kapitalist bölgelerindeki orta-sınıfa ait işler için rekabet edebilmektedirler (Collins, 2013: 31). Diğer yandan, orta sınıf tarafından yürütülen yönetsel işlerde kamu sektörü önemli bir istihdam kaynağı oluşturmasına karşın, bu tip işlerin bilgi teknolojisi tarafından yapılması, kamu istihdamını da daraltacaktır. Dijital dönüşüm sonucu orta sınıfın işsizlik oranını arttıracak bir başka gelişme ise eğitimde 'diploma enflasyonunun' ortaya çıkmasıdır. Nüfusun artan bir oranının daha ileri akademik derecelere ulaşması durumunda, istihdam için daha yüksek eğitim dereceleri (diploma) önkoşul olarak aranacaktır. Bu süreç, ilke olarak sonsuz bir döngü yaratacaktır: daha fazla eğitim arayışı, daha fazla rekabet ve daha fazla diploma enflasyonu.

Yirminci yüzyılın son on yılında başlayan orta sınıf emeğinin dijitalleşmesi süreci, fiziksel işgücünün mekanizasyonu (bütün on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın ilk üç çeyreği) ile karşılaştırıldığında çok daha büyük bir hızla ilerlemektedir. Yapısal teknolojik işsizlik krizi kapitalizmin geleceğine yönelik 'derin ve ölümcül' bir tehdit oluşturmaktadır. Kapitalist bir ekonomide işsizlik oranı, çalışabilir nüfusun % 50'sine veya % 70'ine ulaştığında, talep yetersizliği ve toplumsal patlamanın yaratacağı çok büyük basınç nedeniyle kapitalist sistemin varlığını sürdürmesi mümkün olmayacaktır (Collins, 2013: 40). Fiziksel emeğin ve orta sınıf emeğinin büyük bölümünün dijitalleşmesi durumunda, barışçıl veya barışçıl-olmayan büyük bir 'kurumsal devrimin' gerçekleşmesi ve kapitalist-olmayan bir siyasal-iktisadi sisteme geçilmesi beklenebilir.

Yeni Kapitalizm İktisadi Eşitsizlikleri Derinleştirmektedir

Yeni kapitalizm 'beceri yanlı teknolojik değişme' yaratarak, yüksek-eğitimli çalışanlara yönelik talebi arttırmış ve daha eğitimli çalışanlar için ücret primi yükseldiğinden, toplumsal ücret farklılıkları büyümüştür (Acemoğlu ve Autor, 2011: 1050-1055). Çağdaş ileri kapitalizmde yaratıcı bilgi emeği iktisadi büyümenin en önemli sürükleyici gücü durumuna geldiğinden, bilgi emekçileri ile fiziksel/basit emekçiler arasında büyük bir gelir uçurumu oluşmaya başlamıştır. Bilgi teknolojisinin sürüklediği yapısal iktisadi değişme, düşük-becerili 'genel emek' ile yüksek-becerili 'bilişsel emek' arasında keskin bir ayırım yaratmış ve yapısal trendleri düzeltmeye yönelik güçlü bir kamu politikasının bulunmadığı koşullarda, çalışan sınıf içindeki bu yapısal bölünmeden kaynaklanan eşitsizlik, toplumsal kutuplaşma ve toplumsal dışlanma süreci hızlanmıştır.

Ayrıca, dijital dönüşüm sürecinde nüfusun en yüksek gelirli % 1'nin gelirlerinde de çok hızlı bir artış olmuştur. Dijital yenilikler oligopolistik piyasalarda piyasa rantlarını büyütmede ve en yüksek gelir gruplarının (özellikle üst düzey yöneticiler ve hissedarlar) gelir payındaki artışın görece olarak çok daha yüksek olmasına yol açmaktadır (Rodriguez-Montemayor, 2018: 1-2). Başarılı yenilikler geçici de olsa ilgili firmaya belirli bir alanda tekelleri güç kazandırmaktadır. Dolayısıyla, yenilikçi firmalar maliyetlerin çok üzerinde fiyatlar belirleyebilmektedirler. Piyasa rantlarındaki artış kısmen oligopolistik piyasa yapılarının lehine işleyen ölçeğe göre artan getirinin bir sonucudur. Bu nedenle, gelir eşitsizliği kısmen büyük oligopolistik firmalar ile takipçi firmalar arasındaki teknoloji farkından doğmaktadır.

Çevre Ekonomilerde Endüstrisizleşme Olgusu ve Küreselleşme Sürecinin Yavaşlaması

Dijital devrimin çevre/yarı-çevre ekonomiler bakımından yarattığı önemli bir sorun ise dijital dönüşümün eski endüstriyel merkezlerdeki üreticileri yeniden rekabetçi duruma getirmesidir. Dijital dönüşümün temel güdüsü kaliteyi (nitelikli üretim) arttırmak ve arz zinciri yönetimini iyileştirmektir. Bazı yarı-çevre ekonomilerde toplam imalat maliyetleri, merkez ülkelerdekine yaklaşılmaya başlamıştır (Saxer, 2017: 5). Ucuz emeğin karşılaştırmalı üstünlüğü azaldığından, merkez ülkelerdeki sermayenin küresel işgücü arbitrajına yönelik arayışı da yavaşlamaktadır. Bu nedenle, ulaşım maliyetleri, uzun taşıma süreleri, düşük-becerili işgücü ve yerel hükümetlere ilişkin zorluklar, küresel güneye yönelik sermaye akımını azaltmaktadır. Çevre ve merkez arasındaki üretim maliyetleri farkı son 30-40 yılda neoliberal küreselleşme sürecinin temelini oluşturduğundan, bu farkın önemli oranda azalması küreselleşme sürecini

yavaşlatmaktadır. Buna karşın, küreselleşmenin yavaşlaması olgusunun 'uluslararası doğrudan yatırımlara' özgü olduğu ve dolayısıyla küresel finansal sermaye akımlarında önemli bir yavaşlamanın söz konusu olmadığı vurgulanmalıdır.

İhracata yönelik ve imalat yönlü iktisadi büyüme modellerinin sona ermesi, geç endüstrileşen ülkelerin kalkınma sürecinin çıkmaza girmesine neden olmaktadır. Düşük ücretler politikası ile düşük-teknolojili ve düşük üretkenlikli sektörlerde yoğunlaşan çevre ekonomilerin, dijital kapitalizm çağında rekabetçi konumları giderek kaybolmaktadır. Dolayısıyla, düşük ücretler yoluyla rekabetçi kalma stratejisini benimseyen geç endüstrileşen ülkeler, düşük veya orta-gelir tuzağına yakalanmaktadır. Diğer yandan, endüstrileşme sürecini tamamlamadan, hizmetler sektörü ağırlıklı dijital dönüşüme yönelmek, çevre/yarı-çevre ülkelerde 'erken endüstrisizleşmeye' yol açarak, büyük boyutlu bir işsizlik sorununa yol açabilir (Rodrik, 2016: 1-4). İmalat endüstrisi teknolojik olarak dinamik ve ihracat potansiyeli taşıyan bir sektör olması yanında, düşük-becerili yüksek istihdam yaratmaktadır. Dolayısıyla, erken endüstrisizleşme süreci, hızlı iktisadi büyümeyi sağlayan önemli bir kanalı ortadan kaldırmaktadır.

Türkiye Ekonomisi İçin Aşırı 'Ütopik' Bir Proje: Yeni Kapitalizme Geçiş

Yapısal iktisadi krizini aşabilmek için Türkiye ekonomisinin büyük ve kapsamlı bir 'dönüşüm' gereksinimi vardır. Buna karşın, Türkiye'nin iktisadi yapısı, işgücü/beşeri sermaye kalitesi ve siyasal/toplumsal/kültürel dinamikleri dikkate alındığında, dijital dönüşümü gerçekleştirme kapasitesinin oldukça düşük olduğu söylenebilir (aşağıdaki paragraflarda incelenmektedir). Böylesine büyük bir dönüşümü 'kriz döneminde' gerçekleştirmek çok daha zordur. Diğer yandan, günümüzdeki çarpık iktisadi yapının sürdürülmeye çalışılması durumunda, Türkiye ekonomisi küresel kapitalist hiyerarşi içindeki konumunu dahi korumakta zorlanacak ve muhtemelen uzun-dönemli bir 'düşüş' sürecine girecektir.

Bir yarı-çevre ekonominin daha ileri bir aşamaya geçebilmesi veya başka bir anlatımla büyük bir sıçramayla merkez ülkeleri yakalayabilmesi için bilgi ve yenilik temelli bir ekonomi oluşturması gerekmektedir. Güney Kore ve Singapur gibi Doğu Asya ülkeleri ihracata yönelik sanayileşme stratejisiyle yüksek bir iktisadi gelişme düzeyine ulaştıktan sonra, bilgi ve yenilik odaklı bir birikim rejimine geçerek, kaliteli/nitelikli (yüksek teknolojik) bir iktisadi büyüme sürecine girmişlerdir. Benzer bir stratejiyi son 5-6 yıllık süreçte yoğun biçimde Çin uygulamış ve iktisadi kalkınma sürecinin bir üst aşamasına geçmek amacıyla teknolojik yenilik odaklı bir kapitalizmin temellerini atmıştır. Çin, bir yandan

ihracattaki rekabetçi konumunu korurken, diğer yandan endüstriyel üretimini teknolojik olarak geliştirmekte ve iç piyasasını güçlendirmektedir.

Türkiye'nin büyük bir yapısal dönüşümü gerçekleştirerek, yeni kapitalizm aşamasına geçmesini engelleme kapasitesine sahip en önemli faktörler şunlardır:

1. Zayıf Eğitim Sistemi ve Yetersiz Bilişsel İşgücü

Yeni kapitalizm, yenilikleri/yeni bilgiyi yaratabilecek, paylaşabilecek ve kullanabilecek kapasiteye sahip, iyi eğitilmiş ve beceri düzeyi yüksek bir nüfusu gerektirmektedir. Yeni kapitalizmde en önemli unsur, nitelikli ve yaratıcı entelektüel/bilişsel emeğin bulunmasıdır, çünkü teknolojik yenilik beyin gücüne dayanmaktadır. Dolayısıyla, yenilikçi ve bilgi tabanlı kapitalist ekonomiler için yüksek düzeyde bilim ve mühendislik yeteneği ve bu tür çalışanları yeterli sayıda yetiştirebilecek bir eğitim sistemi gereklidir.

Yeni kapitalizm teorilerinin büyük çoğunluğu (Marxian ve neoliberal), dijital dönüşümde 'elit' bilim ve teknoloji merkezlerinin önemli rolüne dikkat çekmektedirler. Buna karşın, Marxian yaklaşımı benimseyen 'bilişsel kapitalizm' teorisi, kapitalizmin yeni aşamasına geçiş sürecinde 'kitlesel/yaygın entelektüelliğin' (bilişsel emek) önemini vurgulamaktadır. Türkiye'de ise hem elit entelektüel emek (araştırmacılar, mühendisler, bilim ve teknoloji merkezleri) niceliksel ve niteliksel olarak yetersizdir ve hem de eğitimin yeterince yaygınlaşmaması nedeniyle bilişsel kapitalizmin zorunlu unsuru olan kitlesel entelektüellik gelişmemiştir.

Tablo 1 ve 2'nin verileri göstermektedir ki Türkiye'de yüksek teknoloji odaklı bir ekonomiye geçiş için gerekli 'iyi eğitilmiş ve nitelikli' bir işgücü yapıları bulunmamaktadır. Tablo 1'de araştırmacı sayısı (bin çalışan başına), eğitim harcamalarının GSYH'ye oranı ve nüfusun eğitim düzeyi bakımından Türkiye ve OECD ülkeleri karşılaştırılmaktadır. Türkiye'de bin çalışan başına araştırmacı sayısının (4), AB ortalamasının (11.6) çok altında kaldığı görülmektedir. Dünya ekonomisinde teknoloji liderliği konusunda önde gelen ülkelerden G.Kore'de ise bu sayı çok daha yüksektir (16.4). Diğer yandan, eğitime yapılan harcamaların GSYH'ye oranı bakımından Türkiye (% 4.2), OECD ülkeleri arasında son sırada bulunmaktadır (OECD ortalaması % 6.1). Tablo 1'de Türkiye ve OECD ülkelerinde 25-34 yaş aralığında olup, en azından orta-okul üzerinde eğitime devam etmiş olan nüfusun oranı da karşılaştırılmaktadır. Türkiye'de bu oran % 46 iken, OECD ortalaması % 82 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran, Güney Kore için % 98'dir. Bu son veri gösteriyor ki, Güney Kore bir 'eğitim devrimi' ile eğitimi

yaygınlaştırıp, entelektüel/bilişsel işgücünü çok yüksek düzeylere çıkarırken, Türkiye, eğitim alanında büyük bir ‘başarısızlık örneği’ olarak kalmaya devam etmektedir. Türkiye, nüfusunun eğitim düzeyi bakımından OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında Meksika ile birlikte en son sırayı paylaşmaktadır. Bilişsel kapitalizm teorisi, kapitalizmin yeni aşamasına geçişte kitlesel ve yaygın entelektüelliğin (eğitim düzeyi yüksek işgücü) rolünü önemle vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye, bilişsel kapitalizme geçiş için gerekli olan yaygın ve nitelikli eğitim koşulunu sağlamaktan çok uzaktır.

Tablo 1. Araştırmacı Sayısı ve Bazı Eğitim Göstergeleri (Türkiye ile OECD Ülkeleri)

Bin Çalışan Başına Düşen Araştırmacı Sayısı	Eğitim Kurumlarına Yapılan Harcamaların GSYH’ya Oranı (%)	25-34 yaş aralığında olup, en azından ortaokul üzerinde eğitime devam etmiş olan nüfusun oranı (%)
Max. değer: İsrail (21.4)	Max. değer: Danimarka (7.9)	Max. değer: G.Kore (98)
G.Kore: (16.4)	OECD ortalaması: 6.1	OECD ortalaması: 82
AB ortalaması: (11.6)	-	-
Min. değer: Meksika (1.1)	Min. değer: Türkiye (4.2)	Min. değer: Türkiye (46) Meksika (46)
<i>Türkiye: (4)</i>	<i>Türkiye: (4.2)</i>	<i>Türkiye: (46)</i>

Kaynak: OECD (2018b) verilerinden derlenmiştir (Veriler 2015 yılına aittir).

Türkiye’nin eğitim sistemi kalitesinin uluslararası düzeydeki konumu Tablo 2’de gösterilmektedir. Küresel rekabet endeksi verilerine göre, Türkiye, yüksek eğitimin kalitesi bakımından dünya’da 101’inci sırada bulunmaktadır (2011-12 dönemine göre sıralamada gerilemiştir). Türkiye’de matematik ve bilim eğitiminin kalitesi de uluslararası standartlara göre son derece düşüktür ve 104’üncü sırada bulunmaktadır. Öğretim elemanlarının kalitesi başta olmak üzere, pek çok diğer eğitim kalitesi göstergesinde de Türkiye oldukça gerilerde kalmıştır.

Tablo 1 ve 2’nin verileri göstermektedir ki Türkiye’de yüksek teknoloji odaklı bir ekonomiye geçiş için gerekli ‘iyi eğitilmiş ve nitelikli’ bir işgücü yapısı bulunmamaktadır. İyi eğitilmiş bir nüfus (kitlesel entelektüellik), nitelikli/yaratıcı araştırmacılar ve üstün donanımlı mühendisler olmaksızın yeni kapitalizme geçme düşüncesi bir ‘hayal’ olmanın ötesine geçemez. Dolayısıyla, Türkiye’nin

kapitalizmin bir üst aşamasına geçebilmesi için öncelikle bir 'eğitim devrimine' gereksinimi vardır.

Tablo 2. Küresel Rekabet Endeksine Göre Türkiye'de Eğitim Kalitesinin Düzeyi

<i>Türkiye'nin Sıralamadaki Yeri</i>	2011-12	2017-18
İlkokul Eğitiminin Kalitesi	100	105
Yüksek Eğitimin Kalitesi	94	101
Matematik ve Bilim Eğitiminin Kalitesi	103	104
İşletme Fakültelerinin Kalitesi	110	108
Okullarda İnternet Erişimi	64	72
Özel Öğrenim Hizmetlerine Yerel Düzeyde Erişim	69	83
Öğretim Elemanlarının Kalitesi	86	102

Kaynak: World Economic Forum (2017) ve (2011).

2. Türkiye Ekonomisinin Bağımlı, Krize Açık ve Dengesiz Yapısı

Türkiye ekonomisinin çok önemli 'yapısal' sorunları bulunmaktadır. Bu önemli yapısal sorunların en önemlileri şunlardır: (i) dış finansmana (borçlara) ve ithalata bağımlı iktisadi büyüme. (ii) üretken olmayan sektörlerin ekonomi içindeki görece olarak yüksek oranı. (iii) üretimin teknolojik yapısının geliştirilememesi. (iv) 'erken endüstrisizleşme' (imalat endüstrisinin ekonomi içindeki ağırlığının azalması). (v) yüksek işsizlik oranı (istihdam yaratma kapasitesi düşük bir ekonomi). Küresel kapitalizmin merkez ülkelerinde 2013 yılından itibaren başlayan 'para politikasının normalleşmesi' sürecinin yarattığı olumsuz küresel koşullar/konjonktür nedeniyle Türkiye ekonomisi 2018 yılı Ağustos ayında başlayan ve giderek yoğunlaşan yapısal ve derin bir 'iktisadi büyüme modeli (birikim rejimi) krizine' girmiştir. Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu kriz 'yapısaldır', çünkü iktisadi yapının zayıflıklarından veya kırılmalardan kaynaklanmaktadır.

İthalata ve dış borçlara bağımlı iktisadi büyüme stratejisi (bağımlı finansallaşma) diğer yarı-çevre ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de teknolojik gelişmeyi sağlamamıştır. İthalata dayalı 'bağımlı büyüme' olgusu, endüstriyel sektörde teknolojik gelişmeyi teşvik etmemekte ve merkez ekonomilere bağımlı tipik bir yarı-çevre ekonomisinin sürekliliğini sağlamaktadır. Ayrıca, üretken olmayan sektörlerin (inşaat/konut, emlak, mega altyapı yatırımları) ekonomide kilit bir role sahip olması ve rant ekonomisine verilen ağırlık, teknolojik ilerlemeyi engellemektedir. İmalat endüstrisi, hızlı teknolojik gelişmeyi ve yenilikleri uyarıcı başlıca sektördür. Buna karşın, inşaat sektörünün teknolojik gelişmeye katkısı

yalnızca çok sınırlı bir düzeyde olabilir. Doğu Asya ülkeleri kalkınma süreçlerinin başlangıç aşamasında 'yandaş kapitalizmi modelini' (crony capitalism) uygulamalarına karşın, bu ülkelerin hükümetlerinin desteklediği büyük sermaye grupları 'imalat endüstrisinde' faaliyet gösteriyordu. Dolayısıyla, bu ülkelerdeki yandaş kapitalizmi modelinde inşaat gibi üretken olmayan sektörler değil, teknolojik gelişmeye açık ve ihracat potansiyeli yüksek endüstriyel sektörler desteklenmiştir.

Son dönemde dijital dönüşüm konusunda büyük atılım yapan bazı yarı-çevre ekonomiler vardır. Çin, yatırım-odaklı ekonomisini, teknolojik yenilik-odaklı bir ekonomiye dönüştürme konusunda büyük başarı sağlamıştır. Yaklaşık beş yıl önce teknoloji taklit ederken, bugün teknoloji ve yenilik üreten bir ülkeye dönüşmüş ve bilim/teknolojik yenilik alanında 'süper güç' olma yolunda hızlı bir gelişme göstermiştir. Çin pek çok alanda (balistik füze teknolojileri, genetik mühendisliği, kuantum uyduları, yapay zeka) önemli teknolojik yenilikler gerçekleştirmiştir. Teknolojik yenilik Çin ekonomisinin kilit unsuru haline gelmiş ve yüksek teknoloji ve teçhizat imalatı hızla büyümüştür (Staab ve Butollo, 2018). Çin'in Ar-Ge harcamaları tüm dünyadaki toplam harcamanın yüzde 21'ini oluşturmaktadır. Ar-Ge harcamalarının yıllık ortalama artış hızı (yaklaşık % 18) ABD'nin Ar-Ge büyüme hızının 4 katından daha fazladır.

Türkiye ekonomisinin günümüzdeki yapısal özellikleriyle, teknoloji-odaklı yeni kapitalizme geçiş için gerekli önkoşullara sahip olmadığı görülmektedir. Türkiye'nin en büyük 500 şirketinin üretiminin teknolojik yapısına ilişkin özet bilgiler Tablo 3'de verilmektedir. İmalat sanayi üretiminde ileri teknoloji içerikli ürünlerin payının çok düşük olduğu (% 3.6) ve yıllar içinde önemli bir ilerleme kaydedilmediği görülmektedir. Bağımlı finansallaşmaya dayalı birikim rejimi, Türkiye'de endüstriyel üretimin teknolojik yapısını geliştirme konusunda önemli bir katkı yapmamıştır. Büyük şirketlerin üretim yapılarında düşük ve orta-düşük teknolojilerin egemenliği (2017'de yaklaşık % 76) sürmektedir. Endüstriyel üretimde orta-yüksek teknoloji üreten üretimin payının ise yaklaşık % 20 olduğu ve son yıllarda önemli bir gelişme olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin en temel sorunlarından birinin 'düşük ve orta-düşük teknoloji açmazı' olduğu söylenebilir.

Tablo 3'deki verilerin de ortaya koyduğu gibi, Türkiye imalat sanayi düşük teknolojiye dayalı geleneksel sektörlerin dışına çıkamamış (oldukça küçük bir bölümü hariç) ve dolayısıyla üretim ve ihracatın, ithalata bağımlılığı giderek artmıştır. Türkiye'de endüstriyel alanda 'derinleşme' sağlanamamış ve dolayısıyla üretim ve ihracatta niceliksel artışlar gerçekleştirilirken, üretimin teknolojik yapısında (niteliksel gelişme) bir dönüşüm sağlanamamıştır. Türkiye imalat

endüstrisi, düşük düzeyde teknik bilgi ve kalifiye olmayan işgücü becerisine dayalı orta ve orta-düşük teknolojilerde uzmanlaşmış ve Türkiye'nin dış ticaretinin yapısı da buna paralel olarak biçimlenmiştir. Bu düşük ve orta-düşük yoğunluklu iktisadi yapının bir önemli sonucu ise bu yapının sürdürülebilmesi için düşük işgücü maliyetlerine (ucuz emek) gereksinim olmasıdır. Aksi takdirde, düşük/orta-düşük teknoloji ihraç ürünlerinin küresel piyasalarda yüksek rekabet gücüne sahip olması olanaksızdır. Türkiye'de üretimin teknolojik yapısı, gelişmiş (ileri kapitalist) ülkelerden çok farklıdır. Bu teknolojik yapı iktisadi olarak yeterince gelişmemiş çevre ve yarı-çevre ekonomilerin büyük bölümünün temel özelliklerinden biridir.

Tablo 3. Türkiye'nin En Büyük 500 Şirketinin Üretim Teknolojik Yapısı

(%)	2015	2016	2017
Düşük Teknoloji	38.9	37.4	36.2
Orta-Düşük Teknoloji	39.0	39.3	39.9
Orta-Yüksek Teknoloji	18.9	19.5	20.2
Yüksek Teknoloji	3.4	3.7	3.6

Kaynak: İSO (2017).

Türkiye'nin imalat sanayi ihracatının teknolojik yapısı da endüstriyel üretimin teknolojik yapısına benzerdir (bakınız Tablo 4). İhracat içinde düşük ve orta-düşük teknoloji içerikli ürünlerin payı büyük ağırlığa (2017'de yaklaşık % 62) sahiptir. Yüksek teknoloji ürünlerin imalat sanayi ihracatı içindeki payı ise oldukça düşüktür (2017'de % 3.9). Buna karşın, orta-yüksek teknoloji içerikli ürünlerin imalat sanayi ihracatı içindeki payının (2017'de % 34.5), orta-düşük teknoloji ürünlerin payına (% 28.3) oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca, son yıllarda (2014-2018) orta-düşük teknoloji endüstriyel üretimin payının azalma eğilimine girdiği ve buna karşın, orta-yüksek teknoloji ihraç ürünlerinin payının yükseliş trendi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Türkiye'de Teknoloji Yoğunluğu İtibariyle İmalat Sanayi İhracatı

(%)	2014	2015	2016	2017	2018/1-6
Düşük Teknoloji	35.8	35.0	35.1	33.3	33.0
Orta-Düşük Teknoloji	29.2	29.5	28.3	28.3	26.2
Orta-Yüksek Teknoloji	31.6	31.8	33.1	34.5	37.3
Yüksek Teknoloji	3.4	3.6	3.5	3.9	3.5

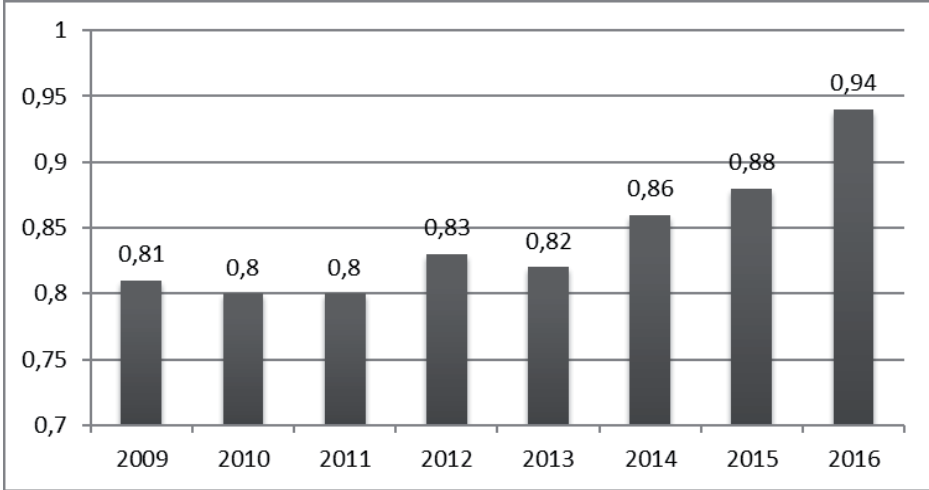
Kaynak: TC Ticaret Bakanlığı (2018). (Dış Ticaret İstatistikleri). Not: 2018 yılı verisi Ocak-Haziran dönemini kapsamaktadır.

3. İleri Teknolojiye Yapılan Yatırımların Yetersizliği

Yeni kapitalizme geçiş için şu unsurların da sağlanması gereklidir: (i) firmalar, araştırma merkezleri, üniversiteler, danışmanlar ve diğer örgütlerden oluşan 'etkin bir yenilik (inovasyon) sisteminin' kurulması ve bu sistemin sürekli büyüyen küresel bilgiye ulaşması ve özümsemesi, onu yerel gereksinimlere uyarlaması ve yeni teknoloji yaratması. (ii) etkin iletişime, bilginin işlenmesine ve yayılmasına olanak sağlayan bir 'dinamik bilgi altyapısı'. (iii) varolan ve yeni bilginin etkin biçimde kullanılması ve teknolojik yenilik yaratıcı girişimlerin desteklenmesi için gerekli özendiricileri sağlayan bir 'iktisadi ve kurumsal rejim'.

Türkiye ekonomisinin teknolojik yapısını geliştirmek ve teknolojik yenilik odaklı bir iktisadi büyüme modeline geçişi hızlandırmak için Ar-Ge harcamalarının yüksek düzeylere çekilmesi gerekmektedir. Türkiye'de Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranı belirli bir artış gösterse de, henüz % 1 civarında seyretmektedir. Grafik 1'de görüldüğü gibi 2009'da % 0.81 olan Ar-Ge / GSYH oranı, 2016'da % 0.94'e çıkmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de Ar-Ge harcamalarının gelişmiş ülkeler düzeyinin çok altında kaldığı görülmektedir.

Grafik 1. Türkiye'de Ar-Ge Harcamalarının GSYH'ye Oranı (%)

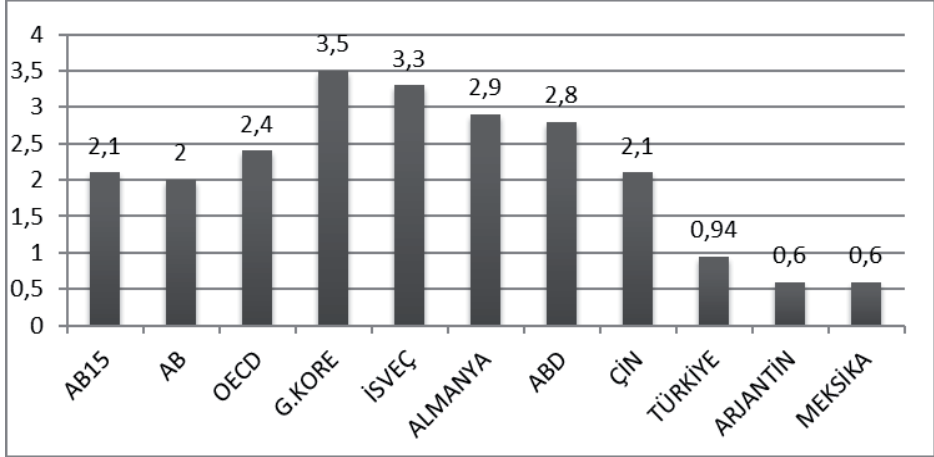

Kaynak: TÜİK (2017).

Grafik 2'de Türkiye ve bazı seçilmiş ülkelerde Ar-Ge / GSYH oranlarına ilişkin veriler sunulmaktadır. Türkiye'de Ar-Ge oranının (% 0.94), AB (% 2) ve OECD (% 2.4) ortalamalarının oldukça altında kaldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, teknolojik atılım konusunda lider olan ülkelerden Güney Kore'de bu oran % 3.5

iken, İsveç ve Almanya gibi ekonomilerini teknolojik ilerleme (yüksek teknoloji) yönünde yeniden yapılandıran ülkelerde Ar-Ge oranları sırasıyla % 3.3 ve % 2.9'dur. Hızlı bir teknolojik atılıma girişen Çin'de ise bu oran % 2.1'dir.

Grafik 2. Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Ar-Ge / GSYH Oranı (%)

Kaynak: OECD (2018a).

Tablo 5. Türkiye’de İmalat Endüstrisinde Dijital Teknoloji Kullanım Oranları (%)

	Uygulanan	Yaygınlaşan	Pilot Uygulama	Uygulama Yok
Yapay Zeka & Akıllı Sistemler	2	3	35	60
Arıtılmış Gerçeklik	5	4	17	74
Eklemeli Üretim	4	7	21	68
Simülasyon	11	9	33	47
Bulut Bilişim	10	10	39	41
Endüstriyel İnternet	7	16	33	44
Büyük Veri ve Analizleri	14	16	35	34
Yatay/Dikey Entegrasyon	16	16	43	25
Robot ve Otomasyon	24	21	34	20
Sensörler	35	27	28	10
Siber Güvenlik	53	16	16	15

Kaynak: TÜSİAD (2017).

Tablo 5, Türkiye’de imalat endüstrisinde çeşitli dijital teknoloji kategorilerinin kullanım oranlarını vermektedir. Uygulamaya geçmiş dijital teknolojilerin oranının birkaç istisna dışında (siber güvenlik ve sensörler) oldukça düşük olduğu görülmektedir.

İmalat endüstrisinde uygulaması % 50’yi geçen tek bir dijital teknoloji kategorisi (siber güvenlik) bulunmaktadır. Endüstriyel uygulaması % 16 ve altında kalan tam sekiz dijital teknoloji kategorisi bulunmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye imalat endüstrisinde dijital teknolojilerin çoğunun henüz başlangıç ya da ‘pilot uygulama’ aşamasında bulunduğu söylenebilir.

Tablo 6, Türkiye’nin teknolojik yenilik geliştirme kapasitesi bakımında uluslararası düzeydeki konumunu sunmaktadır. Küresel rekabet endeksi verilerine göre, Türkiye, ‘genel’ teknolojik yenilik kapasitesi bakımından 74’üncü sırada bulunmaktadır (2011-12 dönemine göre sıralamada gerilemiştir). Bilimsel araştırma kurumlarının kalitesinin ise uluslararası düzeyde çok düşük olduğu görülmekte ve 2017-18 döneminde 100’üncü sırada bulunmaktadır. Çok sayıda teknolojik gelişme göstergesinde 2011-12 dönemi ile kıyaslandığında ilerleme değil, ‘gerileme’ olduğu görülmektedir. Tablo 6’daki bir önemli gösterge ise ‘beyin göçü’ veya ‘yüksek nitelikli işgücünü kaybetmeme kapasitesi’ ile ilgilidir ve Türkiye bu konuda 83’üncü sıradadır. Türkiye’nin yüksek nitelikli işgücünü çekebilme kapasitesi çok daha kötü olduğundan, dünya ülkeleri arasında 103’üncü sırada bulunmaktadır. Dolayısıyla, bir yandan nitelikli ve yaratıcı işgücü miktarının oldukça düşük olması ve diğer yandan da beyin göçü olgusu ve nitelikli araştırmacıları çekebilme kapasitesinin düşüklüğü gibi nedenlerle Türkiye’nin dijital yapısal dönüşüm için gerekli insan kaynaklarından büyük oranda yoksun olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Teknolojik Yenilik Düzeyi Göstergeleri Bakımından Türkiye’nin Uluslararası Konumu

<i>Türkiye’nin Sıralamadaki Yeri</i>	2011-12	2017-18
Teknolojik Yenilik (innovation) Kapasitesi	71	74
Bilimsel Araştırma Kurumlarının Kalitesi	89	100
Şirketlerin Ar-Ge Harcamaları	62	69
Ar-Ge’de Üniversite ve Endüstri İşbirliği	74	66
İleri Teknoloji Ürünlerine Yönelik Kamu İhaleleri	56	64
Bilim İnsanı ve Mühendislerin Oranı	35	49
Patent Başvuruları	69	39
Yüksek Nitelikli İşgücünü Kaybetmeme Kapasitesi (Beyin Göçü)	97	83
Yüksek Nitelikli İşgücünü Çekebilme Kapasitesi	-	103

Kaynak: World Economic Forum (2017) ve (2011). (Küresel Rekabet Endeksi verileri).

Tablo 7, ‘küresel yenilik endeksi’ verilerini kullanarak Türkiye’nin teknolojik yenilik bakımından dünyanın 126 ülkesi arasındaki konumunu özetlemektedir. Küresel rekabet endeksi verileri ile karşılaştırıldığında, küresel yenilik endeksi verileri Türkiye’nin teknolojik yenilik kapasitesini görece olarak biraz daha yüksek göstermektedir. Türkiye genel küresel yenilik endeksinde 50’inci sırada bulunmaktadır. Yenilik girdi alt endeksi bir ekonomide yenilik yaratma kapasitesini arttıran beş unsura dayanmaktadır: kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, piyasa çok yönlülüğü ve işletmelerin teknolojik kapsamı. Yenilik çıktı alt endeksi ise iki unsura dayanmaktadır: bilgi ve teknoloji ürünleri ve yaratıcı ürünler. Türkiye, yenilik girdi alt endeksinde 62’inci sıradayken, yenilik çıktı alt endeksinde 43’üncü sırada bulunmaktadır.

Tablo 7. Küresel Yenilik Endeksi, Dünya Teknoloji Liderleri ve Türkiye

	Genel Endeks Sıralaması	Yenilik Girdi Alt Endeksi Sıralaması	Yenilik Çıktı Alt Endeksi Sıralaması
Türkiye	50/126	62/126	43/126
<i>Gelir Grubuna Göre Yenilik Liderleri</i>			
Yüksek Gelir Grubu (47 ülke)	Yüksek-Orta Gelir Grubu (34 ülke)	Düşük-Orta Gelir Grubu (30 ülke)	Düşük-Gelir Grubu (15 ülke)
İsviçre	Çin	Ukrayna	Tanzanya
Hollanda	Malezya	Vietnam	Ruanda
İsveç	Bulgaristan	Moldova	Senegal

Kaynak: Cornell University vd. (2018).

Not: Yenilik Girdi Alt Endeksi, yeniliklere yapılan yatırımları kapsamaktadır. Yenilik Çıktı Alt Endeksi, ekonomideki yenilikçi faaliyetlerin sonuçlarını içermektedir.

Ayrıca, Tablo 7’de dört farklı gelir grubunun her biri için teknolojik yenilik liderleri verilmiştir. Yüksek gelir grubundaki lider ülkeler (ilk üç sıra) sırasıyla İsviçre, Hollanda ve İsveç’ten oluşmaktadır. Türkiye’nin de içinde bulunduğu yüksek-orta gelir grubunda ise Çin, Malezya ve Bulgaristan ilk üç sırada bulunmaktadır. Türkiye ise yüksek-orta gelir grubundaki ülkeler arasında teknolojik yenilik düzeyi bakımından sekizinci sıradadır. Düşük-orta gelir grubunun teknoloji liderleri Ukrayna, Vietnam ve Moldova olarak sıralanırken, düşük-gelir grubunun teknoloji liderleri Tanzanya, Ruanda ve Senegal’den oluşmaktadır.

Sonuç

Bu makalenin büyük bir bölümünde ‘yeni kapitalizmin’ (kapitalizmin üçüncü aşamasının) temel yapısal niteliklerini Marxian teoriler ışığında inceledik. Zayıf teorik temellere sahip neoliberal teoriler ise eleştirel bir bakış açısıyla kısaca gözden geçirilmiştir. Yeni kapitalizmi açıklamaya çalışan Marxian teoriler arasında en gelişmiş analitik yapıya sahip olan teorinin ‘bilişsel kapitalizm teorisi’ olduğu ileri sürülebilir. Otonomist Marxizm geleneği ile regülasyon teorisinden esinlenen bilişsel kapitalizm teorisinin katkıları şunlardır: (i) görel olarak geniş bir literatür oluşturmuştur. (ii) teorik tezleri hem akademik ve hem akademik olmayan (medya) çevrelerde önemli tartışma yaratmıştır. (iii) geliştirdiği yeni ve özgün kavramlarla yeni kapitalizmin incelenmesine ve anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. (iv) doğrudan Karl Marx’ın eserlerinin çağdaş kapitalizme uyarlanması veya yeniden yorumlanması yoluyla geliştirilmiş bir teoridir. Bilişsel kapitalizm teorisinin eleştirilen pek yönü bulunmasına karşın, bu eleştirilerin incelenmesi bu makalenin kapsamı dışındadır. Dijital kapitalizm teorisi ise bilişsel kapitalizmin kısmen ihmal ettiği veya fazla üzerinde durmadığı bazı konuları (nesnel bilginin gelişimi) vurgulamaktadır. Dijital kapitalizm teorisine göre, dijital devrim 1970’lerden itibaren sistemik bir kriz içine giren ileri kapitalizmin ‘yeniden yapılanma’ projesinin en önemli stratejik unsurlarından biridir. Diğer yandan, ulusötesi bilgi kapitalizmi teorisi göre, çağdaş ileri kapitalizmdeki büyük dönüşümün bir kutbunu vurgulayan teoriler (bilişsel kapitalizm ve dijital kapitalizm) yararlı olmalarına karşın, yetersizdirler. Bu makale, yeni kapitalizme yönelik radikal ve Marxian eleştirileri de incelemiştir. Neoliberal teorilerin yeni kapitalizme ilişkin ‘iyimser öngörülerinin’ büyük çoğunluğu gerçekleşmemiştir. Çağdaş kapitalizmde yeni kapitalist sınıf ‘asalak’ bir nitelik kazanmış, rant bütünüyle geri dönmüş, aşırı-birikim ve iktisadi durgunluk sorunları ağırlaşmış, gelir eşitsizlikleri artmış, işsizlik orta sınıfı tehdit eder duruma gelmiş, geçici/güvencesiz istihdam yaygınlaşmış ve çevre ülkelerin iktisadi kalkınma ümitleri azalmıştır.

Türkiye ekonomisinin yeni kapitalizme geçiş potansiyeli bir önceki bölümde tartışıldı. Yirmi birinci yüzyılda küresel kapitalist hiyerarşinin merkez ülkeleri ile çevre/yarı çevre ekonomileri arasındaki ‘teknoloji uçurumu’ çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Dünya üzerindeki teknolojik buluşların ve ilerlemenin büyük bölümü merkez ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye gibi küresel güneydeki ülkeler için iktisadi kalkınma ve merkez ülkeleri yakalama sürecinin, teknolojik yenilik odaklı bir ekonomiye geçiş stratejisi ile birleştirilmesi gerekmektedir. Teknolojik yenilik odaklı bir ekonomiye başarılı biçimde geçiş yapan yarı-çevre ekonomiler genellikle ihracata-yönelik endüstrileşme stratejisinde başarılı olmuş ülkelerdir. Bu ülkeler genellikle iyi eğitimli nüfusa

sahip, ileri teknolojiye büyük miktarda yatırım yapan, cari işlemler fazlası veren, dış borçları yüksek olmayan ülkelerdir.

Buna karşın, Türkiye kapitalizminin önünde teknoloji-odaklı uzun-dönemli bir iktisadi dönüşüm için önemli engeller bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

(1) Türkiye’de hem elit bilişsel emek ve hem de kitlesel entelektüellik yeterince gelişmemiştir.

(2) Çağdaş bilgi teorilerinin büyük çoğunluğuna (Marxian ve neoliberal) göre, yeni kapitalizme geçiş için dijital teknolojilere, dijital altyapıya ve Ar-Ge harcamalarına önemli miktarda kaynak aktarılmalıdır. Buna karşın, yüksek teknoloji geliştirme hedefinin Türkiye’nin iktisadi ve siyasal öncelikleri arasında yer almadığı ve bu alana yeterince kaynak aktarılmadığı görülmektedir.

(3) Türkiye ekonomisinin ‘yapısal dönüşümünü’ neredeyse olanaksız kılan çok sayıda diğer faktör bulunmaktadır: (i) Türkiye ekonomisinin büyük yapısal zayıflıkları. (ii) Liyakat sistemi yerine nepotizm ve klientalizme dayalı siyasal/ iktisadi tercihler sistemi. (iii) Türkiye’deki nitelikli ve yaratıcı araştırmacıların/ mühendislerin merkez ülkelere göçü (beyin göçü olgusu). (iv) Yaratıcılığı kısıtlayan olumsuz toplumsal/kültürel dinamikler.

Bütün bu engeller dolayısıyla, teknoloji-odaklı iktisadi büyüme modelini, Türkiye’nin ‘gerçekçi’ bir iktisadi kalkınma stratejisi seçeneği olarak görmek oldukça zordur. Diğer yandan, Türkiye ekonomisi, pek olası görünmeyen böyle bir yapısal dönüşümü başarsa dahi, diğer önemli yapısal iktisadi sorunları varlığını sürdürebilir. Yeni kapitalizme geçiş, kapitalizme özgü iktisadi sorunların (büyük iktisadi eşitsizlikler, tekelci/oligopolistik sermayenin egemenliği, yüksek işsizlik, güvencesiz istihdam vb.) sona ermesi anlamına da gelmeyecektir. Ayrıca, Türkiye, ‘emperyalist merkezin’ dışında bir ülke olarak kalacak ve bu merkezin iktisadi/siyasal kararlarına bağımlı bir konumda bulunacaktır.

Kaynakça

Acemoğlu D ve Autor D H (2011). Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings. *Handbook of Labor Economics*, 4B, 1043–1171.

Baran P A ve Sweezy P M (1966). *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.

Bologna S (2005). Negri’s Proleterians and the State: A Critique. (trans. E. Emery). İçinde: T S Murphey ve A K Mustapha (der), *The Philosophy of Antonio Negri: Resistance in Practice*, London and Ann Arbor, MI: Pluto Press, 38-47.

Bowring F (2004). From the Mass Worker to the Multitude: A Theoretical Contextualisation of Hardt's and Negri's Empire. *Capital and Class*, 28(2), 101-132.

Boyer R (2004). *The Future of Economic Growth: As New Becomes Old*. Cheltenham: Edward Elgar.

Brenner R (2009). What is Good for Goldman Sachs is Good for America: The Origins of the Current Crisis. Retrieved April 14, 2009, from <http://escholarship.org/uc/item/0sg0782h>.

Brown N ve Szeman I (2005). What Is the Multitude? Questions for Michael Hardt and Antonio Negri. *Cultural Studies*, 19(3), 372-387.

Burton J (2013). Capitalism's Californian Revolution: Yann Moulier Boutang, Cognitive Capitalism. *Parrhesia*, 16, 71-76.

Chakravartty P ve Schiller D (2010). Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism in Crisis. *International Journal of Communication*, 4, 670-692.

Cleaver H (1999). Computer-linked Social Movements and the Global Threat to Capitalism. (<http://www.eco.utexas.edu/faculty/Cleaver/polnet.html>).

Collins R (2013). The End of Middle-Class Work: No More Escapes. İçinde: I Wallerstein, R Collins, M Mann, G Derluguian, C Calhoun (der), *Does Capitalism Have A Future?*, Oxford: Oxford University Press, 27-49.

Cornell University vd. (2018). The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.

Döttling R ve Perotti E C (2017). Secular Trends and Technological Progress. CEPR Discussion Papers DP12519, C.E.P.R. Discussion Papers.

Dyer-Witheford N (2004). *Autonomist Marxism*. Canberra, Australia: Treason Press.

Dyer-Witheford N (2005). Cognitive Capitalism and the Contested Campus. *European Journal of Higher Arts Education*, 2, 71-93.

Fisher E (2010). Contemporary Technology Discourse and the Legitimation of Capitalism. *European Journal of Social Theory*, 13(2), 229-252.

Foray D (2004). *The Economics of Knowledge*. Cambridge, MA: MIT Press.

Foster J B vd. (2001). The New Economy: Myth and Reality. *Monthly Review*, 52(11), (April).

Foster J B ve Magdoff F (2009). *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*. New York: Monthly Review Press.

- Fuchs C (2009). A Contribution to the Critique of the Political Economy of Transnational Informational Capitalism. *Rethinking Marxism*, 21(3), 387-402.
- Fuchs C (2011). Cognitive Capitalism or Informational Capitalism? The Role of Class in the Information Economy. İçinde: M Peters ve E Bulut (der), *Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor*, New York: Peter Lang, 75-119.
- Fumagalli A ve Mezzadra S (2010). *Nothing Will Ever Be the Same: Ten Theses on the Financial crisis. Crisis in the Global Economy*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Golding P (2000). Forthcoming Features: Information and Communications Technologies and the Sociology of the Future. *Sociology*, 34 (1), 165-184.
- Gordon R J (2012). Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds, NBER Working Paper No. 18315.
- Gordon R J (2014). The Demise of U.S. Economic Growth: Restatement, Rebuttal, and Reflections, NBER Working Paper No. 19895
- Gordon R J (2015). Secular Stagnation: A Supply-Side View. *American Economic Review, Papers & Proceedings 2015*, 105(5), 54–9.
- Hall P A ve Soskice D (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Hansen A H (1939). Economic Progress and Declining Population Growth. *American Economic Review*, 29, 1-15.
- Hardt M (1999). Affective Labour. *Boundary 2*, 26(2), 89-100.
- Hardt M ve Negri A (1994). *Labour of Dionysus: Critique of the State-Form*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hardt M ve Negri A (2000). *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hardt M ve Negri A (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin.
- Harvey D (2003). *The New Imperialism*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Howitt P (2004). Endogenous Growth, Productivity and Economic Policy: A Progress Report. *International Productivity Monitor*, Centre for the Study of Living Standards, 8, 3-15.
- İSO (İstanbul Sanayi Odası) (2017). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu (İSO 500). İstanbul: İSO.

Jeon H (2014). Cognitive Capitalism or Cognition in Capitalism? A Critique of Cognitive Capitalism Theory. *Spectrum: Journal of Global Studies*, 2(3), 89-116.

Jessop B (2002). *The Future of the Capitalist State*. London: Polity Press.

Kim H (2007). The Knowledge-Led Accumulation Regime: A Theory of Contemporary Capitalism. IRLE Working Paper No. 158-07, <http://irle.berkeley.edu/workingpapers/158-07.pdf>.

Lazzarato M (2004). From Capital-labor to Capital-life. *Ephemera*, 4(3), 187-208.

Lazzarato M (2016). Immaterial Labor. *Work, Migration, Memes, Personal Geopolitics*, 30, 78-88.

Lucarelli S (2013). Introduction: From Knowledge-based Economy to Cognitive Capitalism. (Section A), içinde: F Bria ve D Roio (der), *Theoretical Framework on Future Knowledge-based Economy*, D-CENT Decentralised Citizens Engagement Technologies, Specific Targeted Research Project, Collective Awareness Platforms, 5-14.

Marazzi C (2008). *Capital and Language*. Los Angeles: Semiotext(e).

Marx K (1974). *Grundrisse*. London: Penguin Books.

Marx K (1990). *Capital: A Critique of Political Economy*, Volume I, London: Penguin Books.

Marx K (1999). *Capital: A Critique of Political Economy*, Volume III, The Process of Capitalist Production as a Whole. (Edited by Friedrich Engels), First Published: 1894, On-Line Version: Marxists.org 1999, New York: International Publishers. (<https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-III.pdf>).

Mason P (2015). *PostCapitalism: A Guide to Our Future*. United States of America: Allen Lane.

Moulier Y (1989). Introduction. içinde: A Negri (der), *The Politics of Subversion*. Cambridge: Polity, 1-46.

Moulier-Boutang Y (2011). Cognitive Capitalism. (Translated by Ed Emery), English Edition, Cambridge, UK: Polity Press.

Nahles A (2018). Putting People First in the Digital Age. *International Politics and Society*, 01.08.2018, (<https://www.ips-journal.eu/topics/democracy/article/show/putting-people-first-in-the-digital-age-2879/>).

Negri A (1984). *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. Massachusetts: Bergin and Garvey.

Negri A (1988). *Revolution Retrieved. Selected Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects*. London: Red Notes.

Negri A (1989). *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty First Century*. Cambridge: Polity.

Negri A (1992). Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects. İçinde: W Bonefeld, R Gunn ve K Psychopedis (der.) *Open Marxism. Volume II: Theory and Practice*. London: Pluto.

Negri A (2008). *Reflections on Empire*. Cambridge, UK: Polity Press.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018a). Main Science and Technology Indicators Full Database. (<http://www.oecd.org/sti/msti.htm>).

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018b). Compare Your Country by OECD. (<https://www.compareyourcountry.org/?lg=en>).

Rifkin J (2014). *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*. United States of America, NY: Palgrave Macmillan Edition.

Robinson W I (2018). The Next Economic Crisis: Digital Capitalism and Global Police State. *Race & Class*, 60(1), 77-92.

Rodriguez-Montemayor E (2018). How the Digital Economy Has Exacerbated Inequality. *INSEAD Knowledge*. July 18, 2018. (<https://knowledge.insead.edu/responsibility/how-the-digital-economy-has-exacerbated-inequality-9726#dLcUMBKkJuASwDmL.99>).

Rodrik D (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, Springer, 21(1), 1-33.

Saxer M (2017). The Human Economy: The Social Democratic Path to Decent Livelihoods and Development in Digital Capitalism, July 17, 2017, Friedrich-Ebert-Stiftung.

Schiller D (1999). *Digital Capitalism*. Cambridge, MA: MIT Press.

Schiller D (2007). *How to Think about Information*. Urbana, IL: University of Illinois Press.

Schiller D (2011). Power Under Pressure: Digital Capitalism In Crisis. *International Journal of Communication*, 5, 924–941.

Schiller D ve Yeo S (2017). Science and Engineering in Digital Capitalism. İçinde: D Tyfield vd. (der), *Routledge Handbook of the Political Economy of Science*, Abingdon: Routledge, 70-82.

Smith K (2002). What is the 'Knowledge Economy'? Knowledge Intensity and Distributed Knowledge Bases. Discussion Papers from United Nations University, Institute for New Technologies, No. 6.

Staab P ve Butollo F (2018). Digital Capitalism - How China is Challenging Silicon Valley. Friedrich-Ebert-Stiftung, Division of Economic and Social Policy, 04/2018.

Summers L H (2014). U.S. Economic Prospects: Secular Stagnation, Hysteresis, and the Zero Lower Bound. *Business Economics*, 49(2), 65-73.

Summers L H (2015). Demand Side Secular Stagnation. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 105(5), 60-65.

TC Ticaret Bakanlığı (2018). Dış Ticaret İstatistikleri (31/10/2018). Ankara: TC Ticaret Bakanlığı. (<https://bakanrapor.ekonomi.gov.tr/detay.cfm?MID=2>).

Trott C (2007). Immaterial Labour and World Order: An Evaluation of a Thesis. *Ephemera*, 7(1), 203-232.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2017). 2016 Yılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetleri Araştırması. Ankara: TÜİK.

TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği) (2017). Türkiye'nin Sanayide Dönüşüm Yetkinliği Raporu, N. Numanoğlu ve F. H. İnce (der), İstanbul. TÜSİAD.

Unger R M (2019). *The Knowledge Economy*. London, New York: Verso.

Varian H R (1996). Differential Pricing and Efficiency. *First Monday*, 1(2), August 1996

Vercellone C (2005). The Hypothesis of Cognitive Capitalism. (Towards a Cosmopolitan Marxism, Historical Materialism Annual Conference), 4-6 November, Birkbeck College and SOAS, London, 4 et 5 November 2005). <halshs-00273641>

Vercellone C (2008). The New Articulation of Wages, Rent and Profit in Cognitive Capitalism. The Art of Rent, Feb 2008, Queen Mary University School of Business and Management, London, United Kingdom. <halshs-00265584>

Vercellone C (2013a). Crisis and the Transition towards Cognitive Capitalism: Its Origin and Meaning. İçinde: F Bria ve D Roio (der), *Theoretical Framework on Future Knowledge-based Economy*, D-CENT Decentralised Citizens Engagement Technologies, Specific Targeted Research Project, Collective Awareness Platforms, 18-23.

Vercellone C (2013b). From the Mass-worker to Cognitive Labour: Historical and Theoretical Considerations. İçinde: M Linder ve KH Roth (der), *Beyond Marx: Theorising the Global Labour Relations of the Twenty-First Century*, Leiden: Koninklijke Brill NV, 417-445.

Virno P (2007). General Intellect. *Historical Materialism - Research in Critical Marxist Theory*, 15, 3–8.

World Economic Forum. (2011). Global Competitiveness Report 2011-2012, K. Schwab ve X. Sala-i-Martin (der), (<https://www.weforum.org/gcr>).

World Economic Forum. (2017). Global Competitiveness Report 2017-2018, K. Schwab ve X. Sala-i-Martin (der), (<https://www.weforum.org/gcr>).

Zuckerfeld M ve Yansen G (2016). Access, Resources, and Classes in the History of Capitalism: A Theory of Social Stratification from a Cognitive Materialist Perspective. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 14(1), 208–231.

Zuckerfeld M (2017). *Knowledge in the Age of Digital Capitalism: An Introduction to Cognitive Materialism*. London: University of Westminster Press.

Nerede O Eski IMF Politikaları: Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Serbestleşmesi ve Finansal Krizlerin Nedenleri

Ferda Dönmez Atbaşı, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-5237-0404, e-posta: donmez@politics.ankara.edu.tr

Mustafa Öziş, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-0524-5499, e-posta: ozis@ankara.edu.tr

Özet

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilerek, finans sermayenin kendisini farklı coğrafyalarda değerlendirme pratiği, finansal serbestleşme ve kural dışılaştırma politikalarının uygulandığı birçok ülkede finansal krizlerle sonuçlanmıştır. Gelişmekte olan ya da gelişmiş ülkelerde yaşanan bu krizler, ana akım iktisadi yaklaşımlar tarafından dışsal şoklarla açıklanırken, ana akım dışı yaklaşımlar krizlerin doğrudan kapitalist sistemin işleyiş dinamikleri tarafından yaratıldığını ileri sürmektedir. Bu çalışmada, 1970'lerden itibaren finansal serbestleşmenin savunucusu ve uygulayıcısı olmuş bir kurum olarak IMF'nin konuya ilişkin yaklaşımının zaman içinde ne gibi değişikliklere uğradığı tespit edilmeye çalışılmış ve politika önerisi değişikliklerinin arka planı mercek altına alınmıştır. Bunun için, önce tarihsel olarak sermaye hareketlerinin serbestliği politikalarının nasıl değiştiği ve IMF'nin ortaya çıktığı tarihten itibaren konuya ilişkin tutumunun ne olduğu tartışılmıştır. Ardından sermaye hareketlerinin tüm dünyada büyük ölçüde serbestleşmesi ve sonrasında ortaya çıkan krizler ile IMF'nin tutum ve etki alanının nasıl değiştiğine ilişkin literatür ele alınmıştır. Burada özellikle 2008 krizinin ardından, IMF'nin sermaye akımlarının dizginlenmesine yönelik teşebbüslere yanıtı ve 2012 Kurumsal Görüşü tartışılmış ve yeni kurumsal görüşün hem IMF'nin politika alanı ve hem de ana akım iktisadi yaklaşımın açıklama gücü açısından anlamı ele alınmıştır. Son olarak Post-Keynesyen ve Marksist teorilerin krizlere dair açıklamalarının ana hatları tartışılmış ve kapitalist ekonomilerin herhangi bir dışsal şoka gerek olmaksızın, kendi dinamiklerinin bir sonucu olarak krize yatkın olduğu ve bunun mekanizmalarının nasıl işlediği ele alınmıştır. Sonuç bölümünde finansal serbestleşme ve ardından yaşanan kriz deneyimlerine dair tartışmaların gelişmekte olan ülkeler açısından ne anlam ifade ettiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: IMF, finansal kriz, sermaye hesaplarının serbestleşmesi, Post-Keynesyen kriz teorileri, Marksist finansal kriz teorileri.

Where are those old IMF Policies: Liberalization of International Financial Movements and the Causes of Financial Crisis

Abstract

The liberalization of capital movements and the practice of valuation of financial capital beyond borders resulted in financial crises in many countries where financial liberalization and deregulation policies were implemented. While these crises in developing or developed countries are explained by external shocks by mainstream economic approaches, non-mainstream approaches suggest that crises are created directly by the dynamics of the capitalist system. In this study, as an advocate and implementer of financial liberalization since the 1970s, it has been tried to determine the changes in the IMF's approach to the issue over time and the background of the policy proposal changes has been examined. For this purpose, firstly, how the policies of the liberalization of capital movements have changed historically and the attitude of the IMF on the issue since the date of its emergence have been discussed. Next, the literature on the liberalization of capital movements all over the world and the subsequent crises and how the attitude and influence area of the IMF changed are discussed. Here, especially after the crisis in 2008, the IMF's response to attempts to restrain the capital flows and its 2012 Institutional View and the meaning of the new institutional view in terms of both the IMF's policy area and the explaining power of the mainstream economic approach were discussed. Finally, the outlines of the post-Keynesian and Marxist theories on crises are discussed and it is argued that capitalist economies are susceptible to crisis as a result of the work of this own dynamics without need for any external shock. In the conclusion section, the meaning of the debates on financial liberalization and the experiences of the crisis experienced in developing countries were evaluated.

Keywords: IMF, financial crisis, liberalization of capital accounts, Post-Keynesian crisis theories, Marxian financial crisis theories.

Giriş

Mevcut iktisadi sistemin doğası gereği, gelişkin kapitalist ekonomiler, kendi iç pazarlarında değerlendirip yeniden ve daha yüksek kârlara dönüştürme olanakları gittikçe sınırlanan finansal sermayelerini değerleyecek yeni pazarlar bulmak zorundadır. Mâli serbestleşme dalgası ve yeni ülkelerin dünya mâli sermayesine kontrolsüz eklenmesi tam da bu sıkışmanın iyice hissedilir olduğu yıllarda başlayıp 90'larda tepe noktalarına ulaşmış ve uygulayan ülkelerin makro politikalarını şekillendirmiştir. Ne var ki, takip eden dönemler

hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülke ekonomilerinin sıklıkla finansal krizler yaşamasına neden olmuştur. Birbirinin peşi sıra gelen ve tecrübe eden ülkelerin ödemeler sistemini felç eden bu krizlerin en belirgin özellikleri farklı coğrafyalarda ve değişik koşullar altında, üstelik de çoğu kez beklenmedikleri dönemlerde patlak vermeleridir. Yaşanan krizlerin nedenlerine dair farklı iktisadi okulların çeşitli analizleri vardır. Ancak, krizlerin nedenlerine ilişkin analizlerin tümünde ortak bir değişken olarak, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin tartışıldığını görmek mümkündür. Serbestleşmiş sermaye akımlarının hangi koşullar altında krize sebebiyet vereceği hem ana akım ve hem de ana akım karşıtı iktisadi akımlarca üzerinde çokça tartışma yürütülen konulardan biridir.

Ana akım iktisat teorisinin üretildiği kaynaklardan biri olan IMF de özellikle 90'larda, gerek resmi görüş raporları ve gerekse çalışanlarının bireysel çalışmaları aracılığıyla, iktisadi büyümenin bir aracı olarak sermaye akımlarının serbestleştirilmesi gereği üzerine uzun tartışmalar yürütmüştür. Bunu yaparken, hangi koşullar altında serbestleşmenin sermaye birikimine olumlu katkı yapacağı ve hangi durumlarda kriz riskleri oluşabileceğine ve ne çeşit tedbirler alınması gerektiğine dair analizler yapılmıştır.

Ne var ki, 2008 krizinin ardından mali istikrar ve uluslararası sermaye hareketleri serbestliğinin ülke ekonomileri açısından etkileri yeniden tartışılmaya başlamıştır. 1929'dan sonraki en derin buhran olarak adlandırılan krizin ABD'de ortaya çıkması, krizlerin nedenlerini az gelişmiş mali piyasalar, yetersiz kurumlaşma, yasal düzenleme eksiklikleri, zamanlama ve politika hatası gibi az gelişmiş ülkelerdeki 'dışsal nedenlere' indirgeyen savları boşa çıkarmıştır. IMF ve Dünya Bankası bile –serbestleşme ideolojisinin üretim merkezleri- sermaye akımlarının istikrarsızlık yaratma potansiyeli olduğunu kabul etmiş ve bu kısmi finansal baskılama politikalarına yeşil ışık yakar hâle gelmişlerdir.

Bu çalışmanın amacı, 1970'lerin sonundan itibaren finansal serbestleşmenin savunucusu ve ideoloğu olmuş ve her türlü kalıcı finansal baskılama politikasına karşı çıkmış bir kurum olarak IMF'nin konuya ilişkin yaklaşımının zaman içinde nasıl evrildiğine ışık tutmak ve politika önerisi değişikliklerinin arka planını anlamaya çalışmaktır. Bunun yanında IMF'nin de takipçisi olduğu finans piyasalarının işleyiş dinamiklerine ana akım iktisadi yaklaşım tarafından getirilen açıklamalara Post-Keynesyen ve Marksist okullardan verilen yanıtlara değinerek, mevcut tartışmaların gelişmekte olan ülkelerin geleceği için ne anlam ifade ettiği tartışılacaktır. Bunun için, önce tarihsel olarak sermaye hareketlerinin durumu ve IMF'nin ortaya çıktığı tarihten itibaren konuya ilişkin tutumu tartışılacaktır. Ardından sermaye hareketlerinin tüm dünyada büyük

ölçüde serbestleşmesi ve sonrasında ortaya çıkan krizler ile IMF'nin tutum ve etki alanının nasıl değiştiğine ilişkin literatür ele alınacaktır. 2008 krizi ve sonrasında IMF'nin sermaye akımlarının dizginlenmesine yönelik teşebbüslere yanıtı ve 2012 Kurumsal Görüşü tartışıldıktan sonra, konuya Post-Keynesyen ve Marksist bakışlar kısaca özetlenecektir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve ona dair görüşlerin gelişmekte olan ülkeler açısından nasıl anlaşılması gerektiğine dair değerlendirme ile tartışma bitirilecektir.

Sermaye Hareketliliğinin Kısa Bir Tarihi ve IMF'nin Tutumu

Sermaye hareketlerinin hayli oynak ve istikrarsız olduğu, dönem dönem birçok gelişmekte olan ülkenin finansal istikrarsızlıklar yaşamasına sebep olduğu bir atmosferde, sermaye hesaplarının serbestleştirilmesi ve IMF'nin bundaki rolü önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu konudaki yazın oldukça geniş olmakla birlikte, sermaye hesaplarının serbestleştirilmesinin gerekli olup olmadığı, nasıl yapılacağı ve gerçekleştiği ekonomileri nasıl etkilediği gibi hususlarda bir uzlaşının olmadığı açıktır. 21. yy'a, derin bir finansal ve takip eden reel krizle merhaba diyen dünya kapitalist sisteminin gidişatının ne olacağı sorusu, özellikle IMF'nin bu husustaki görüş ve uygulamalarının dikkatle incelenmesini gerektirmektedir.

İlgili yazından takip edileceği üzere, dünya kapitalizminin 1890'dan 1913'e kadar olan döneminin, sermaye hesapları açıklığı bakımından, kendisinden sonraki her dönemden daha yoğun ve kapsamlı olduğunu söylemek mümkündür. Altın standardının dönemin geçerli kur rejimi olduğu ve işleyişinin sermaye, altın ve mal akışına bağlı olduğu bu dönem, sermaye hesapları açıklığını zorunlu bir yan ürün olarak beraberinde getirmiştir (Quinn, 2003). Hükümetlerin zaman zaman istisnai uygulamalar yapması ve merkez bankalarının da sistemi manipüle ettikleri durumlar olmasına rağmen, dönem genel olarak döviz kurlarının sabit olması, uluslararası ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbest olması ile karakterize edilebilir. Firmaların ve bankaların yavaş yavaş çok uluslu olmaya başladığı dönem boyunca, finansal mimarinin doğruluğuna ve altın standardının dokunulmazlığına ilişkin bir uzlaşma tesis edilmişti (Abdelal, 2007). Dönemin ortodoksisi sermaye hesaplarının dünyanın geri kalanına açık olmasının hem kur hem de ticaret rejiminin devamlılığı için şart olduğu görüşüydü.

Ancak, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, savaşın tarafı olan ülke hükümetleri altın standardını askıya almak zorunda kaldılar. Bu gelişme sonucunda serbest ticaret, ülkeler arası yatırım ve sabit kur rejimi çöktü (Innes, 1981). 1920'ler boyunca, savaş öncesi finansal mimariye dönme ve altın standardını tekrar tesis etme çabaları gözlemlenirse de, 1929 Büyük Bunalımı'na kadar olan dönem,

uluslararası finansal sistemin dünya hegemonunun belirlenmesi mücadelesi ile geçti ve bu mücadele, sistemin tekrar işler hale gelmesi önünde engel teşkil etti (Innes, 1981).

Sermaye hareketleri serbestliğinin zarureti üzerindeki görüş birliğini tersine çeviren en belirleyici olay 1931-33 dönemi boyunca Avrupa'yı etkisi altına alan finansal krizdi. 1929'un etkilerinden henüz sıyrılamamışken, tüm Avrupa'da bankacılık sistemini etkisi altına alan ve döviz kuru taahhütlerini zora sokan bu kriz, savaş dönemi sermaye hareketlerinin sınırlayıcı reflekslerine geri dönülmesine yol açtı. Serbest sermaye hareketlerinin süregiden finansal istikrarsızlığa yol açtığı ve iktisadi büyümeyi tıranlandığı bir on yılın ardından, politika yapıcılar ve ideologların serbest sermaye hareketlerinin nimetlerine olan inançları sarsılmıştı. Serbest ticaret ve sabit kur rejimi iki vazgeçilmez politika seçeneği olarak önemini korurken, sermaye hareketlerinin serbestliği hususu yeniden gözden geçirildi (Abdelal, 2007).

1944'te savaş hâlâ sürerken, iki savaş arası dönemin finansal istikrarsızlığını gidermek ve dünya finansal sistemini yeni ve sağlıklı bir yapıya kavuşturmak üzere toplanan Bretton Woods Konferansı¹ Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın kurulması ile sonuçlanmıştır. Uluslararası finansal istikrarın tesis edilebilmesi için eşgüdüm, koordinasyon ve gözetleme kurumu olması amacı ile oluşturulmuş olan IMF, 1944 sonrası dönemde sermaye hareketlerinin iktisadi büyüme ve finansal istikrar üzerine ne çeşit etkileri olacağına dair görüşler oluşturmuştur (Joyce, 2012).

Kuruluşu itibariyle IMF'nin görevleri şöyle tarif edilmişti:

1. Uluslararası parasal koordinasyonu sağlamak,
2. Dengeli bir uluslararası ticaret büyümesi sağlanması için tedbirler alarak istihdam ve üretimin büyümesini desteklemek,
3. Döviz kuru istikrarını tesis ederek döviz kuru aşındırma rekabetine engel olmak, Çok taraflı bir ödemeler sisteminin tesis edilmesini sağlayarak, döviz kuru kısıtlamalarını ortadan kaldırmak
4. Üyelerine uygun kredi imkânları sağlayarak, ödemeler dengelerindeki dengesizlikleri gidermek için refah bozucu kaynaklara başvurmalarını önlemek (Joyce, 2012).

IMF'nin teorik mimarı olan J.M. Keynes ve H.D. White ülkelerin kısa vadeli, spekülasyon uluslararası sermaye hareketlerinin yıkıcı etkilerinden korunmaları

gerektiğini ve sınırlandırılmamış sermaye hareketlerinin istikrarlı bir kur rejimi ve uluslararası para sistemi ile uyumsuz olduğunu savunmuşlardır. Bretton Woods Fon Anlaşması'nın maddeleri hazırlanırken 1920 ve 30'ların yüksek hacimli uluslararası sermaye akımlarının döviz kuru istikrarını bozarak felakete yol açtığı konusunda uzlaşmaya varılmıştı (James, 1996). Bu nedenle, üyelerine uygun kredi imkanı sağlayarak kısa vadeli bu spekülasyon akımlarına olan ihtiyacı ortadan kaldırmak temel amaçlardan biriydi.

Kısa vadeli sermaye akımlarının refah bozuculuğuna dair varılan bu uzlaşma, 'sermaye kontrollerinin' spekülasyon sıcak para hareketlerinden korunmak için devletlerin kullanabileceği gerekli ve kısa dönemli bir politika aracı olarak kabul görmesi sonucunu doğurdu. Anlaşmanın VI. Maddesi, IMF'ye, üyelerinden yüksek hacimli sermaye çıkışlarını fonlamak için genel IMF kaynaklarının tüketilmesini engellemek adına, sermaye kontrolleri uygulamalarını talep etme yetkisi vermiştir. Bunun yanı sıra, sermaye akımlarını düzenlemek için sermaye kontrolü uygulamanın, uluslararası ödemeler veya transferleri bozucu bir etki doğurmadıkça zorunlu bir araç olduğu da aynı maddede kabul edilmiştir (IMF's Approach, 2005). Önceki dönemlerin aksine, bu dönemin ortodoksisi sermaye akışlarının düzenlenmesi ve kontrol edilmesi yönünde genel bir uzlaşma içindedir. (Abdelal, 2007).

İlerleyen yıllarda IMF'nin sermaye kontrolleri lehindeki tutumunu etkileyen üç önemli gelişme oldu. Öncelikle, sermaye kontrollerinin etkin olabilmesi için cari hesap işlemlerinin gözetim altında olmasının kritik önemde olduğu hatırlanmalıdır. Çünkü bazı cari işlemlerin sermaye hesabı işlemlerinin yerine kullanılabilmesi mümkündür ve gizlenmiş formda bir sermaye transferi gerçekleştirilebilir. 1950'lerle birlikte artan sayıda ülke cari ödeme ve transferlerin gerçekleştirilmesi için bazı kısıtlamaları kaldırmıştır. Bunun sermaye kontrolleri açısından doğurduğu sonuç, uygulanmakta olan sermaye kontrollerinin etkinliğinin azalması olmuştur (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005).

İkinci olarak finans piyasalarında uygulanan yenilikler ve yeni finansal araçların geliştirilmesi ile birlikte sermaye kontrollerinin etkinliği biraz daha azaldı ancak üçüncü ve bundan daha etkili olan gelişme, OECD, Dünya Ticaret Örgütü ve AB tarzı örgütlenmelerin finansal araçların ticaretine ilişkin öncesine göre hayli gevşek olan kural ve uygulamalarıydı². Bu uygulamalar üye ülkeler arasında artan miktarda sermaye hareketine izin veriyordu³ ve sonuç olarak gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen bu sermaye hareketleri diğer birçok ülke açısından da önemli sonuçlar doğuruyordu (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005).

Şüphesiz bu süreç boyunca meydana gelen en önemli gelişme Bretton Woods sisteminin ve sabit kur rejiminin çökmesiydi. Sistemin dağılmasıyla Fon Anlaşması'nın maddelerinde değişiklikler yapılmış ve yeni bir 4. Madde oluşturulmuştur. Bu maddeye göre IMF, üyelerinin döviz kuru rejimlerini gözetim altında tutacak (1977 Surveillance Decision (Gözetim Kararı)) ve kur istikrarını sağlamak için üyelerinden belli yükümlülükleri yerine getirmelerini bekleyecekti. Ödemeler dengesini korumak amacıyla üyeleriyle yüksek miktarda sermaye giriş çıkışını engelleyecek kontroller koyulmasını ya da düzeltilmesini müzakere edebilecekti. Ödemeler dengesinin korunması esastı ve bunu bozacak sermaye hareketlerini tetikleyecek ya da engelleyecek durumlar üzerinde müzakere hakkı vardı. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde 1977 kararı sermaye hareketi serbestleşmesini ne teşvik ediyor ne de engellemeye çalışıyordu (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005). 1995'te yeniden değiştirilen 4. Madde ve 1977 Gözetim Kararı, IMF'nin gözetimdeki rolünü tarif ediyordu. Genel üyeler bazında sermaye hesabı serbestliğini yürütme ya da zorlama yetkisi olmasa da bu politikalar hayata geçirilirken, kur istikrarını korumak görevini yerine getirebilmek için gözetim yapma sorumluluğu vardı (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005). Sonuç olarak, 1970'lerin sonuna yaklaşıldığında, sermaye hareketlerinin serbestliğinin mutlak yararları ya da sermaye kontrollerinin zorunlu bir politika aracı olması hususunda orta yolcu bir tutum alan IMF, sermaye birikimleri görece zayıf olan takipçi ve üyelerine hala net ve değişmez bir hat çizebilmiş değildi.

Ancak 1980'lerin ortalarına gelindiğinde sermaye hareketlerinin serbestliğine bakışı etkileyecek önemli bir gelişme oldu. ABD, Büyük Britanya, Almanya ve Japonya kendi sınırlarında sermaye akımlarını tamamen serbest bıraktı. Bu dört ülkenin yatırımcıları ve politika yapımcıları, diğer ülkelerde benzer uygulamalara geçeceği yönünde beklenti içine girdiler. Bir kez daha uluslararası finans piyasaları yerel alışkanlıklar ve yasaların ötesine geçmeye başlamıştı (Abdelal, 2007). Ruggie (1982)'nin II. Dünya Savaşı sonrası dönemi tarif etmek için kavramsallaştırdığı "gömülü liberalizmin uzlaşısı"⁴ çözülmeye başlamıştı. 80'lerin sonuna gelindiğinde Avrupa Birliği'nin (AB) ve OECD'nin o zamana kadar kısmen serbest olan finansal sistemleri, tamamen serbestleştirildi ve kısa vadeli akımlar dışındaki sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi yönünde üyelere zorunlu hale getirildi. Ancak, 1988'de Fransa ve Almanya'nın baskısı ve Avrupa Bakanlık Konseyi'nin bir yönergesiyle üye ülkelerin birbirleriyle ve üye olmayan ülkeler ile olan sermaye hareketleri üzerindeki tüm kısıtların kaldırılması karara bağlandı (Abdelal, 2007).

1989'da OECD'nin daha önce kısa vadeli sermaye hareketlerini dışarıda bırakan "Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi Yönetmeliği" ile üyelerini

fiilen sermaye hareketleri üzerindeki tüm kısıtları kaldırmaya sevk etti. Bu yönetmelikler Avrupa Birliği'nin ve OECD'nin dünya finans piyasalarındaki yeni gelişmeler sonucunda zaten serbestleşme eğilimine girmiş lider ülkeleri için serbestleşmeye devam etmek anlamına geliyordu. Fakat sermaye birikimi ve üretim potansiyeli daha sınırlı olan diğer üyelerin bu kervana katılması elbette zaman aldı (Abdelal, 2007).

1990'ların başında neredeyse tüm gelişmiş ülkelerin sermaye kontrollerini kaldırdığı böyle bir ortamda, IMF açıkça sermaye hesabı serbestleştirmesinin imkân ve avantajlarını savunan politika makaleleri yayınlamaya başladı. Serbestleştirme yönünde o zamana kadar verilmiş olan en açık destek "Küresel Genişlemeyi Güçlendirmek için İşbirliği konusunda Madrid Bildirgesi" (1994) ile kamuoyuna duyuruldu. IMF'nin resmi görüşü olarak yazılmasa da, IMF iktisatçılarının sermaye hesabı serbestleştirmelerini öneren ve destekleyen makaleleri 90'lar boyunca gelişmekte olan ülkelere de politika önerileri olarak literatürdeki yerini aldı. Bu literatürde, serbestleşme güçlü bir biçimde desteklenip, enflasyonla mücadelede geniş sermaye giriş çıkışlarının nasıl yönetileceği, bunun maliye politikası açısından yaratacağı etkiler sıklıkla tartışıldı (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005).

Son tahlilde, 1944 sonrası döneme hâkim olan ve sermaye hareketlerinin serbestliğine karşı çıkan görüş tamamen rafa kaldırıldı. Daha kapsamlı ve güvenli sermaye serbestliğinin nasıl sağlanacağına dair tartışmalar IMF gündemine hâkim hale geldi. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye hesabı serbestleştirmelerinin makroekonomik istikrar ve yapısal uyum politikaları ile uyumlu olarak gerçekleştirilmesi gereğine dikkat çekildi. 90'lı yılların sonuna kadar sermaye akımı oynaklıklarından zarar görmemek için serbestleştirmenin nasıl yapılacağı, sıralama ve hızın nasıl ayarlanması gerektiği teorik düzeyde kapsamlı olarak tartışıldı (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005).

1990'lar artık birçok gelişmekte olan ülkenin IMF'nin genel geçer reçetelerine kulak vererek sermaye hesaplarını serbestleştirdiği ve fakat ardı ardına farklı formlarda ortaya çıkan finansal krizler yaşadığı yıllar oldu. 1992-93 Avrupa, 1994 Meksika, 1994 Türkiye, 1997-8 Doğu Asya, 2000-01 Türkiye gibi. Önceki her bir kriz ilgili ülkenin piyasa aksaklıkları, yanlış devlet müdahaleleri ya da kurumsal yetersizlikleriyle açıklansa da, Doğu Asya krizi IMF'nin itibarını son derece sarsan, amacını, gerekçelerini ve yeterliliğini sorgulatan bir kriz oldu.

Doğu Asya Krizi ve IMF'nin Yıpranan İtibarı

Krizin patlak vermesinden sadece üç yıl öncesine kadar Endonezya, G. Kore, Malezya, Filipinler ve Tayland ekonomilerindeki ortalama yıllık reel GSYH artışları %5-10 ve yıllık enflasyon haddi % 4-9 aralığındaydı. Bretton Woods kuruluşlarının “Doğu Asya Mucizesi” olarak adlandırdıkları bu ekonomilerin bahsedilen başarıları yine aynı kurumlarca yüksek yatırım ve tasarruf seviyelerine, beşeri sermayeye yapılan yatırımlara ve devletlerinin bazı özel sanayi dallarında gelişmeyi sağlamak için oluşturdukları özel politikaların başarısına atfediliyordu (Joyce, 2012).

Söz konusu ülkelerdeki dikkat çekici büyüme rakamları, uluslararası finans sermayesinin de iştahını kabartıyordu ve örneğin 1996 yılına gelindiğinde Çin haricindeki Asya ülkelerine giriş yapan net özel sermaye miktarı 77 milyar \$'a ulaşmıştı. Bu sermayenin önemli bir kısmı yabancı para cinsinden kısa vadeli tahvillerden ve bir kısmı da yabancı bankalardan alınan kredilerden oluşuyordu (Joyce, 2012). Ulusal bankalara akan kısa vadeli uluslararası sermaye, yerli aktörlere yerli para cinsinden uzun vadeli kredi açılmasında kullanılıyordu. Bunun sonucunda da, dikkat çekici ölçüde genişleyen toplam kredilerde hem vade hem de para birimi uyumsuzluğu potansiyel bir tehlike olarak duruyordu (Joyce, 2012). Kriz patlayıncaya kadar bütün bu kısa vadeli sermaye akışı, kredi genişlemesi ve oluşan riskler ciddi bir sorun olarak görülmediği gibi giriş yapan finansal sermayenin bahsedilen büyüme performanslarının yakalanmasında çok önemli rol oynadığı belirtiliyordu. Dahası, yaşanan finansal genişlemenin ilgili devletlerin finansal baskılamayı kaldırarak ve dolayısıyla bu konuda IMF'nin politika önerilerine uygun davranarak büyük bir başarı yakaladıkları IMF tarafından da sermaye hareketlerinin serbestliği hususundaki tüm tartışmaları tamamen lehte sonuçlandıracak bir tecrübe olarak raporlanıyordu.

Ancak, tüm bu olumlu havaya rağmen, birikmeye başlayan ve son dönemlerinde IMF tarafından da endişeyle izlenen riskler Tayland ile başlayan Endonezya, Filipinler, Malezya ve daha sonra G. Kore ile devam eden ülkeler dizisinin finansal çalkantıya girmesine neden olmuştu. Sermaye akımlarının girişi ile aşırı genişleyen kredi miktarları, vade ve para birimi uyumsuzlukları, geri dönüşü olmayan krediler ve ödemeler dengesi açıkları, sermayenin çıkışa geçmesiyle kurları savunulamaz duruma getirmiş, ödemeler sistemini ve merkez bankalarını zora düşürmüştü. Doğu Asya Mucizesi, tersine dönen sermaye akımlarıyla adeta “Doğu Asya Kâbusu” olmuştu.

“Doğu Asya Kâbusu”, IMF'nin de itibarını kökünden sarsan ve 2008 krizine kadar geçen dönemde kurumun dünya finans çevrelerindeki önemini azaltan

bir gelişme olmuştur. IMF'nin politika önerileriyle hızlı bir finansallaşma dönemi yaşayan bu ekonomiler, söylenildiği gibi finansal baskılamayı kaldırmış, yüksek faiz politikaları uygulamış ve paralarını dolara sabitleyerek yabancı yatırımcıların risklerini en aza indirerek yüksek miktarda sermaye çekmeyi başarmıştı. Ortaya çıkan risklerin zamanında öngörülememesi ve IMF'nin hızlı müdahalesine rağmen istenen hızda ve düzeyde sonuç alınamamış olması, sermaye hesaplarını serbestleştirmiş olan bütün ülkeler nezdinde IMF'yi başarısız bir konuma düşürmüştü.

Sonuç olarak, IMF Doğu Asya krizinden dünyadaki güvenilirliği sarsılmış, fon kaynaklarının ve personel sayısının yeterliliği tartışılır bir halde çıkmıştır (Gabel, 2011). Farklı politik yönelimlerdeki otoriteler tarafından, hızlı davranamayan, belirli bir ideolojik tutum tarafından esir alınmış, ABD hükümetinin ve dolayısıyla belirli finans çıkar çevrelerinin güdümünde bir kurum olmakla eleştirilmiştir. IMF'ye dair bu algı 2008 krizine kadar devam etmiş ve kurumun amacını, yerini ve anlamını boşa düşürmüştür. 2008 krizine kadar olan dönemde kurumun fon kaynaklarına olan talep, rekor seviyelere düşmüş ve 2003-2007 arası kredi portföyü 105 milyar \$'dan, 10 milyar \$ altına inmiştir (Gabel, 2011).

2008 Krizi Sonrası IMF ve Sermaye Akımlarına Bakış

2008 krizi bizzat dünya finans sermayesinin kalbinde ortaya çıkması nedeniyle birçok açıdan devasa bir başarısızlığı temsil ediyordu. Öncelikle, politika yapımcıların sistematik makro riskleri değerlendirmedeki yetersizlikleri ortaya çıkmıştı. Diğer yandan, büyük ölçekli finans kuruluşlarının kendi iç risk yönetimlerini gerçekleştirmekteki başarısızlıkları ve gözetim ortadan kalktığında hileli işlemler yapmaktaki becerileri gün gibi ortadaydı. Ortaya çıkan yıkıcı sonuç, kuralsızlaştırılmış finans piyasalarının kapitalist bir ekonominin, içsel olarak istikrarsız duruma gelmesine neden olduğunu göstermekteydi. Yani, işleyişi kendi haline bırakılmış kapitalist bir ekonomi ve onun kan dolaşımı olan finans sektörü içsel olarak kusurluydu (Rafferty, 2017).

Elbette IMF de, ortaya çıkan sonuca dair yapılan yorumlardan azade değildi. İlk IMF'nin bu ölçekte bir finansal serbestleşmenin uluslararası boyutlarıyla baş etmek bir kenara, neler olabileceğini öngörmekte bile başarısız olduğu ortaya çıkmıştı. Genişleme süreci devam ederken, oluşabilecek riskli durumları engelleyici tedbirler alınmamış ve kriz ortaya çıktıktan sonra, yıkıcı etkilerin gelişmekte olan ülke piyasalarına sıçrayıp küresel bir daralmaya dönüşmesinin engellenmesi başılamamıştı. Doğu Asya Krizi'nin etkileriyle birleştirilerek bakıldığında, artık gelişmekte olan ülkelerin çoğunluğunun da çok miktarda rezerv biriktirmenin maliyetlerine katlanma pahasına IMF kaynaklarına uzak durma yolunu seçtiği görülmüyordu (Rafferty, 2017).

Ancak aynı zamanda bu son kriz, IMF'nin saygınlığını geri kazanması ve finansal istikrarsızlık hallerinde ilk başvurulacak merkez olma rolünü tekrar üstlenmesi için bir fırsat da yarattı (Rafferty, 2017) . Bunun birden fazla nedeni vardı. İlk olarak, özellikle Doğu Asya Krizi sonrası oluşturulmaya başlanan bölgesel tedbirler ve kurumlar, henüz IMF'nin krizden çıkmak adına yapabileceklerinin yerini alacak düzeyde değildi. İkinci olarak, Avrupa'nın merkez ve çevre ülkelerinin kriz boyunca içine sürüklendikleri durum ve IMF'nin otorite, finansal yardım ve uzmanlığına ihtiyaç duymaları da IMF'nin tekrar eski otoritesini elde etmesinde önemli rol oynadı. Üçüncü bir gelişme de, G-20 ülkelerinin 2009 toplantılarında IMF'nin krize karşı küresel düzeyde yaptıklarının çok önemli ve takdire şayan olduğunu ilan etmeleri oldu. Aynı toplantıda üyeler krizden çıkış için 750 milyar \$'ı IMF eliyle dağıtılacak olan toplam 1.1 trilyon \$ yardım taahhüdünde bulundular (Gabel, 2011).

IMF'nin elini rahatlatan bir başka gelişme de, aynı G-20 toplantısında Çin, Brezilya, Rusya, G. Kore ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin, ilk defa piyasaya sürülen IMF bonolarını satın almaları oldu (Gabel, 2011)⁵. Bu yeni durum, bir yandan küresel üretici güçlerin dağılımı açısından dikkat çekicidir, diğer yandan da IMF'nin yeniden işbaşına davet edilmesinin gelişmekte olan ülkeler tarafından da onaylandığının bir işaretidir.

Tüm bu gelişmeler Fon'a kriz ortamında bir güven tazelemesi yapmış ve karşılığında Fon da bu yeni ortama yeni "Kurumsal Görüş"ü ile yanıt vermiştir. IMF, 1990'larda sermaye hareketlerinin serbest olmasının bütün ülkelere aynı derecede etki edecek olumlu büyüme etkilerinden bahsederken, 2012'ye gelindiğinde Fon'un içinde bu görüşün yeniden gözden geçirilmesi isteği yeni bir düşünce ve yaklaşıma alan açmıştı. Sermaye hesaplarının serbestleşmesinin her zaman doğru politika olmayabileceği fikri ortaya çıkmış ve dahası sermaye akımlarının içeriye ve dışarıya hareketinin düzenlenmesinin finansal krizlerin önüne geçebileceği fikri kabul görmeye başlamıştır (Gallagher, 2015).

Krizler sonrasında IMF'nin kendi içinde ortaya çıkan yeni fikirler yanında, Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın (BRICS) sermaye hareketlerinin düzenlenmesi konusunda kendilerine politika alanı açmak için yaptıkları işbirliği de etkili olmuştur. G-20 toplantılarında ortak çıkarları etrafında bir koalisyon olarak hareket eden BRICS ülkeleri, IMF kotaları konusunda da grup olarak hareket ediyorlardı ve toplantılardaki sıkı takip ve eleştirileri IMF nezdinde etkili oldu (Gallagher, 2015). Bu nedenle, 2012'de yayınlanan Kurumsal Görüş ile özellikle gelişmekte olan ülkelerin, finansal serbestleşme sonrası yaşadığı sermaye akımları ve ters akımlar ile ortaya çıkan istikrarsızlıkları giderme amacı güdülmüştür. Bir dizi tavsiyenin yer aldığı 2012 Kurumsal Görüş'ü IMF'nin tekrar

politika alanında olduğunu göstermesinin yanında, sermaye kontrollerinin⁶ hangi koşullar altında kullanılmasının kabul edilebilir olduğundan söz etmesi bakımından büyük önem taşımaktadır (Rafferty, 2017).

Kurumsal Görüş'ü temsil eden raporun sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine dair bölümünde, önceki raporlarda olduğu üzere serbestleşmenin doğru zamanda ve sıralamada yapılması durumunda ortaya çıkacak faydalar sıralandıktan sonra, bazı riskler taşıdığından da bahsedilmektedir. Ülkelerin yeterli finansal ve kurumsal derinliğe erişemedikleri durumlarda daha da artacağına vurgulandığı bu riskler; yükselen makro iktisadi oynaklık ve krizlere karşı korunmasız olmaktır. Yeterli finansal düzenlemenin ve yönlendirmenin olmadığı finansal açıklık durumlarında, finansal kuruluşların aşırı riskli işlemler yaparak ani çıkışlara yatkın istikrarsız fonları çekebileceği belirtilmektedir. Tarihsel örneklerde, sermaye hareketi serbestleştirmelerinin krizlerle sonuçlandığı hatırlatılırken, son krizde de finansal serbestliği tamamlamış ülkelerin daha fazla çıktı kaybına uğradığının altı çizilmektedir. Kurumsal alt yapılarını doğru yapılandırmış ve uzun zamandır sermaye akımlarını serbest bırakmış ülkelerde bile geniş ve oynak sermaye akımlarının makro iktisadi riskler yaratabileceği vurgulanırken, ani ve geniş miktarda sermaye giriş-çıkışına maruz kalan ülkelerin sermaye kontrol politikaları uygulamalarının uygun olabileceğine değinilmektedir. Ancak, bu politikaların geçici ve sınırlı olmasının önemi tartışılmaktadır. Buna göre, uzun süreli ve yaygın sermaye kontrolünün, finansal kurumların koruma altında oldukları fikrine dayanarak kötü risk yönetimi yapmalarına ve yatırımcıları yanlış yönlendirmelerine yol açacağı vurgulanmaktadır (IMF, 2012).

Kurumsal Görüş'e göre ekonomi fazla ısınıyorsa da sermaye kontrolü uygulamak finansal sistemin korunması için gerekli olabilir. Fazla ısınmanın göstergeleri, varlık fiyatlarında bir köpük oluştuğuna dair sinyaller, döviz kurunun aşırı değerlenmesi, daha fazla rezerv biriktirmenin fazla maliyetli olmasını ve sermaye girişlerinin istikrarsızlık yaratmasını önlemek için alınmış makro iktisadi tedbirlerin sonuç vermesinin zaman gerektirmesi olabilir (IMF, 2012). Sermaye çıkışları söz konusu olduğunda ise, Kurumsal Görüş makro ihtiyatı tedbirler ve yapısal politikaların, ekonominin sermaye çıkışlarına dayanıklılığını arttıracak şekilde ayarlanmasını önermektedir. Diğer yandan, eğer sermaye çıkışlarının hızla krize yol açması kaçınılmaz görünüyorsa geçici sermaye kontrolü uygulanmasını önermektedir (IMF, 2012).

IMF politika önerilerinin geldiği yeni bir aşamayı takip ettiğimiz 2012 Executive Board Raporu, uluslararası sermaye akımlarının sermaye hesabı serbestleştirmelerinin belirli bir sıralama ile yapılmadığı durumlarda istikrarsızlık

yaratabildiği görüşünü yinelerken, bir zamanlar krizlerin nedeni olarak gördüğü sermaye kontrollerini, şimdi krizleri engellemekte başvurulabilecek geçici ve sınırlı tedbirler olarak kabul etmektedir. Ancak, sermaye kontrol araçlarının son çare olarak ve faiz haddi ile döviz kurunun hâlâ piyasada belirlendiği, yatırımcıların coğrafi menşelerine dair ayrımcılığın yapılmadığı ve yeterli rezerv birikimi olduğu durumlarda kullanılmasını kabul edilebilir bulunmaktadır (Rafferty, 2017).

Kurumsal Görüş ile IMF sermaye kontrolleri konusunda fikrini değiştirmiş görünmekle birlikte, serbest sermaye hareketlerinin neden krize yol açabileceğine dair yeni bir tartışma sunmamaktadır. Bu aşamada, sermaye çeken ve gönderen ülke hükümetleri arasında etkili olmayan politika koordinasyonları ya da bu koordinasyonun hiç gözetilmemesi ve bunun yaratacağı dışsal şoklar nedeniyle oluşan yayılma etkileri krizlere neden olarak görülmektedir. Bu nedenle, geniş sermaye akımları sağlayan ülkeler de dâhil olmak üzere tüm ülkelerdeki politika yapıcılarının politikalarının küresel ekonomik ve finansal istikrarı nasıl etkileyebileceğini dikkate almaları gereğinin altı çizilirken, politikaların sınır ötesi koordinasyonunun, sermaye akımları riskini azaltmaya yardımcı olacağı belirtilmektedir (IMF, 2012).

Kurumsal Görüş'ün krize bakışını özetleyecek olursak: Sermaye hesaplarını serbestleştiren ve sermaye giriş çıkışlarına sahne olan ülkeler kendi aralarında etkili bir politika koordinasyonu sağlarsa, finansal piyasalar istikrarlı bir şekilde işlemeye, kıt kaynakları en yüksek riske ayarlanmış getirilere yönlendirmeye devam edecektir. Diğer bir deyişle, finansal sistemin içsel olarak kriz yaratma eğilimi yoktur (Rafferty, 2017). İlgili literatürde, ana akım ve çeperindeki iktisadi okulların dile getirdiği yaklaşımlarda da finansal serbestleşme sonrası krizlerin nasıl ve neden ortaya çıktığına dair açıklamalarda, dışsal şoklar ve çok, az, ya da yanlış uygulanmış hükümet politikalarından bahsedildiğini görmek mümkündür. Sistemin içsel olarak krize yatkın olabileceği ve herhangi bir dışsal nedene ihtiyaç duymadan kendi dinamikleriyle kriz oluşturabileceği fikri ana akım dışı okullarda dile getirilir. IMF'nin tavsiyelerine ve koşullarına uyararak sermaye hesaplarını serbestleştiren ve maalesef kriz yaşamaktan kurtulamayan ülkelerin çokluğu, farklı yaklaşımların sesine kulak vermeyi zorunlu kılmaktadır. IMF, sermaye hareketleri serbestleşmesinin her daim etkinlik ve büyüme arttırıcı olduğuna dair görüşlerini 2012 Kurumsal Görüşü ile revize etmiş ve sermaye hesabı açıklıklarının belirli koşullar altında kriz yaratma potansiyeli olduğunu kabul etmiş olsa da, kendi söyleminde yaptığı bu revizyona eşlik eden yeni bir açıklaması yoktur. Bu nedenle bir zamanlar finansal krizlerin nedenleri arasında gösterdiği sermaye kontrollerini, krizleri

önlemeye yönelik geçici tedbirler arasına almış olması krizlerin ortaya çıkış nedenlerine dair eksiksiz ve/veya hatasız tahliller yaptığı anlamına gelmez. Bu nedenle, kriz yaratan gerekçeleri mutlaka sistemin dışındaki değişkenlere atfeden yaklaşımı bir kenara bırakıp, IMF'nin ve ana akım iktisat yaklaşımlarının dışındaki görüşleri değerlendirmek elzemdir.

Kapitalist Finans Piyasaları İçsel Olarak Kriz Yaratabilir mi?

Mevcut iktisat literatüründe dışsal faktörlerin finans piyasalarında istikrarsızlık yaratarak krize neden olduğu savına, iki farklı yaklaşımla yanıt verildiğini görmekteyiz. Finansal istikrarsızlığa Post-Keynesyen ve Markist yaklaşımlarda finansal krizlerin nedenlerinin doğrudan ekonominin işleyişi ile sistemin içinde yaratıldığı tartışması önemli yer tutmaktadır. Önce, Post-Keynesyen geleneğin yaklaşımını J. M. Keynes'in finansal istikrarsızlık teorisini takiben içsel finansal istikrarsızlık hipotezini geliştiren H. Minsky'nin argümanlarından yola çıkarak tartışalım.

Minskyci yaklaşım, Keynes'in "Para Üzerine Bir İnceleme" de kuramlaştırdığı parasal çevrim yaklaşımını temel almaktadır⁷ ve yatırım davranışını açıklarken finansal kurumların ve davranışlarının nasıl anlamlandırılacağını tartışmaktadır. Buna göre, para arzındaki bir artış sadece fiyat seviyesini arttırmakla kalmayıp varlık fiyatlarını da belirler. Çünkü para gömüleme eğilimi (propensity to hoard) ilk olarak fiyatları değil faiz haddini etkiler ve faiz haddi de belirli bir kârlılık beklentisi düzeyinde varlık fiyatlarını ve dolayısıyla yatırımı, toplam üretimi ve istihdamı belirler (Keynes, 1937'den aktaran Ivanova, 2011). Dolayısıyla, geleceğe dair her an değişmesi mümkün iki davranışın -para gömüleme eğilimi ve varlık fiyatlarının ne yönde değişeceğine dair beklenti- yatırımı belirliyor olması yatırımın istikrarsızlığını içsel hale getirmekte ve kapitalist bir ekonomide daimi bir dengesizlik durumu oluşturmaktadır. Yatırım talebinin mevcut sermaye stokunun fiyatına, dış finansman maliyetine ve yatırım mallarının arz fiyatına bağlı olduğu bir ekonomide, varlık fiyatlarındaki bir çöküş, yatırım miktarında da bir yıkıma sebep olmaktadır (Ivanova, 2011). Bir başka deyişle, reel sektörde istikrarlı bir durum mevcut olsa bile, iki davranışsal değişkenin hareketi sebebiyle varlık fiyatlarında bir düşüş olursa, yatırım talebi otomatik olarak daralacaktır.

Minsky, finansal kırılganlığı yani varlık fiyatlarının düşüşünü ve dolayısıyla yatırımın istikrarsızlaşmasını, borç yapısı ve finansal sistem ile açıklamaktadır. Riskten korunaklı (hedge), spekülatif ve ponzi olmak üzere tasnif ettiği üç durum iktisadi birimlerdeki gelir-borç ilişkisini açıklamaktadır. Buna göre, riskten korunaklı durumda, iktisadi birim cari kârlarından borçlarının hem faizini ve hem

de anaparasını karşılayabilecek kadar özkaynak sahibidir. Spekülatif durumda, kârları ile borçlarının faizini ödeyebilir fakat anaparayı ödeyemez durumdadır, bu nedenle borcun sürekli çevrilmesi gerekir. Ponzi finans durumunda ise, kârlar ne faizi ne de anaparayı ödemeye yetmeyecek durumdadır ve iktisadi birim borçlarını ancak yeniden borçlanarak ödeyebilecek durumdadır. Eğer borçlanamazsa, varlıklarını satarak borçlarını ödeyebilir. Dolayısıyla, bir ekonomideki toplam pasifler içinde spekülatif ve ponzi finans oranı arttıkça, o ekonomi varlık fiyatlarındaki ve faiz haddindeki değişmeye daha duyarlı ve sonuç olarak da daha kırılğan hâle gelir (Minsky,1986).

Peki spekülatif ve ponzi bileşenlerin artışı nasıl gerçekleşir? Minsky'ye göre, görelî olarak istikrarlı bir finans piyasasında zaman içinde boğalık durumu artar, yani varlık fiyatlarının artacağı beklentileri⁸ yükselir. Varlık fiyat artış beklentilerine olan güven de yükselir ve bunun sonucunda likidite tercihi düşer. Cari çıktı fiyatlarına oranla varlık fiyatlarının artışı ile sonuçlanan bu süreç yatırımı hareket geçirir, brüt kârlar artar ve firmalar ödeme taahhütlerini yerine getirir. Bu durumda etkileşim içinde iki süreç ortaya çıkar. Bir taraftan firmalar gerçekleşen beklentilerin yarattığı güvenle daha fazla yatırıma yönelirken, diğer yandan bankalar gerçekleşen gelirlerden daha fazla pay almak için firmaları daha fazla kredi açma isteği içine girerler (Minsky, 1986). Minsky'ye göre gelişkin kapitalist bir ekonominin içsel istikrarsızlığının başladığı an, bu andır. Önceki dönemde mevcut gelir-taahhüt kompozisyonu ile ödeme taahhütlerini yerine getiren yüksek kaldıraçlı firmalar kaldıraç azaltılabileceğine ikna olurken, düşük kaldıraçlı firmalar da daha yüksek bir borç/gelir akışı ile üretime devam edebileceklerini düşünürler (Minsky, 1986). Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, firmaların güvenlik marjlarını azaltmaya başlanmasının herhangi bir irrasyonelite sorunu olmamasıdır. Tam tersine gelirleri ödeme taahhütlerinden yüksek olan firmaların rasyonel davranarak güvenlik marjlarını düşürdüğü görülür. Böylece borç alma/verme davranışı artar ve makroekonomide birbirine bağlı ödemeler zincirinin gittikçe genişlediği durum yaygın biçim haline gelir. Bu genişleme ve istikrar dönemini tersine çevirecek mekanizma da bizzat sistemin içindedir. Boğalık durumunun azalması yani varlık fiyat artışlarının devam edeceğine olan inancın tersine dönmesi ve boğa aktörlerin davranışlarına olan güvenin azalarak bitmesi varlık satışlarına yol açar. Satışlar neticesinde varlık fiyatları, yatırım, kârlar, istihdam ve üretim hep birlikte düşer. Bundan sonra beklentiler daha da kötüleşir ve borç deflasyonu⁹ çöküş daha da hızlanır (Rafferty, 2017).

Minsky ortaya koyduğu analiz ile rasyonel kapitalist finans davranışının içsel olarak kriz yarattığını ileri sürmüş ve fakat bu içsel istikrarsızlığın giderilmesinin mümkün olduğunu tartışmıştır. Bu sava göre, finansal çöküşün önüne geçmenin

yolu, kârların devamlılığının sağlanmasıdır. Bunun yolu da ilkin, Minsky'nin "Büyük Devlet" ve "Büyük Banka" olarak adlandırdığı iki aktörün kriz anlarında devreye girerek çevrimin ters yönünde harcama yapmaları, ikinci olarak da merkez bankalarının kriz anlarında aktif bir yönetim izleyerek son borç verme mercii görevlerini yerine getirmeleri ve düşük faiz politikası uygulamalarından geçmektedir (Ivanova, 2011).

Özetlemek gerekirse, Minsky'nin de içinde yer aldığı Post-Keynesyen okula göre istikrarı bozan, yatırımı, üretimi ve istihdamı boğan unsur spekülasyondur. Sözü edilen spekülasyon ülke içindeki aktörlerin gömüleme davranışında beklenti ve kanaat değişiklikleri nedeniyle ortaya çıkan değişimlerden kaynaklanabileceği gibi, serbestleşmiş finansal akımların benzer nedenlerle tersine dönmesi nedeniyle de ortaya çıkabilir.

Beklenti ve kanaat değişikliklerinin finansal piyasalardaki ve dolayısıyla reel piyasalardaki gidişatı tersine çevirebilme gücü Keynes'in analizinde çok öne çıkan ve sonrasında gelişen teorik tartışmaları derinden etkileyen bir olgudur. Bu nedenle, Post-Keynesyen okulun bakışını bu analizi daha da derinleştiren Hyman Minsky'nin finansal kırılma hipotezinden yola çıkarak tartıştık. Ne var ki, Post-Keynesyen okulun finansal krizlerin nedenlerini açıklamaya dönük oldukça derinlikli ve görüşlerin çeşitlendiği bir tartışma alanı vardır. Bu tartışmalarda öne çıkan bir diğer görüş, durgunlaşan ya da daralan bir reel çevrim ve genişleyen bir finansal çevrim arasındaki analitik bağlantıya odaklanır. Burada tez, özetle finansal alanda artan etkinlik hacminin reel alanı daralmaya zorladığıdır (Epstein, 2005). Crotty (1990) ve Pollin (2007) de Epstein'in (2005) çalışmasında yaptığı tartışmaya benzer biçimde finans sermayeyi ödünç veren kesimleri Keynes'in genel teoride ekonominin kesimlerinin uyum içinde çalışabilmesi için ortadan kaldırılması gereken unsur olarak söz ettiği rantıye kesimi olarak ele alırlar. Neoliberal iktisat politikalarıyla "yeniden" ortaya çıkan rantıye kesiminin finansal kârların endüstriyel kârlar aleyhine genişlemesine neden olduğu ve kârların finans rantıyesine doğru akmasının yatırım için gereken miktarı azaltarak üretimi boğduğu hususunda hemfikirdirler.

Gelişkin kapitalist ekonomilerin, içsel olarak kriz yarattıkları görüşüne dair diğer yaklaşım Marksist yaklaşımdır. Ancak, Marx ve Engels (1975)'e göre, üretimde ve ticaretle düzenli olarak gerçekleşen krizleri spekülasyonların varlığıyla açıklayan politik iktisatçılar, yüksek ateşi tüm hastalıkların gerçek nedeni olarak kabul eden soyu tükenmiş doğal filozoflar okuluna benzemektedir. Post-keynesyen okuldan farklı olarak, Marksist okula göre spekülasyon sadece bir görüngüdür ve bütün krizlerin temelinde reel üretim ve değişim alanındaki yapısal çelişkiler yatmaktadır. Buna göre bir üretim şekli olarak kapitalizm,

parasal üretim ekonomisinin ve finansal sistemin huzursuz diyalektik birliğini temsil eder. Paranın bir değer ölçüsü ve bir değiş tokuş aracı olarak çifte doğası, sosyal emeğin değerinin somutlaşması olarak paraya yerleştirilen parasal taban ile kredi parayla temsil edilen finansal sistem arasındaki çelişkinin temelini oluşturur. Kredi para üretme becerisiyle güçlendirilen finansal sistem, durmaksızın kendisini parasal tabandan kurtarmaya çabalamaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, bu, aşırı üretilen kredi paranın sosyal ürünün değerinden gittikçe daha fazla olması demektir. Ancak, kredi ve finansın yapısı, basit meta üretimi ve değişimi koşullarıyla tanımlanan parasal tabana dayandığından, sosyal emeğin ürünü tarafından geçerli kılınmadığı takdirde kredi-para hayalî kalır (Ivanova, 2011).

Krediye dayalı bir üretim sisteminde kredi akışında meydana gelen herhangi bir aksaklık krizi tetikler ve bu yüzden kriz en başta parasal bir kriz olarak algılanır. Ancak, bu yüzeydeki görüngüdür. Gerçekte, ticari bir krizde meta formundaki sermaye, parasal sermayeye dönüşme kapasitesini kaybeder ve realizasyon krizi gibi görünen bu kriz aslında kökleri dolaşımın dışında yatan bir aşırı üretim krizidir. Kriz, hâlâ, para olmamasından dolayı, değişimde üretimin realize edilememesi gibi görünse de eksikliği krize yol açan 'para' dolaşım aracı olan para değil, somutlaştırılmış insan emeği olan paradır (Ivanova, 2011). Bir başka deyişle Marx'a göre artık değer üretilmesi ve el koyulması aşamasındaki aksamalar, görünen spekülasyon krizlerin asıl nedenidir ve analizde faiz getiren sermayenin rekabetçi birikim ve üretkenliği büyük oranda artırması ve daha genel olarak ekonomik ve sosyal yeniden yapılandırmaya olanak sağlaması açısından önemi büyüktür. Fakat aynı faiz getiren sermaye, hayalî sermaye birikiminin reel sermaye birikimin önüne geçtiği anlarda yükümlülüklerin yerine getirilmesi zora girdiği için istikrar bozucudur (Fine, 2013).

Son tahlilde, Marks'a göre ne finansal spekülasyon, ne de sermaye hareketliliği tek başına kriz yaratma potansiyeli olan değişkenler değildir. Ona göre krizler mutlaka meta formundaki sermaye ile parasal sermaye arasındaki akışın ahengini bozan artık değer üretimi ve artığa el koyulması süreçlerinde ortaya çıkan nedenlerdir¹⁰.

Nitekim finansal piyasalar üzerindeki kontrollerin tasfiye edildiği ve sermaye hareketliliğinin en yüksek mertebeye eriştiği dönemlerde ortaya çıkan finansal krizlere Marksist bir perspektiften yapılan açıklamalarda, durgunlaşan ya da daralan üretim alanı ile büyüyen finans alanı tezatlığı öne çıkmaktadır. Bu açıklamalarda vurgulanan görüş, üretim alanında kâr olanağı düşen sermayenin finans alanında kendisine bir değerleme alanı yaratmaya çalışmasıdır. Bu yaklaşımlara göre bir aşamada finans piyasasında kâr olanağı tıkanmakta ve krizler patlak vermektedir (Lapavitsas, 2011).

Bu açıklamaların en gelişkin ve öne çıkan yorumu Brenner (2006, 2009) tarafından, üretim alanındaki durgunluğu kâr hadlerinin düşme eğilimine bağladığı¹¹ çalışmalarında görülür. Bu analizde 1960'larda üretim alanında oluşmaya başlayan kapasite fazlası rekabeti arttırmakta ve kâr hadlerini düşürmektedir. Mevcut firmaların üretim pozisyonlarını koruması üretimdeki tıkanmanın kalıcılaşmasına yol açmakta ve ortaya çıkan kriz, tüketimi arttırmaya yarayacak ucuz kredi, döviz kuru ayarlamaları gibi geçici tedbirlerle atlatılmaya çalışılmaktadır. Ancak, ortaya çıkan finansal genişleme ve kredi hacminin artışı üretimde bir genişleme ile eşleşmediği için kriz kaçınılmaz olmaktadır (Lapavitsas, 2011).

C. Harman ve A. Callinicos da 2008 krizini değerlendirirken Marks'ın azalan kâr hadleri kavramının açıklayıcı gücünden çokça faydalanmaktadır. Buna göre krizlerin dipteki nedenleri üretim alanındaki sıkışmalarda yatmaktadır ve eğer bu gerçeğin üzerinden atlanırsa, krizleri politika hataları ya da aşırı spekülasyonlar gibi sistemik olmayan yüzeysel gerekçelerle açıklama hatasına kolaylıkla düşülebilir (Lapavitsas, 2011)¹².

Sonuç Yerine

Çalışmamızın bu kısmına kadar, finasta ana akım yaklaşımı temsil eden IMF'nin sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve olası sonuçlarına dair teorik ve politik yaklaşımı ile iki heterodoks okulun bu konuya ilişkin tartışmalarına kısaca değindik. Geldiğimiz noktadaki gözlemimiz dünyanın farklı coğrafyalarında, farklı sermaye birikimi ve teknoloji düzeyine sahip birçok ülkenin, kapitalist finans sistemine, sermaye hareketlerini serbestleştirerek eklemledikleri ve bu anlamda 'küreselleşmiş' bir dünyanın gerçekleşmiş olduğudur. Ne var ki, söz konusu finans sermayesinin kontrolsüz bir şekilde dünyanın farklı piyasaları arasındaki salınımı, ana akım teorisinin öngördüğü sermaye birikimi, büyüme ve kalıcı refah etkilerini doğuramamıştır. Birçok gelişmekte olan ülke, bazı dönemler sermaye girişlerinin genişlemesiyle aşırı finansal sermaye bolluğu ve kredi genişlemesi dönemleri yaşamış ancak sermaye akımlarının tersine döndüğü dönemler yerini istikrarsız ve krize yatkın makro iktisadi ortamlara bırakmıştır.

Önceki bölümlerde de tartıştığımız gibi, gelişmekte olan ya da piyasa ekonomisine yeni eklemelenen ülkeler IMF'nin direktiflerine tamamen ya da kısmen uyarak, sermaye hesaplarını serbestleştirme yoluna gitmiştir. Yaşanan her yeni krizde, kurumsal faktörlerin hatası nedeniyle istikrarsızlık yaşandığı öne sürülmüş ve hangi zamanlama ve sıralama ile ne çeşit politikalar uygulanacağı IMF tarafından tekrar tekrar dile getirilmiştir. Ancak, ideolojik tutum ve belirli çıkarlarla birleştirilmiş basit modellerin küreselleşme tartışmalarına hâkim olduğu hususu,

Bretton Woods kuruluşlarında yöneticilik yapmış ağızlar tarafından bile dile getirilmiştir (Stiglitz, 2004). Bu nedenle, küreselleşmenin, pratikte sermayenin her formunun kürenin her yerinde serbestçe yatırım yapması anlamına geldiği gelişkin kapitalist bir sistemde, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin neoliberal ideolojik tutumun ve dünya sermaye gruplarının çıkarlarının bir sonucu olarak IMF üyesi ülkelere önerildiğini söylemek yanlış olmaz. Bu nedendir ki, böyle bir tartışma hattında IMF'nin sermaye hareketlerinin serbest olması ya da kontrol edilmesi politikaları arasında bir o tarafa bir bu tarafa geçmesinin de normal olduğunu, çünkü IMF'nin ideolojik bir tutum olarak ve dünya sermayesini temsilen hareket ettiğini söylemek de yanlış olmaz.

2008 krizi yaşanmamış olsaydı, tartışmayı burada kesip gelişmekte olan ülkelerin de verili dünya ticaret ve sermaye blokları içinde kendi çıkarlarını gözeterek iktisat politikalarını geliştirmek zorunda olduklarını söyleyerek bitirebilirdik. Ancak, 2008 krizi dünya sermayesini kendi merkezinde vurarak, IMF'nin ideolojik olarak yanlı politikalar vaaz ederek küresel finansal mimariyi, IMF'ye hâkim olan güçler lehinde kurguladığını söylemeyi yetersiz bir açıklama haline getirmiştir. Kendi kurguladığı ve uyguladığı politikalarla kendi evinde de istikrarı bozan bir dünya sermaye blokunun varlığını açıklamak bu yüzden ana akım dışı teorilere başvurmayı zorunlu kılmaktadır.

2008 krizi etkin piyasa hipotezi¹³ başta olmak üzere, ana akım finansa dair birçok varsayım ve beklentiyi boşa çıkarmıştır. Örneğin istikrarsızlaştıran spekülasyonun kârlı olmadığı ve dolayısıyla sürdürülemez olduğu savı (Friedman, 1953), Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezinin 2008 krizini açıklama gücü karşısında yenik düşmüştür. Ya da, krize dair bütün açıklamaları az, çok, yanlış zamanda müdahale ya da dışsal şoklar olan IMF ideologları, krizin reel üretimi ülke dışındaki ucuz emek coğrafyalarına taşıyıp, içerde artık değer üretmeden finansal genişleme yaşayan Amerikan ekonomisinin çarptığı duvar olarak açıklayan Marksist açıklamalar karşısında araçsız kalmıştır.

Bu nedenle, Türkiye gibi dünya finans sistemine görece hızla ve kontrolsüz bir şekilde eklenen gelişmekte olan ülkeler için IMF'nin politika hatları içinde kalınan bir finans piyasası daha çok istikrarsızlıktan başka bir vaatte bulunamamaktadır. Krizden çok sonra 2012'de tekrar sermaye kontrollerinin -geçici olmak kaydıyla- uygulanmasının yararlı olacağı hattına çekilen bir IMF'nin finans piyasalarının nasıl işlemesi gerektiğine dair bir sonraki tutumunun ne olacağı bizim gibi ülkeler için belirsizdir. Bu nedenle etki gücünü açıklama gücünden değil, yaygın hâkim ideoloji olmasından alan ana akım teorileri bir yana bırakıp, 'aykırı' seslere kulak verme ve kendi yolunu çizme zamanı çoktan gelmiştir.

Sonnotlar

¹ 1944 New Hampshire Bretton Woods'ta 44 devletin delegasyonlarının katılımıyla gerçekleşmiştir. ABD delegasyonu adına H.D. White ve Büyük Britanya delegasyonu adına J. M. Keynes kendi planları ile katılmıştır. Dönemin ABD hegemonyasının tesis edildiği bir dönem olması itibarıyla, sonuç anlaşması H.D. White'in önerdiği plan çerçevesinde ortaya çıkmıştır (Joyce, 2012).

² OECD Sermaye Hesaplarının Serbestleştirilmesi Kanunu, 1961 (OECD Code of Liberalization of Capital Movements), Avrupa Toplulukları Sermaye Hesaplarının Serbestleştirilmesine Yönelik Yönerge, 1986-88 (European Communities Directives on Capital Account Liberalization), Dünya Ticaret Örgütü, Hizmet Ticareti Üzerine Genel Anlaşma (WTO's General Agreement on Trade in Services, IMF's Approach, 2015).

³ 1945'te sıfır olan uluslararası döviz piyasalarının günlük cirosu 1973'e gelindiğinde 15 milyar \$, 1998'de 1.5 trilyon \$ ve 2004'te 1.9 trilyon \$'a ulaştı (Independent Evaluation Office International Monetary Fund, 2005).

⁴ Bu kavramsallaştırmayla (embedded liberalism compromise) savaş sonrası iktisadi başarısızlık ve finansal istikrarsızlık nedeniyle ortaya çıkan piyasaya güvensizlik durumunun giderilmesi için ortaya çıkan bir durumu tarif etmektedir. Kavram, piyasaların sosyal toplulukların ve yerel refah değerlerinin piyasa ile uzlaştırılmasını kastediyordu. Bu uzlaşma ile, piyasa sözü edilen bu sosyal refah değerleri içine gömülü hale gelmişti ve bu evrede, sermaye hareketlerinin kontrol edilmesi gömülü liberalizmin işlemeye devam etmesi için elzem görünmekteydi (Ruggie, 1982).

⁵ IMF'nin elde ettiği toplam 500 milyar \$'lık yeni fonun 90 milyar \$'ı, bu ülkeler tarafından sağlanmıştı (Gabel, 2011).

⁶ Yeni Kurumsal Görüş literatürde sermaye kontrolü olarak bahsedilen politikaya "sermaye akımları yönetim ölçütleri (capital flow management measures)" kavramı ile yeni bir ad vermiştir (Rafferty, 2017).

⁷ Keynes "Para Üzerine İnceleme" de parasal çevrimin endüstriyel ve mali olmak üzere iki bileşeni olduğunu söyler. Endüstriyel çevrimdeki para, harcamalar ve üretim düzeni temsil ederken, mali çevrimdeki para Keynes'in 'ayı pozisyonu' dediği miktarı temsil eder ve bu kavram, varlıklarını satıp kaynaklarını likit formda tutanları kasteder. Farklı ayı pozisyonu durumlarıyla ilgili dört çeşit spekülasyon piyasası tarif eder ve bu dört aşama iş çevrimlerindeki farklı aşamaları temsil eder. İlk dönem azalan ayı pozisyonu dönemidir ve tasarruf mevduatlarının azalması likiditenin varlıklara yöneldiği, dolayısıyla varlık fiyatlarının arttığı aşamadır. İkinci dönem varlık fiyatları artarken ayı pozisyonunun da artmaya başladığı aşamadır. İki aşama arasındaki fark şudur: İlkinde piyasa aktörleri varlık fiyatlarının henüz yeterince artmamış olduğunu düşünürken, ikincisinde artan sayıda aktör artık söz konusu varlık fiyatlarının daha fazla artmayacağını düşünür hale gelmiştir. Üçüncü dönem ayı pozisyonunun arttığı ve varlık fiyatlarının düştüğü zaman dilimidir. Dördüncü ve son dönem ise azalan ayı pozisyonunu ve varlık fiyatlarının tekrar artmaya başladığı dönemi anlatır. İki dönem arasındaki en önemli fark ilkinde bütün

yatırımcıların varlık fiyatlarının yeterince düşmediğini düşünmesi, sonucunda ise artan sayıda yatırımcının varlık fiyatlarının yeterince düştüğünü düşünmesi ve ona göre portföyünü belirlemesidir (Ertürk, 2005'ten aktaran Dönmez Atbaşı 2009).

⁸ Spekülatörler finansal varlıkların gelecekteki fiyatları hakkındaki beklentilerini sadece gerçek değerlerinin ne olduğu üzerinden oluşturmazlar. Diğer yatırımcıların piyasadaki ortalama beklentinin ne olacağı yönündeki beklentilerini de tahmin etmeye çalışırlar. Yani piyasadaki genel eğilim de fiyatların gelecekte ne olacağı beklentisini etkileyen önemli bir faktördür. Böylece, cari fiyatlardaki değişme gerçek değer ne olduğu yönündeki beklentiler ve başka yatırımcıların piyasadaki ortalama kanaatin ne olacağı yönündeki tahminlerinin bir bileşkesidir (Dönmez Atbaşı, 2009).

⁹ Borç deflasyonu (debt deflation) için bkz. von Peter (2005).

¹⁰ Sermayenin organik kompozisyonunun artmasıyla ya da başka nedenlerle kâr hadlerinin düşme eğilimine girmesi, eksik tüketim sorununun gözlenmesi, ücret kaynaklı kâr haddi sıkışmasının yaşanması, aşırı birikim sorununun ortaya çıkması olarak ele alınan birbirlerinden farklı ancak özünde artık üretimi ve artığa el koyulması süreçlerinde ortaya çıkan aksamalar.

¹¹ R. Brenner'in analizinde kullandığı azalan kâr hadlerinin, Marks'ın teorize ettiği azalan kâr hadleri ile aynı şeyi temsil etmediği *Historical Materialism* dergisinin Brenner özel sayısında birçok yazar tarafından dile getirilmiştir (Lapavistas, 2011).

¹² Tartışmaların geniş versiyonları için bkz. *Historical Materialism* (1999), Vol.4, Issue 1.

¹³ Etkin piyasa hipotezi için bkz. Guerrien (2011).

Kaynakça

Abdelal R (2007). *Capital Rules: The Construction of Global Finance*. Harvard University Press.

Atbaşı F D (2009). Kriz, Kapitalizm ve Keynes. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 3(6), 67-74.

Crotty J. R. (1990). Owner–Manager Conflict and Financial Theories of Investment Instability: A Critical Assessment of Keynes, Tobin, and Minsky. *Journal of Post Keynesian Economics*, 12(4), 519-542.

Epstein G A (Ed.) (2005). *Financialization and the World Economy*. Edward Elgar Publishing.

Fine B (2013). Financialization from a Marxist Perspective. *International Journal of Political Economy*, 42(4), 47-66.

Friedman M (1953). *Essays in Positive Economics*. University of Chicago Press.

Gabel I (2011). Not Your Grandfather's IMF: Global Crisis, 'Productive Incoherence' and Developmental Policy Space. *Cambridge Journal of Economics*, 35(5), 805-830.

Dönmez Atbaşı F ve Öziş M (2019). Nerede O Eski IMF Politikaları: Uluslararası Sermaye Hareketlerinin 597 Serbestleşmesi ve Finansal Krizlerin Nedenleri. *Mülkiye Dergisi*, 43(3), 577-598.

Gallagher K P (2015). Contesting the Governance of Capital Flows at the IMF. *Governance*, 28 (2), 185-198.

Guerrien B ve Gun O (2011). Efficient Market Hypothesis: What are we Talking about? *real-world economics review*, 56(11), 19-30.

Historical Materialism (1999). Vol.4, Issue 1.

Independent Evaluation Office International Monetary Fund (2005). *The IMF's Approach to Capital Account Liberalization: Evaluation Report*. IMF.

IMF (International Monetary Fund) (2012). The Liberalization and Management of Capital Flows, An Institutional View.

Innes D (1981). Capitalism and Gold. *Capital & Class*, 5(2), 5-35.

Ivanova M N (2013). Marx, Minsky, and The Great Recession. *Review of Radical Political Economics*, 45(1), 59-75.

Harold J (1996). *International Monetary Cooperation Since Bretton Woods* (Washington: International Monetary Fund; and New York and Oxford: Oxford University Press).

Joyce J P (2012). *The IMF and Global Financial Crises: Phoenix Rising?* Cambridge University Press.

Lapavistas C (2011). Theorizing Financialization. *Work, Employment and Society*, 25(4), 611-626.

Minsky H P (1986). Stabilizing an Unstable Economy. https://digitalcommons.bard.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1143&context=hm_archive. Son Erişim Tarihi: 01/08/2019.

Marx K Engels F (1975). *Collected Works*, Vol.15. New York: International Publishers.

Pollin R (2007). Resurrecting the Rentier. *New Left Review*, 46, 140.

Quinn D P (2003). Capital Account Liberalization and Financial Globalization, 1890–1999: A Synoptic View. *International Journal of Finance & Economics*, 8(3), 189-204.

Rafferty D T (2017). In Case of Emergency, Break-Open Glass”: The IMF’s “New” Institutional View, Financial Instability, and Financing Development Processes. *Review of Radical Political Economics*, 49(4), 543-550.

Ruggie J G (1982). International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. *International organization*, 36(2), 379-415.

Stiglitz J E (2004). Capital-Market Liberalization, Globalization, and the IMF. *Oxford Review of Economic Policy*, 20(1), 57-71.

Von Peter G (2005). *Debt-deflation: Concepts and a Stylised Model*, Bank For International Settlements, Monetary and Economic Department.

Yükseköğretimde Akademik Kendileşme (Academic Inbreeding) ve Kurumsal Habitusun İnşası Üzerine Bir Tartışma

Duygun Göktürk, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0184-6326, e-posta: dgokturk@metu.edu.tr.

Anıl Kandemir, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0001-5408-2513, e-posta: anilk@metu.edu.tr.

Özet

Bu makale, akademik kendileşme (academic inbreeding) yapıları ve uygulamaların kurumsal habitusu oluşturma ve yükseköğretim kurumlarında kurumsal mikro yapı ve uygulama biçimlerini şekillendirmedeki rolüne dair bir tartışma içermektedir. Makale akademik kendileşmenin, yükseköğretim kurumları bünyesindeki kurumsal işleyiş ve yaşam alanları ile bağlantısının belirlenmesi ve kurumsal habitusun kurucu unsuru olma noktasındaki örgütlenme pratiklerinin incelemesini içermektedir. Literatür incelemesi bölümü öncelikle akademik kendileşme pratiklerinin yükseköğretim kurumlarındaki genel bir çerçevesini işlevsel ve kurum kültürünün oluşumu bağlamında çizmektedir. Literatürün ikinci bölümü ise biyoloji ve felsefe gibi farklı disiplin alanları ile ilişkilendirilerek, akademik kendileşmenin popülasyon üzerindeki etkilerini sorgulamaya ve genişletmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda, akademik kendileşme sisteminin tartışmalı noktaları ve işlevsellik söylemleri mevcut literatürün yardımı ile belirginleşmektedir. Bu literatür aynı zamanda akademik kendileşmenin karmaşık, iç içe geçişli işlevsellik rolleri ve kurumsal yaşamı tanzim eden formlarının dikkatle incelenmesine dair de bilgiler sunmaktadır. Makalenin ikinci bölümü, kurumsal habitus kavramı çerçevesinde, akademik kendileşmenin kuruma ait birimler içindeki etkilerini ortaya koymayı ve akademik kendileşmenin kurumsal habitusun ve pratiklerinin üretimindeki kurumsal pozisyonu tartışmaya açmaktadır—örneğin uyumluluk çerçevesinde kurumsal ilişkiler, grup kimliği oluşumu ve pratikleri, kurumsal sadakat ve duygular, bilimsel üretkenlik söylemleri, örtük (içeride) araştırma sahaları ve kurumsal eğilimleri bu bağlamda değerlendirebiliriz. Son bölümde ise, akademik kendileşmeye dair temel söylemler, tartışmalar ve yükseköğretim kurumlarındaki işlevselliğinin genel bir çerçevesi özetlenecektir. Bu kaynaklar ve tartışmalar akademik kendileşme mekanizmasının kurum bünyesinde farklılaşan işlevlerini ve ilişkiselliklerinin çerçevesini çizmektedir.

Anahtar Sözcükler: Akademik kendileşme, soy-içi üreme, kurumsal habitus, sembolik sınırlar, yükseköğretim kurumları.

A Discussion on Academic Inbreeding and the Construction of Institutional Habitus in Higher Education

Abstract

This article develops a new framework that explains how academic inbreeding structures and practices produce institutional habitus and generate forms of institutional micro structures and practices at higher education institutions. In this study, we try to map the territory of institutional habitus with tracing its link to academic inbreeding practices and attempt to refine its encounters in diverse spheres of institutional life and higher education. In the first part, we review the current literature on academic inbreeding that recognizes its permeability and contested meanings through developing a connection with the concept of institutional habitus. The literature review part, first, aims to provide the overall picture of inbreeding practices in higher education institutions (HEI's) with addressing its functional as well as cultural roles. Then, it aims to question and extend the effects of inbreeding on population through engaging in different disciplinary fields, such as biology and philosophy. In this light, the discussion on the contested meanings and functionalities of inbreeding system has blossomed under the guidance of current scholarly literature, which, meanwhile, requires careful attention to the complex and dependent linkages between discourses of functionality in inbreeding practices and forms of institutional life in academic culture within which all these scientific productivities and relational discourses are deployed. In the second part of the article, based on the concept of institutional habitus, we explicate and locate the effects of inbreeding practices within the institutional units and examine in what extent academic inbreeding produce, reproduce, and drives the practices of institutional habitus—for example in terms of cohesive institutional relations, group identity formations and practices, institutional loyalty and emotions, discourses of scientific productivity, internal pockets of research territories, and forms of institutional dispositions. In the final part, we summarize the main concerns about academic inbreeding and how it functions in higher education institutions. As these sources and discussions point out, a growing body of literature focusing on the patterns and practices of inbreeding mechanism contribute to the understanding of how diverse and relational its institutional functions.

Keywords: Academic inbreeding, inbreeding, institutional habitus, symbolic boundaries, higher education institutions.

Giriş

Yükseköğretim alanyazınında *akademik kendileşme* kavramı farklı biçimlerde kavramsallaştırılmaktadır. İngilizce'de *academic inbreeding* olarak ifade edilen kavramda yer alan *breed* teriminin etimolojisi “ırk, soy” olarak tanımlanmakta

ve “üremek, çoğalmak, yavrulamak, yetiştirmek” fiilini ihtiva etmektedir. Bu terimin isim-fiil hali olan *breeding*, “oluşum, gelişme, büyüme, üreme” vb. anlamlarını barındırır. Akademik kendileşme (*academic inbreeding*) kavramında yer alan *inbreeding* kelimesi ise “içeriden üretim, üreme” yani canlıların aynı ebeveynenden üremesi olarak çevrilmektedir (Online Etimoloji Sözlüğü, 2019). Biyoloji alanında ise *inbreeding* kavramı “soyun akraba veya kan bağı olan kişiler ile devamı ve genlerin ortak ata ile benzerliği” şeklinde tanımlanır (Charlesworth ve Charlesworth, 1987; Mai, Young Owl, ve Kersting, 2005: 264). Kavram aynı zamanda biyolojik akrabalık manasına gelen endogamidir. Başka bir deyişle genetik olarak yakından ilişkili bireylerin veya organizmaların çiftleşmesinden veya üremesinden yavruların üretim biçimidir. Kavram Türkçe literatürde akademik kendileşme olarak yer almaktadır (Kozikoğlu, 2016) ve bu makale boyunca *akademik kendileşme* kavramını kullanmayı tercih edeceğiz.

Akademik kendileşme çoğunlukla doktora öğrencilerinin mezuniyetleri sonrası aynı üniversitede işe alınması ya da üniversitelerin kendi mezunlarını işe alması ile oluşan bir yapı olarak ifade edilmektedir (Horta, 2013; Horta, Veloso, ve Grediaga, 2010; Inanc ve Tuncer, 2011). Bazı çalışmalarda ise *inbred* (soy içi) öğretim üyeleri, eğitiminin tamamını veya bir kısmını geçirdiği, eğitimler verdiği, araştırmalar gerçekleştirdiği kurumda çalışanlar olarak tanımlanmaktadır (Gorelova ve Yudkevich, 2015). Buna ek olarak *inbred* kavramı fakülte üyeleri için ilk yayınlarını yaptıkları üniversite tarafından işe alınma durumunu; akademik kendileşme için ise bazı grup-içi üyeliklere (örneğin mezun, aile, arkadaşlık vb.) sahip olma yolu ile elde edilen ya da akademisyenlerin kariyerlerini eğitim aldıkları kuruma yakın bir kurumda devam ettirmeleri şeklinde tanımlanmaktadır (Gorelova ve Yudkevich, 2015).

Akademik kendileşme üzerine mevcut literatür, kendileşme yapısı ve pratiklerinin kurum içerisindeki olumlu ve olumsuz etkilerine dair geniş bir tartışmayı da içermektedir. Farklı ülkelerdeki akademik kendileşme deneyimlerine yönelik çalışmalar bu yapı ve pratiklerin bulunduğu coğrafya ve kurumsal yapılanma ile de ilişkili olarak farklılaşabildiğini göstermektedir (Shen, Xu, ve Zhang, 2015; Sivak ve Yudkevich, 2015; Badat, 2015; Mora, 2015). Bu literatür aynı zamanda *akademik kendileşme* pratiklerinin evrensel boyutlarına ve işlevselliğine dair hem olumlu hem de eleştirel argümanlara da detaylı bir biçimde yer vermektedir. Örneğin, *akademik kendileşmenin* işlevselliği tartışmalarında, *akademik kendileşme* içe-dönük, düşük nitelikte bilimsel üretimin (Horta, Veloso, ve Grediaga, 2010); bilimsel bilginin değişimini sınırlama, kısır bir araştırma ortamının yaratılması ve akademik fosilleşmenin (Inanc ve Tuncer, 2011); akademik atamaların liyakat gözetilerek yapılmasını sınırlamanın (Inanc ve Tuncer, 2011); yerleşik akademik kültürün değişimini zorlaştıran, hiyerarşik

ilişkileri pekiştirerek kıdemli akademisyenlerin gücünü arttırmanın (Altbach, Yudkevich, ve Rumbley, 2015); *inbred* öğretim üyeleri aracılığı ile yerel oryantasyonları koruma eğiliminin devam etmesinin, kozmopolit bir akademik yönelimi yansıtmak yerine, üniversitelerine ve akademik komüniteye sadakat ve bağlılığı oluşumun nedeni olarak (Gouldner, 1957; Altbach, Yudkevich, ve Rumbley, 2015) görülmektedir.

Akademik kendileşme uygulamalarının tercih edilmesinin nedenlerine yönelik tartışmalar da literatürde yer bulmaktadır. Örneğin, akademik mobilitenin gerçekleşme oranının düşük olduğu ülkelerde farklı üniversitelerde iş bulma zorlukları; kıdemli öğretim üyelerinin kendi öğrencilerini işe almak konusundaki talepleri; görünürde etkin olan resmi işe alım süreçleri dışında aktif sosyal bağlantılar ve kurum içinden sahip olunan bağlantılardan akan bilgilerin varlığı; üniversitelerin- özellikle elit üniversitelerin- kendi mezunlarının daha yetkin olduklarına ve dolayısı ile kurumun kültürel ve tarihsel misyonunu taşıyabileceklerine dair oluşan kanılar; kurum bağlamında ekonomik değişkenler nedeniyle kendileşme uygulamalarına yönelinmektedir (Altbach, Yudkevich, ve Rumbley, 2015). Bu çalışma ise; mevcut literatürün izini sürerek, akademik kendileşmenin evrensel niteliği ve işlevsel boyutlarını da dikkate alarak, akademik kendileşme pratiklerinin hangi kurumsal yapıları üreterek ve hangi yapılarla işbirliği gerçekleştirerek kurumsal habitusu şekillendirdiğinin bir tartışmasını içermektedir. Bu makalede, literatürde yer alan çalışmaların incelenmesi iki ana bölüm üzerinden gerçekleştirilmektedir: İlk bölümde kendileşmenin yükseköğretim kurumlarındaki konumuna ve farklı disiplinlerin *inbreeding* (birbirlerine çok yakın bireylerin birleştirilmesi, soy-içi üreme, iç melezleme) kavramına yönelik tartışmaları içermektedir. İkinci bölümde ise akademik kendileşme literatürünü de dikkate alarak, *akademik kendileşme*'yi "kurum nedir?" sorusu ile ilişkilendirerek kurumsal habitusun tesisindeki rolüne ilişkin detaylı bir tartışma gerçekleştireceğiz.

Akademik kendileşmenin işlevsel boyutları literatürde belirli yapılar üzerinden ifade edilmektedir. Bu çalışmaların önemli bir bölümünde araştırma ve üretkenlik vurgusuna yer verilmekte ve üretkenlik biçimleri ile akademik kendileşmenin ilişkileneceğine dair belirlemeler yer almaktadır (Altbach, Yudkevich ve Rumbley, 2015; Horta, 2013; Inanc ve Tuncer, 2011). Bilimsel üretkenlik ile akademik kendileşme arasında olumsuz bir ilişkileneceğini tespit eden çalışmaların yanında (Gorelova ve Yudkevich, 2015; Horta, Veloso ve Grediaga, 2010; Inanc ve Tuncer, 2011) akademik kendileşmenin bilimsel üretkenliğe olan etkisinin kurumun uzmanlaşma alanları, disiplin alanı vb. değişkenlere göre farklılıklar sergilemekte olduğunu, kendileşmenin bilimsel üretkenlikte farklılaşmalara neden olmadığını, ek olarak bazı yükseköğretim kurumlarında *inbred* (soy içi) fakülte üyesinin

bilimsel üretkenliğinin daha fazla olduğunu -bilimsel üretkenliğin niteliğine dair bilgi verilmeden- gösteren çalışmalar da yer almaktadır (Gorelova ve Yudkevich, 2015; Clark ve Larson, 1972; Yudkevich ve Sivak, 2015; Altbach, Yudkevich, ve Rumbly, 2015). Kurumsal kültürün oluşumunda akademik kendileşme, kurumsal geleneğin devamı ve yeniden üretimi bağlamında etkin roller üstlenir. Örneğin, bilimsel bilgi üretiminin önüne geçebilecek bir bağlılık formu olarak kurumsal bağlılık, akademik kendileşme ile pekişmektedir (Inanc ve Tuncer, 2011; Cruz-Castro ve Sanz-Menéndez, 2010). Kurumsal bağlılık pratikleri, kurum içinde var olan yapıları, ilişkileri, araştırma ve üretim mekanizmalarını da belirlemektedir. Örneğin mevcut akademik hiyerarşileri sağlamlaştırma ve kıdemli öğretim üyelerinin gücünü arttırmakta, işe alım süreçlerini etkilemekte aktif rol üstlenen kendileşme, örgütsel istikrar (*institutional stability*) ile bireysel istikrarı (*personal stability*) birbirine bağımlı ve iç içe geçmiş yapılar olarak üretmektedir (Altbach, Yudkevich, ve Rumbly, 2015; Shen, Xu, ve Zhang, 2015). Bu iç içe geçmişlik durumunun idamesi kurumsal düzeyde belirli pratiklerin ve politikaların işleyişi üzerinden güvenceye alınmaktadır. Örneğin, kişinin çalıştığı üniversiteden edindiği eğitim derecelerinin fazlalığı kendileşmenin etkilerinin daha yerleşik ve güçlü bir şekilde hissedilmesine neden olmaktadır (Gorelova ve Yudkevich, 2015). Böylelikle kurumsal habitusu kuran ve üreten pratikler bütünü akademik kendileşme üzerinden yapılanmakta, yerleşik eğilimlere dönüşmekte, kendileşmenin ve kurucu unsurlarını devam ettiren bir kurumsal yapı ve işleyişin devamını sağlamaktadır. Mevcut literatür kendileşmenin kurumsal işlevlerinin ne kadar çeşitli ve ilişkisel olduğunu anlamamıza katkıda bulunmak ile birlikte, kurumsal habitusun kurucu mikro unsurlarına yönelik akademik kendileşme yapı ve pratikleri üzerine daha detaylı analizlerin ve tartışmaların varlığına ihtiyaç duyulmaktadır.

Akademik Kendileşme Literatürü

Yükseköğretimde Akademik Kendileşme

Akademik kendileşme (academic inbreeding) kavramı, sosyal bilimler alanındaki pek çok kavramda olduğu gibi hem içinde bulunulan bağlamla ilişkili olan hem de yükseköğretim literatüründe tartışmalı ve belirsizlikler barındıran bir kavramdır. Akademik kendileşmenin yaygın kabul gören bir tanımı, doktora mezunlarının lisansüstü çalışmaları boyunca onlara eğitim veren üniversite tarafından işe alınmaları uygulamasıdır (Horta, 2013; Horta, Veloso ve Grediaga, 2010; Inanc ve Tuncer, 2011). Farklı araştırmalarda ise *inbred* (soy içi) öğretim üyesi öğretim veya araştırma yaptıkları yerde eğitimlerinin tamamını veya bir bölümünü tamamlayan kişiler şeklinde belirtilmektedir (Gorelova ve Yudkevich, 2015; Smyth ve Mishra, 2014). Böylelikle kavramın bir yandan *inbred* (soy içi)

öğretim üyelerinin diğer eğitim derecelerini dikkate almayıp yalnızca doktora derecelerinin sınırları içerisinde tutulduğu, yani akademik kendileşmenin (inbreeding) doktora derecesi üzerinden tanımlandığı fakat bir diğer yandan da kavramın tüm eğitim aşamaları ile ilişkilendirilebildiği de görülmektedir.

Akademik kendileşme literatürü incelendiğinde yükseköğretim alanının farklı dinamikleri ile iç içe geçmiş olduğu gözlemlenmekte ve iki ana tema altında bu ilişkisellikler derlenmektedir. Bu temalardan birisi bilimsel üretim (scientific production), bir diğeri ise örgütsel dinamiklerdir (institutional dynamics). Örneğin, bilimsel üretim perspektifinden bakıldığında Horta, Veloso ve Grediaga (2010) çalışmalarında Meksika yükseköğretim kurumları üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalarında bazı temel hipotezler ortaya atmaktadırlar. İlgili çalışmada *inbred* (soy içi) olmayan öğretim üyelerinin bilimsel üretkenlik oranının, kurum dışına dönük bilimsel bilgi alışverişini tercih etmeleri nedeniyle daha yüksek olduğunu, ancak *inbred* olan öğretim üyelerinin ise daha çok kurum içinde var olan bir bilimsel bilgi alışverişinden yana olduklarını belirterek bir yükseköğretim kurumunda akademik kendileşme oranının düşüklüğünün *inbred* olmayan öğretim üyelerinin üretkenliği üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir. Inanc ve Tuncer (2011) tarafından Türkiye'deki dört teknik üniversitede akademik kendileşmenin etkileri üzerine gerçekleştirilen bir başka araştırmada ise; akademik kendileşmenin, bilimsel bilginin değişimini kontrol edip sınırladığı ve hatta akademik fosilleşmeye yol açtığını ortaya koymaktadır. Benzer sonuçlar Slovenya yükseköğretim sistemi bağlamı için de geçerlidir (Klemenčič ve Zgaga, 2015). Bir diğer çalışmada ise - araştırmamanın niteliği ve yenilikçi olma potansiyeli bilimsel üretimi yorumlarken dikkate alınmadığında - *inbred* (soy içi) öğretim üyelerinin bilimsel üretkenlik düzeyi *inbred* olmayan öğretim üyelerine kıyasla düşük olmadığı görülmektedir (Altbach, Yudkevich ve Rumbley, 2015). Literatürde bilimsel üretkenlik konusunu belirgin bir neden ile ilişkilendiremeyeceğimiz bağlamsal koşulları da göz önünde bulundurarak üretkenlik biçimleri ve niteliğindeki farklılaşmayı açıklamaya çalışmamız yönünde bulgular yer almaktadır. Örneğin, Portekiz yükseköğretim sistemine yönelik analizinde Horta (2013), *inbred* (soy içi) olmayan öğretim üyelerinin uluslararası dergilerde daha fazla yayın yaptığı; hareketlilik (mobility) oranlarındaki farklılıklardan dolayı *inbred* olan öğretim üyeleri için ise uluslararası dergilerde yayın yapma oranının daha düşük olduğu sonucuna varmıştır. Bir diğer örnek olarak Rusya'da, *inbred* (soy içi) olmayan öğretim üyelerinin yüksek prestijli (higher-ranked) ulusal dergilerde yayınlar yaptığı; *inbred* öğretim üyelerinin daha sık yerel sosyal bağları kullanmaktan dolayı çoğunlukla 'alt sıralarda' yer alan daha düşük prestijli (lower-ranked) yerel dergilerde yayın yaptıkları görülmektedir (Gorelova ve Yudkevich, 2015).

Bir başka örnekte ise, her ne kadar araştırmacılar bu tür bir sonucun ardında ders türü, okul türü ve bölüm farklılıkları gibi çeşitli faktörlerin olduğunu da belirtmişlerse de, Amerika'daki hukuk fakültelerinde *inbred* (soy içi) öğretim üyelerinin, *inbred* olmayan öğretim üyeleri ile kıyaslandığında daha az atf alan makaleler ürettiği görülmüştür (Eisenberg ve Wells, 2000: 382; Gorelova ve Yudkevich, 2015). Diğer yandan, Avustralya'daki hukuk fakültelerinde yapılan bir araştırma ise Avustralya'da düşük akademik kendileşme oranlarının bulunduğunu da belirterek, *inbred* (soy içi) olan ve olmayan öğretim üyeleri arasında üretkenlik ve yayınların kalitesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farkın bulunmadığını ortaya koymuştur (Smyth ve Mishra, 2014). Brezilya'da ise, diğer birimler ve kurumlar ile işbirliği yapmadan, akademik konuların ve bilgi alışverişinin *inbred* (soy içi) öğretim üyeleri arasında yürütüldüğü durumlarda, aynı üniversitedeki öğretim üyeleri arasında yüksek düzeyde atıfların gözleendiği belirtilmektedir (Gorelova ve Yudkevich, 2015; Velho ve Kriege, 1984). Böyle bir eğilimin akademik danışmanların araştırma fikirlerini üretme pratiğiyle ilişkili olabilecek dar bir akademik bakış açısı nedeniyle gerçekleştiği de araştırmada yer almaktadır (Gorelova ve Yudkevich, 2015).

Akademik kendileşmenin koşullarını oluşturan kurumsal ve sosyal yapıları ayrıntılı bir biçimde açıklama girişimi, mikro kurumsal işleyişleri ve birimleri anlamada açıklayıcı bir potansiyel taşımaktadır. Bu anlamda pek çok değişkeni dikkate alarak akademik kendileşmenin boyutlarını incelemek önemlidir. Literatürde yer alan bazı araştırmalarda yükseköğretimde işe alım politikaları ve uygulamalarının akademik kendileşmeyi yaratma ve sürdürmede aktif unsurlar olarak yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Horta, Veloso ve Grediaga (2010), *inbred*(soy içi) öğretim üyesini işe almanın stratejik nedeninin kaynak yönetimi olduğunu ifade etmektedirler. Kaynak yönetimi stratejisi kurum içindeki bazı tarihi ve kültürel yapı ve gelenekler ile müzakere ederek kendini işler ve devam eder kılmaktadır. Örneğin, bazı akademik topluluklar, kurumun kültür ve geleneklerine aşına olmaları, mevcut akademik kültürü sürdürme ve yeniden üretmek güvence altına alacak olmalarından dolayı kendi mezunlarını işe alma eğilimi göstermektedir (Altbach, Yudkevich ve Rumbley, 2015). Bu şekilde bir yapılanma, kurum içinde değişen derecelerde uzlaşma (konsensus) mekanizmalarını kısa sürede oluşturmada ve kurumsal rollerinde belirlenimini ve üretimini sağlamaktadır. Konsensus mekanizmasının nasıl işlediği ve kurum içi rollerin oluşumuna dair tartışmaları anlamlandırmakta Alvin Gouldner'ın (1957) kozmopolitler ve yereller ayrımı ile ifade ettiği gizli örgütsel roller analizine başvurmak bu noktada faydalıdır. Gouldner (1957) çalışmasında kurum içerisinde "kozmpolitler" (cosmopolitans) ve "yereller" (locals) olarak isimlendirdiği iki gruptan bahseder. Gizli örgütsel roller, dengeyi tehdit eden

ve grup üyelerinin sosyal kimlikleri ile ilgili olmayan rollerdir. Gouldner (1957) bu bağlamda kozmopolitleri üç değişkene dayanarak tanımlar: “organizasyona bağlılık, mesleki beceri ve değerlere bağlılık ve referans grup yönelimleri”; yerliler için ise, bu değişkenler “çalışılan kuruma yüksek sadakat, uzman rol becerilerine olan düşük bağlılık ve iç referans grup yönelimleri” olarak belirtilmektedir (Gouldner, 1957: 290). Gouldner’ın araştırmasının sonuçları, *inbred* (soy içi) öğretim üyelerinin kurumsal rollerini ve uzlaşma zeminlerindeki pozisyonlarını belirlemek, kurumsal habitusa adanmışlık düzeylerini değerlendirmek açısından önemlidir (Altbach, Yudkevich, ve Rumbley, 2015). Bu kurumsal arka plana yöneltilen eleştirilerden birisi, liyakata dayalı bir işe alım sürecinin aşınmasına neden olabilmesi ve böylece işgücü piyasasındaki eşitsizliğin derinleştirilmesi ile ilişkilidir (Godechot ve Louvet, 2008; Inanc ve Tuncer, 2011). Akademik kendileşmeye dair literatürde bir diğer dikkat çekici tartışma alanı ise işyeri sağlığı (workplace health) ile ilişkilidir. Örneğin İspanya’da yürütülen bir araştırma, akademik kendileşmenin cinsiyetçi bir iş bölümü üzerindeki etkisini anlama yollarını bulmayı amaçlamaktadır. Vázquez-Cupeiro ve Elston’a göre (2006: 592), işe alım süreciyle ilgili yazılı olmayan kuralların, “yerel klandan, kabileden veya baskın kasttan” diğer bir deyişle yerel adaylardan aday seçimi ile işe alım sürecinin yürütülmekte olduğunu açığa çıkarmaktadır. Çalışma, akademik kendileşme sisteminin “kendi başına/münferit (fildişi) kulelere bölünmüş iç/yerel pazardaki arkadaşların kariyerlerini geliştirdiği ve uzun süreli tanışıklıklara dayanan ağlar tarafından yönetildiği” sonucuna ulaşmaktadır (Vázquez-Cupeiro ve Elston: 593). Bu tür çalışmalar, akademik kendileşme mekanizmasının, açık ve demokratik işyeri kültürüne ve yönetimine zarar vererek kurumsal kayırmacılığı (nepotism) ve tek taraflı/görüşlü uygulamaları teşvik edebildiğini göstermektedir.

Farklı Disipliner Yaklaşımlar

Inbreeding kavramının biyoloji alanındaki temel anlamı ve kullanım biçimi “soy ve kan akrabalıkları bulunanlar arasında çiftleşme ve yavrulara gebe kalınması” olarak ele alındığı ve bu durumun derecesinin de “ortak soy nedeniyle birbirine özdeş olan genlerin oranı” ile ölçüldüğü belirtilmektedir (Charlesworth ve Charlesworth, 1987; Mai, Young Owl, ve Kersting, 2005: 264). *Inbreeding* kavramı koruma biyolojisi (conservation biology) literatüründe de çalışılan bir kavramdır. Koruma biyolojisinin çalışma alanı, demografik örüntülerdeki değişimlerin büyüklüğü ve doğal popülasyonların kalıcılığının sorgulandığı, kendi kendine yeten bir popülasyon olma sürecini açıklamak için genetik çeşitliliğin üretilmesi ve yitirilmesi üzerine odaklanması olarak tanımlanmaktadır (Keller, Biebach, Ewing, ve Hoeck, 2012). Buna ek olarak nesli tükenmekte olan türlerin yönetimi ve korunması ve bu popülasyonları

koruma araçları ile ilgilenen koruma biyolojisi alanı içinde *inbreeding* kavramı da önemli bir yer tutmaktadır (Hedrick, 2001). Koruma biyolojisinde yer alan çalışmalar bir popülasyonun kendi kendine yetiyor olma süreci, küçük ölçekli popülasyonların üreme ve genetik çeşitlilik süreçlerinin kaybolmasına karşı (Kellner, Biebach, Ewing, ve Hoeck, 2012) hassas olunması yönünde araştırmalar barındırmaktadır. Bu çalışmalarda yer alan *inbreeding* kavramı, aynı zamanda popülasyonun korunmasında bir araç olarak tanımlanmaktadır. Kavramın koruma biyolojisindeki bağlamını da dikkate alarak, kendileşme (*inbreeding*) bir yükseköğretim kurumunda hangi grupların ve hangi özelliklerinin daha fazla korunması, kaybolmaları ve yok olmalarının önlenmesi gerekir sorularını gündeme getirmektedir. Aynı zamanda bu sorular kendileşmenin kurum içindeki pozisyonu ve örgütlenme dinamiklerini açıklamada da belirleyicidirler. Bu noktada biyoloji alanında geçen *inbreeding* tanımlarına ve içeriklerine yer vermek önemlidir.

Keller ve Waller'e (2002: 231) göre, aynı soydan üreme işleminin biyolojik sonuçları referans popülasyona göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle, *inbreeding* (aynı soydan üreme) için üç ayrı tanım kullanmışlardır. Bunlardan ilki, ebeveynlerin aynı ataları paylaştığı ve bir bireyin *inbreed* olarak tanımlandığı soyağacı modeli (*pedigree inbreeding*); ikincisi ise, rastgele olmayan çiftleşme olarak *inbreeding* (soy içi üreme) yani "popülasyondan rastgele seçilen iki eşe göre eşler arasındaki ilişki derecesini ifade etmektedir" ve üçüncüsü ise popülasyon bölünmesi yüzünden *inbreeding* yani "popülasyonlar az ya da çok izole edilmiş gruplara bölündüğünde, popülasyon büyüklüğünün kısıtlı olması ve genetik kayma sonuçlarından dolayı *inbreeding*" şeklinde tanımlanır (Keller ve Waller, 2002: 231). Bu üç kategori demografik yapının korunması ve nüfusun kalıcılığı sorgulanırken başvurulabilecek tanımlardır. Böylece, Keller ve Waller'e (2002) göre *inbreeding* işleminin biyolojik sonuçları referans popülasyona göre farklılık göstermektedir ve araştırmacılar, soy içi üreme büyüklüğü ve etkilerinin anlaşılmasında bireysel düzey yerine popülasyon düzeyinde hesaplamaların yapıldığı ve bunun önemli olduğu sonucuna varmışlardır.

Keller ve Waller'in (2002) argümanlarına dayalı olarak, popülasyon büyüklüğü küçük ve çevreden izole kaldığında, yaşadıkları en büyük sonuçlardan birisi soy içi çöküşdür (*inbreeding depression*). Soy içi çöküş konusunda artan literatür çevresel koşulların soy içi çöküş düzeyi üzerinde bir etkisi olabileceğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında çevresel sertliğin-şiddetin (*environmental severity*) soy içi çöküş koşullarını yaratabileceği anlaşılmaktadır. Keller ve Waller (2002: 377) için, soy içi çöküşte gözlenen bazı tutarlı örüntüleri koruyan süreç "zararlı çekinik kalıtsal değişmeye neden olabilen genler (*deleterious recessive alleles*)" ile ilişkilidir ki bunlar zararlıdır

ve bir çaprazlama sürecinde ilk nesilde (F1) ifade edilmeyen özellikleri ikinci neslin (F2) bazı üyelerinde ortaya çıkabilmektedir (Mai, Young Owl ve Kersting, 2005: 452). Bu, soy içi çöküşün etkilerinin yalnızca ilk nesilde anlaşılamayacağı bir süre sonra gözlenebileceği anlamına gelmektedir. Bu şekilde tetikte olan, yani zaman içerisinde etkisini ortaya koyan bir gecikme durumu, soy içi üremenin (inbreeding) kurucu işlevlerini ortaya koymakta ve soy içi üremenin fonksiyonunun nasıl değerlendirilmesi gerektiğini sorgulatmaktadır.

Inbreeding üzerine biyoloji alanı dışında farklı disiplinlerde de çalışmalar yürütülmektedir. Örneğin bilim felsefesinde soy içi üremeye (inbreeding) yönelik tartışmalar esasen ontolojik sorular, teorik tartışmalar ve değer rejimleri etrafında şekillenmektedir (Odenbaugh, 2016). Soy içi üreme mekanizmalarını anlamada kritik bir öneme sahip olan “koruma biyolojisinin nesnesi nedir?” sorusuna odaklanarak kendileşme mekanizmasının ontolojik boyutlarını da tartışmaya açmak istiyoruz. Bu sorunun kısmi cevabı olarak biyoçeşitlilik kavramı ileri sürülmektedir. Biyoçeşitlilik (Odenbaugh, 2016; Soulé, 1985) genellikle genlerden türlere kadar geniş bir ekosistem ölçeğinde tüm yaşam biçimlerinin çeşitliliği olarak tanımlanmaktadır (Faith, 2008). Bu noktada görülmektedir ki korunması gereken biyoçeşitlilik ise o halde temel olarak “neyi korumak?” ve “neyi korumalıyız?” soruları ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bir diğer nokta ise korunması gereken türün biyoçeşitlilik açısından ne ifade ettiği, yani korunması gereken türün bir koruma değeri mevcuttur ve bu değer ile türün biyoçeşitlilik değerini de değerlendirmek önemlidir. Böylelikle türün koruma değeri ile biyoçeşitlilik değerinin birbirinden ayrı değerlendirilemeyeceği belirtilmektedir (Santana, 2014). Bu husus, biyolojik çeşitliliğin habitat göreliliği konular edinmesi, biyolojik çeşitliliği koruma değerinin belirli bir önem sırasına göre düzenlenmesini gerektirmektedir (Santana 2014). Böylelikle, bu önem sırasının nasıl olması gerektiğine dair bir değerlendirme ve sınıflandırma mekanizmasının kurulması ve bunun tanımlanması gerekmektedir (Santana, 2014). Bilim felsefesi alanındaki bu tartışmalar dikkate alındığında, felsefe alanı koruma için etik gerekçeleri, biyoçeşitliliği koruma ihtiyacının arkasındaki değer sistemini, biyoçeşitliliğin koruma biyolojisi içerisindeki özel yerini, korunmaya ilişkin normatif ve işlevselci insani değerler ve ilgileri, ekosistemin korunmasına dönük koruyucu normların giderek artmasını sorgulamaktadır. Bu literatürün barındırdığı soy içi (inbreeding) üreme ile ilgili ontolojik, epistemik ve etik tartışmalar, yükseköğretim alanında akademik kendileşme (soy içi üreme/inbreeding) kavramı ve pratiklerini anlamlandırmada önemlidir. Bilim felsefesinin tartışmaya açtığı “neyi korumak?” ve “neyi korumalıyız?” soruları ise akademik kendileşme pratiklerine yönelik de değerlendirilebilir.

Akademik Kendileşme ve Habitus

Yükseköğretim kurumlarında, akademik kendileşme yapı ve pratiklerinin etkileri hakkında giderek artan bir literatüre rağmen kendileşmenin kurumsal yeniden üretimi ve sürekliliği ve sosyal yönlerini anlama konusunda gözardı edilen bazı noktalar vardır. Akademik kendileşmenin nasıl bir kurumsal yapıda var olabildiği, nasıl bir kurumsal yapıyı üretme potansiyeli taşıdığı, bu süreçlerin tarihsel devamlılığı konuları mevcut literatürün temas ettiği noktalar değildir ve bu tartışmaları yapabilmek için akademik kendileşmeyi Pierre Bourdieu'nun habitus kavramı çerçevesinde ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda makalenin amacı akademik kendileşme pratiklerini yükseköğretim kurumlarındaki yeniden üretim mekanizmaları ve kurumsal habitusun şekillenmesi çerçevesinde tartışmaya açmaktır. Makalede bu tartışma belirli kavram setleri ve kuramsal çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

Habitus kavramını tanımlarken, oluştuğu, oluşturduğu ve geleceğe aktardığı üretici formülasyona sahip olan pratiğin (practice) doğasına dikkat etmek gerekmektedir. Bu aktarım sürecinde, sosyal aktörler “yapılandırılmış yapıları (structured structures)” içselleştirir ve bunların “yapılandırılan yapılar (structuring structures)” dönüştürülmesinde rol oynarlar (Bourdieu, 1990: 53). Bourdieu (1990) habitus kavramını tanımlarken sosyal pratiğe vurgu yapmaktadır. Bu pratik sadece bireysel davranışlar ile şekillenmediği gibi, birey-üstü yapıların belirleyiciliğinde de şekillenmemektedir. Bourdieu için habitus, bireysel ve kolektivitenin bir aradalığı ile mümkün olan bir kavram olarak belirmektedir. Craig Calhoun (2014: 104) habitus kavramını “yapılaşmış doğaçlamayı mümkün kılan somut duyarlılık” çerçevesinde tanımlar. Habitus kavramı Latince’de alışkanlık ile ilişkili ifade edilir, Calhoun’un tanımında da alışkanlıkların habitus kavramı için önem teşkil ettiği, doğaçlama yolu ile pratik edilen yani kendiliğindenlik (dikkatsizce, kaygısızca, farkında olunmadan) içinde var olduğu ve böylelikle belirli bir zaman sonucunda eğilimlere dönüştüğü görülmektedir (Jenkins, 1992). Loïc Wacquant (2014: 61) ise habitusu “algıladığımız, değerlendirdiğimiz ve içinde hareket ettiğimiz dünya aracılığıyla oluşan kalıcı ve aktarılabilen bir eğilimler sistemi” olarak ifade etmektedir. Böylelikle habitus, pratik (practice) ve eğilimler (dispositions) arasındaki bir ilişkinin varlığı söz konusudur ve bu ilişki şu şekilde ele alınır:

Habitus, içindeki aktörleri belirli pratikleri sergilemeleri için ikna eder, yönlendirir, pratiklerin oluşumu için temel teşkil eder. Pratikler bir taraftan habitusun içinde ve habitus ile eğilimlerin karşılaşmasında üretilirler, diğer yandan habitusun sosyal alanın içerdiği sınırlılıklar, talepler ve fırsatlara dair uygunluk barındırdığı ve aktörlerine hareket alanı sağladığı durumlarda üretilirler. (Jenkins, 1992: 48)

Pierre Bourdieu'nun habitus kavramı akademik kendileşmenin mikro düzeydeki işleyişini ve makro yapılar ile nasıl ilişkilendiğini anlamlandırmamızda önemlidir. Bu çalışmada başvurduğumuz kurumsal habituskolektif bir oluşumdur, değişime açıktır ama kolektif yapısı nedeniyle akışkanlığı bireysel habitus ile karşılaştırıldığında daha sınırlıdır (Reay, David, ve Ball, 2001). Kurumsal habitus aktörlerini akademik kendileşmeye dair belirli pratiklerin sergilenmesi için ikna etme ve yönlendirme potansiyeli taşır. Akademik kendileşme pratikleri kurumsal habitus ve kuruma dair belirli eğilimlerin karşılaşmalarında şekillenmekte ve habitusun sağladığı olanaklar doğrultusunda da kendine hareket alanı belirlemektedir. Akademik kendileşmenin kurum habitusunu şekillendirmesi öncelikle, bir kurumdaki eğilimler grubu, kurumsal aktörler, pratikler ve tarihsel zemin ile etkileşime girerek “yapıların yapılandırılmasında” ve “yapılandırılmış yapılara dönüştürülmesinde” aktif olan bir işleyişi yaratmaktadır. Bu süreçte eğilimler iktidar barındırma ve süreklilik açısından birbirlerinden ayrılmaktadırlar, yani eğilimler arasında da bir iktidar, hiyerarşi mekanizması vardır. Bu iktidar yapısının kurulmasında yer alan eğilimler kümesi bir yükseköğretim kurumunda akademik kendileşme uygulamaları ile ilişki halindedir. Bernard Lahire (2003) habitusun tam anlamıyla “yeniden üretim teorisi” (‘full’ theory of reproduction) olduğunu belirtir ve okul kurumunu merkeze alarak şu soruları sorar: Okul tam olarak nedir? Okulda ne tür karşılıklı bağımlılık ilişkileri kuruluyor? Okul tam olarak ne aktarır? Bu aktarım nasıl gerçekleşir? Benzer sorular aile veya herhangi bir toplumsal kurum ile ilişkili yöneltilebilmektedir. Örneğin, yükseköğretim kurumu tam olarak nedir; ne tür karşılıklı bağımlılık ilişkileri kurmaktadır; ne aktarmaktadır ve bu aktarım bir yükseköğretim kurumunda nasıl gerçekleşmektedir? Bir yükseköğretim kurumuna dair tüm bu soruların akademik kendileşme ile temasını da gözetmek, kendileşme yapı ve pratiklerinin bir yükseköğretim kurumundaki pozisyonunu tahlil etmek açısından önemlidir.

Akademik Kendileşmenin Eleştirisi

Kurumlar toplumsal gerçekliğin önemli bir parçasıdır, toplumu yapılandırma ve istikrarlı kılmakta belirleyici roller üstlenmektedirler. Kurumların işleyiş mekanizmaları ve toplumsal etkilerine yönelik literatürde bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmalar kurumun sosyo-ontolojik sorgulamasına yönelik, kurumun işleyiş mekanizması ve işlevselleştiği ile etki (affect) oluşturma gücüne dair konulara odaklanmaktadır (Jaeggi, 2009). Aynı zamanda, kurumun toplumsal varlığı ve tesis ettiği makro ve mikro ilişkiselliklerine yönelik tartışmalar da yer almaktadır. Bu noktada “kurum nedir?” sorusu ile başlıyor olmak akademik kendileşme pratiğinin kurumun ve toplumsal

realitenin bir parçası ve uzantısı olma gücüne dair (kurumsal habitus ve onun ilişki halinde olduğu başka habitusları dikkate alarak) bir tartışmayı yürütmede bize alan açacaktır.

Rahel Jaeggi (2009), (İyi) Kurum Nedir? (*What is a (good) institution?*) sorusunu sorduğu makalesinde kurumların adil bünyeler olarak ve meşruluklar üzerinden değerlendirilmesine dair mesafeli yaklaşılmasını, patolojilerini anlamının bir yolunun onları istikrarlı, meşru ve adil oluşlarına sabitlemeden değerlendirmenin önemine vurgu yapmaktadır. Kurum nedir ve şeyleri nasıl etkiler (affects) sorularını ana eksenine aldığı bu metinde Jaeggi (2009: 2-3), kurumu tanımlarken bileşenlerini şöyle ifade eder: 1. katılımın beklediği, belirli davranış biçimlerine dair karşılıklı beklentileri ve normatif baskı unsurlarını barındıran; 2. etki gücü olan ve kamusal alanda tanınan, 3. meşruiyeti olan, 4. istikrarlı bir yapı olarak, biçimsel prosedürleri, içsel iş bölümünü içeren, ve içeriden yapılandırılmış varlıkları (entity) barındırmaktadır.

İçeriden yapılandırılan varlıkların (ya da yapı olarak da düşünülebilir) tartışmasında Jaeggi (2009), kurumun bununla ilişkili başka iki özelliğini vurgulamaktadır: “görevlendirme unsuru” ve uygun bir şekilde “bireylerin yerinin doldurulabilirliği” mekanizmalarının oluşumu. Görevlendirme unsuru ile yeri doldurulabilirlik arasındaki sözleşme kurum içindeki her pozisyonu ve çevreleyen eylem kümesini tanımlı kılmaktadır. Her pozisyona ait davranış biçimlerini ve pratiklerini belirlemekte, tanımlamakta ve pozisyonu işgal eden kişinin bu belirlemeler ve tanımlar çerçevesinde eylemde bulunmasını normları aracılığı ile düzenlemektedir. Böylelikle bireyin kurum içindeki eylemleri/pratikleri önceden belirlenmekte ve tahmin edilmekte olan bir eylem kümesinin parçası haline dönüşmektedir. Bu aynı zamanda bireyin kurum içindeki varlığının bölünmesidir: Birey olarak özgül varlığı ile kurumsal rolü olarak tesis ettiği varlık biçimleri ile birey kurumun parçası olmaktadır (Jaeggi, 2009: 3-4). Bu noktada kurum “toplumsal pratikler yoluyla oluşan süreklileşmiş düzenlemeler bütünü olarak, istikrarlı bir karşılıklılık esasına dayanan ve kamusal tanınma ve etki” ile karakterize edilebilir (Jaeggi, 2009: 4).

Toplumsal pratiğin kurumsala dönüşümünde aşamalı bir yapılanmaya vurgu yapan Jaeggi (2009), kurumu kümülatif sosyal pratiklerden ayırt eden özelliklerinin tasarlanmış, dolayısıyla istikrar barındıran, düzensizliğe yer olmayan; yasal bir düzleme bağlanmış olmaları ve bünyesindeki statüleri ve ilişkin eylemleri bu yasal kodlama ile uyum içinde tanzim etmeleridir. Böylelikle, birinci olarak, kurumlar tanımlama gücüne (power of definition) sahip olmaktadır, yani kurumlar, kurumun sosyal ağlarını ve pratiklerini normatif ve etik düzlemlerde belirlemektedirler. Bu şu anlama da gelmektedir:

Kurumlar kendilerine ait olmanın ve bu aitliğin gerektirdiği kriterleri de belirlemektedir (Jaeggi, 2009: 4-6). İkinci olarak ise, kurumlar istikrarı sağlamakta, bu durumu Jaeggi, kurumların “yük hafifletici bir işleve” sahip oluşları üzerinden açıklamaktadır. Bu işlev, bireylerin eylemlerine yön tayin etme gücündeki nesnellikten, dolayısı ile öznel bir gayretin ortaya çıkışını gereksiz kılan bir mekanizmanın varlığıdır. Böylelikle kurumlar “dışlayıcı nedenler” (exclusionary reasons) sistemine dönüşmekte ve bu dışlayıcılık başka neden/nedensellik yapılarının var olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Fakat bu durum sadece kurum içinde basit bir şekilde kurucu unsurlar olarak tanımlayabileceğimiz başka nedenlerin var olma potansiyelinin askıya alınması değil, nedenler arasındaki hiyerarşinin oluşumu ile kurum içinde bireylerin niyetlerinin yönetimini ve rasyonel arzularının da (reason-based desire) ön koşullarını tesis etmektedir (Jaeggi, 2009: 7-8). Öyleyse kurumun özerkliği sorusu bu denklemin neresindedir? Jaeggi (2009: 10) ontolojik olarak öznellik ve epistemolojik olarak nesnellik üzerinden tanımladığı kurum özerkliğinde (autonomization), kurumların ontolojik öznelliklerinin bireylerin onlara atıfları (ascriptions) üzerinden oluştuğunu, epistemolojik nesnelliklerinin ise bireylerin kuruma yönelik tutumlarına bağlı olmadığını belirtmektedir. Burada önemli olan, epistemolojik olarak nesnel tanımlanan kurumun ontolojik olarak da nesnel tanımlanmaya çalışılması, kurumun atıflar üzerinden örgütlenen doğasının, yani öznelliğinin inkârıdır. Bu inkâr nesnellik atfıyla “kusursuzluk” payesi biçilen kurumun özerk yapılar içermesini engelleyen patolojik bir form almakta ve kuruma dair patolojik yapı ve işleyişleri de görmeye dair bir engel teşkil etmektedir. Bu bağlamda kurumun bu varoluş biçiminden kaçınmak mümkün müdür? Akademik kendileşme bu işleyişte nasıl konumlanmaktadır?

“(İyi) kurum nedir?” tartışması, akademik kendileşme pratikleri kapsamında birkaç bağlamda önemlidir. Kurumun apriori bir şekilde adil ve meşruiyetleri üzerinden ön kabulü, kurumun bünyesinde kendine yer edinebilen patolojik form ve işleyişlerin görünürlüğünde engel teşkil edebilmektedir. Kendileşme süreci bu patolojik yapı(lar)nın tartışmaya açılması bağlamında önemlidir. Örneğin, Jaeggi’nin (2009) çerçevesinden faydalanılarak, kurumu kurum yapan unsurlar değerlendirildiğinde, akademik kendileşme pratiklerini: 1. katılımı, karşılıklı beklentileri ve normatif baskı unsurlarını barındıran kurum içinde yer alış biçimi, 2. kurumun kamusal alanda tanınırlığı ve etkisi ile ilişkisi, 3. istikrarlı ve meşru bir yapı olarak kurumda üstlendiği roller üzerinden tartışıyor olmak kurumun yapısal krizlerine yönelik bir tartışma çerçevesinin belirleyicisi olarak değerlendirilebilmektedir. İlk olarak “(İyi) kurum nedir?” sorusunu da dikkate alarak şu soruyu sorabiliriz: Akademik kendileşme pratiklerinin işlevselliği ve kurumsal habitus bağlamında pozisyonunun uzun erimli etkilerini

düşündüğümüzde, nasıl bir kurumsal yapıda akademik kendileşme kendine yer bulabilmektedir? Nasıl bir kurumsal yapı kendileşme pratiklerine ihtiyaç duymakta ve bu pratikler nasıl var olabilmektedir? Ek sorular olarak ise: 1. Kurumsal habitusun oluşumu bağlamında, akademik kendileşme ile kurumda ne muhafaza edilir (retained) ve ne biriktirilmektedir (accumulation)? 2. Akademik kendileşme pratikleri yapılaşmış kuruma ait pratik örüntüler (pattern) ile nasıl bir ilişki halindedir? 3. Kendileşme pratikleri hangi eğilimleri (dispositions) oluşturma ve geleceğe taşıma potansiyeli taşımaktadır? Aşağıda bu tartışmalar bazı kavramların ve kurum pratiklerinin yardımı ile yürütülecektir.

Kurumsal Habitus ve Akademik Kendileşme

Kurumsal habitusun kavramsallaştırmasında, kurumsal habitusun tarihselliği yani zaman içinde kurulmuş, değişimi mümkün bir kolektif kimliğin vurgusunu içeren (Raey, David, ve Ball, 2001); kalıcı ve aktarılabilir eğilimler sistemi olarak parçası olan sosyal aktörlerinde habitusları ile etkileşim (relationality) halinde şekillenen ve yeniden üretilen (Ingram, 2009) şeklinde çerçeveler kullanılmaktadır. Belirli kavramların vurgusunu da içeren (kolektiflik, eğilimler sistemi, yeniden üretim) bu tanımlarda Will Atkinson'a (2011) göre bazı sorunlar mevcuttur. Atkinson (2011), habitus kavramının ontolojik kuruluş öğeleri ile kurumsal habitus tanımlarının çelişkilerine vurgu yapmakta ve temel olarak Bourdieu'nun habitus tanımında yer alan ilişkiyel doğayı kurumsal habitus kavramının içermediğini belirtmektedir. Temel vurgusu, kurumsal habitus bağlamında, pratikleri (practices) kurucu unsurlar olarak konumlandırarak onların habitusun ürünü (product) olma durumunu göz ardı eden bir kavramsallaştırmaya ilişkindir. Bu noktada kurumsal habitus tanımı, habitusun kurucu unsuru olan uzun erimli ilişkiselliği (tarihselliği) arka planda bırakmaktadır. Bourdieu'nun habitus kavramı "sosyalleşmiş bir bedendir. Yapılandırılmış bir beden, dünyanın içkin yapılarını ya da belirli bir alanı (field) içermesi sonucunda, o dünyaya dair algılama ve o dünyanın içindeki eylemliliğin" belirlenimidir (Bourdieu, 1998: 81). Atkinson'un (2011) vurgusunu yaptığı uzun erimli ilişkisellikler, yapılandırılmış yapıların (structured structures) yapılandırıcı yapılarla (structuring structures) dönüşümünü, yani yeniden üretimi ve geçmiş ve şimdi arasındaki etkileşimi mümkün ve sürekli kılmaktadır. Akademik kendileşme de bu çerçevede yükseköğretim kurumlarında kurumun geçmişi, şimdisi ve geleceği arasındaki ilişkiyi kuran bir pozisyondan değerlendirilebilir. Dolayısı ile kendileşmeyi saran (tamamlayan ya da bütünleyen) pratikler ağının bir sonucu olarak da kurum (aynı zamanda kendileşmenin üreticisi), yeniden üretimi için kendileşme pratiklerine ihtiyaç duyacak ve geleceğe kendini taşımasını/aktarmasını mümkün kılan kendileşme eğilimlerini koruyacak ve aktaracaktır. Yukarıda belirttiğimiz ilk soruya geri dönersek, nasıl bir kurumsal

yapıda akademik kendileşme kendine yer bulabilir sorusu kurumun üstüne kurulduğu ilişkisellikleri ve onları yeniden üretme gücü ile ilgilidir. İstikrarlı, tasarlanmış, düzensizliğe yer bırakmayan kurum, kendini tanımlama gücünü elinde tutmakta; kurumun kendini kuran nedenler üzerindeki belirleyiciliği aynı zamanda kurumu dışlayıcı nedenler sisteminin bir parçası yapar ki dışlayıcılık unsuru kurumu oluşturan nedenlerin belirlenmesi, nedenler arası hiyerarşinin tanzimi ve kurumun parçası olarak bireylerin de yönetimidir (Jaeggi, 2009). “Nasıl bir kurumsal yapıda kendileşme pratikleri yer bulabilmektedir?” sorusu kurumun yeniden üretiminin mümkün olma şartlarını oluşturması için “Nasıl bir kurumsal yapı kendileşme pratiklerine ihtiyaç duymakta ve bu pratikler nasıl var olabilmektedir?” sorusu ile iç içe geçmektedir. Bu yapı ve pratiklerin tartışması, akademik kendileşmenin örgütlenme biçimleri üzerinden gerçekleşecektir.

Akademik Kendileşmenin Örgütlenme Biçimleri

Akademik kendileşmenin örgütlenme biçimlerini sorunsallaştırmak daha önce sorduğumuz şu soruları spesifik olarak incelememize katkı sağlayacaktır: Kurumsal habitusun oluşumunda, akademik kendileşme ile kurumda ne muhafaza edilmekte (retained) ve ne biriktirilmektedir (accumulation)? Akademik kendileşme kuruma ait yapılaşmış pratik örüntüler (pattern) ile nasıl bir ilişki halindedir? Kendileşme pratikleri (ya da örgütlenme biçimleri) hangi form ve pratiklerde oluşturdukları eğilimleri (dispositions) geleceğe taşıma potansiyeline sahiptir?

Akademik kendileşme üzerine literatürde kendileşme uygulamalarının işlevsel boyutlarına ve bununla ilişkili olarak kurumsal kültürü nasıl etkilediğine yönelik çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmaların ana eksenini bilimsel üretkenlik etrafında örgütlenen ilişkiler, süreçler yani üretkenlik süreçlerinin sözleşmeleri üzerinden okumaktayız. Bu çalışmada ise kurumsal habitus ile ilişkili olarak kendileşme ile muhafaza edilen, biriktirilen ve aktarılan yapılar ve pratikler sorun edilmektedir. Akademik kendileşme öncelikli olarak belirli bir eğitim geçmişi üzerinde ortaklaşmayı gerektirmektedir. Temelde doktora derecesinin alındığı üniversitede çalışmak olarak tanımlanan kendileşme, çalışılan üniversitede geçirilen eğitim geçmişinin uzunluğu ile güçlenen, birikim oluşturan ve böylelikle pekişen yani yeniden üretimi söz konusu olan bir yapıdır. Kendileşme üzerine var olan literatür, kurum ile kurulan ilişkinin süresi ve niteliğinin grup kimliği ve kurumsal aidiyetlerin oluşmasındaki belirleyiciliğinden bahsetmektedir (Altbach, Yudkevich ve Rumbley, 2015). Kurum ile ilişkili *grup kimliğinin* oluşumu ile “karşılıklı tanınmanın tesis edilmesi, karşılıklı alışverişte beklenen davranış dizisi”nin belirlenimi dolayısı ile normatif yapıların oluşumu tanımlanmaktadır (Gleason, 2014: 34). Kurum ile ilişkili olarak grup kimliği,

içeriden yapılandırılmış biçimsel prosedürler üzerinden bireyin hareket dizgisini belirleyen, istikrar için ayakta tutulması gereken bir işleyişin yanından saf tutmaya da meyillidir. Böylelikle Jaeggi'nin (2009) kurum tanımında var olan normatif baskı unsurları, karşılıklı tanınma, meşrutiyeti olan ve istikrarlı bir yapı olarak kurum, bünyesinde belirli kimliklerin örgütlenmesine olanak tanınması ile kendini kurmakta ve yeniden üretmenin araçlarını da tesis etmektedir. Bu bağlamda kendileşme kurum bünyesindeki kimlik oluşumlarını şekillendirecek bir iktidara sahip olmaktadır. Bu bölümün başında sorduğumuz sorulara tekrar dönersek, kendileşme ile ne muhafaza edilmekte ve ne biriktirilmektedir? Kimliklerin ve aidiyetlerin tesisini pekiştirmekte rol alan kendileşme, kuruma ait sosyal ağ yapılarını, ilişkilenecekleri ve kurum içi sözleşmeleri inşa eden unsurları ve üretici pratiklerini muhafaza etmekte ve biriktirerek (accumulation) onların aktarımında rol üstlenmektedir. Böylelikle muhafaza edilen ve biriktirilen olarak karşımıza çıkan bu kurumsal grup kimlik formunun normatif içeriği, muhafazası ve korunması da önem teşkil etmektedir. Bu muhafaza ve birikim sürecini bazı pratikler üzerinden örneklendirelim.

Akademik kendileşme çeşitli kurumsal ağ yapılarının oluşmasında rol üstlenmektedir. Örneğin kendileşme, araştırmacının eğitim geçmişi ile bağlantılı olarak çalıştığı *kuruma yönelik aidiyet* hisleri ve kurum içindeki grup kimliğinin savunucusu olmasının aracıdır. Kurum içi *sosyal ağların ve iletişim biçimlerinin* pekişmesine neden olabilecek aidiyet hissi ve bir grup kimliğinin taşıyıcılığı kurum habitusunu belirlemektedir (Hollingshead, 1938). Kendileşmenin nedeni ve sonucu olarak değerlendirebileceğimiz kurum içinde şekillenen *aidiyetler ve grup kimliği* aynı zamanda ortak bir geçmişin varlığında da ortaklaşmaktadır. Geçmişe dair bu ortaklaşma kurumda pratik edilen eğilimlerin de (dispositions) bir ön bilgisine sahip olmak anlamına gelir. Bu ortak geçmişin varlığı, kurumsal sadakat ve aidiyet, iletişim ve işbirliği rejimlerinin tarihi ile de işbirliği içindedir. Bu kapsamda kendileşme araştırmacıya sağladığı *grup-içi üyelik* (ingroup membership) pozisyonu ile biriktirilmiş ve muhafaza edilmiş bir kurumsal habitus bilgisini ve bu bilginin ayrıcalıklarını da sunmaktadır. Örneğin, kurum içindeki *işbirliği* (cooperation) yapılarını ele alacak olursak, geçmişin bilgisine sahip olma sermayesi kurum içi işbirliklerinin oluşumunda kolaylaştırıcı bir rol üstlenebilmektedir. Ortaklaşılacak bir geçmişin varlığı kurum içi işbirliği rejimlerinin oluşumunu, işbirliği yapılarının birbirini bulmasını belirlerken *yerel ailecilik* (local familism) (kuruma özgü aile formu) olarak tanımlayabileceğimiz *komün yapı* (inbreeding üzerinden organize olan) üzerinden örgütlenebilmektedir. Bu akrabalık formu ile ortak bir kimlikte birleşildiği, benzerliklerin esası oluşturduğu, himaye ağlarının mümkün kılındığı, mahremiyetin ve sırların korunduğu bir yapıyı düşünebiliriz (Herzfeld, 2005). Böylelikle kurum varlığını tesis eden ve

devam ettiren formlara da -burada yerel aile oluşumu düşünülebilir- kendini maruz bırakma eğiliminde olmaktadır. Kuruma ait bir akrabalık formu, gerçek akrabalık ilişkileri üzerinden değil, belirli benzerlikler üzerinden yapılanmaktadır. Örneğin, kendileşme bağlamında düşündüğümüzde, evvelce oluşmuş ortak bir eğitim geçmişinin varlığı söz konusudur ve bu tarih bir ortaklaşma zemini kurmaktadır. Bu ortaklık ve etrafında şekillenen çok katmanlı ilişkisellikler üzerinden oluşan kurumsal aile formu ile akrabalık dili ve ilişkileri kamulaşmakta ve böylelikle aileye özgü dayanışma ile ilişki formları da kuruma taşınmaktadır. Kurum içinde “aile olmak” ile ilişkili pratiklerin korunması ve devamlılığı ile aynı zamanda belirli kaynakların ve imkanların belirli kesimlere sunulması ya da belirli kesimlerin bu imkanlara ulaşabiliyor olması durumu ortaya çıkmaktadır (Reeves, Friedman, Rahal, ve Flemmen, 2017). Michael Herzfeld (2005: 65), ortak kimliğin karşılıklı benzerlikler üzerinden ifade edildiğinde, ona dair esas sırların da bir ilişki meselesine dönüşeceğinden bahsetmektedir. Böylelikle ortak bir kimlik, onu ayakta tutacak bir sırlar evreni etrafında da ortaklaşmayı sağlama eğilimindedir. Ortaklaşılacak bir kimlik üzerinden örgütlenen pratiklerin belirgin, görünür olması ve kendi alternatiflerine karşı çıkması ile ortaya çıkan gerilim kimliğin yayılmasını ve himaye ağlarının devamlılığını tesis etme eğilimini barındırmaktadır (Herzfeld, 2005). Bu durumda, akademik kendileşmenin kurumda neyi muhafaza ettiği ve neyi biriktirdiğinin bir boyutu olarak aileyi düşünebilir, kurumun “aileleşmesi” ve aile yapısı üzerinden ürettiği kimlik formlarını değerlendirebiliriz.

Kendileşmenin kurum içinde örgütlenme pratiği ve kurum içi aile yapısı ile de ilişkisi olarak *işe alım süreçleri* de (recruitment process) değerlendirilmektedir. Kendileşme ile oluşan grup-içi üyelik (ingroup membership), mezun, öğrenci veya aile bağları belirli himaye biçimlerini de harekete geçirebilmekte ve işe alım süreçlerini kurumsal düzeyde belirleyebilmektedir (Clauzet, Arbesman, ve Larremore, 2015). Kurum nüfusunun tasarlandığı bu işleyiş ile kurumsal *kayırmacılığın* (nepotism) ve yaşa-deneyime bağlı hiyerarşik (gerontokrazi) topluluğun oluşumunu doğallaştıran ideolojik bir yapının kurulumu gerçekleşmektedir. Bu durum, kurum üyelerinin kurum içindeki varlıklarının önceden kurulmasını, rollerinin belirlenmesini de beraberinde getirmekte ve Jaeggi'nin (2009) ifadesi ile istikrarı sağlayan dışlayıcı nedenlerin oluşturulduğu bir sürece dönüşmektedir.

Akademik kendileşmenin örgütlenmesi *network (ağ) etkisi* (network effect) ile ilişkilidir. Nina Eliasoph ve Paul Lichterman (2003: 735) sosyal bilimlerin, kültürü “bireyin düşünme ve eyleme geçme yeteneklerini yapılandıran ortak temsiller bütünü olarak” teorize ettiğini belirtmektedir. Bu noktada eksik olan

grupların gündelik yaşamlarındaki etkileşimlerde “toplu temsilleri” nasıl kullandıklarının tartışmasıdır (Eliasoph ve Lichterman, 2003). Akademik kendileşme pratikleri “toplu temsillerin” kurum içindeki etkileşimlerde nasıl var oldukları, yer alabildikleri üzerine ve aktif örgütlenme potansiyellerine yönelik bir zemin sağlar ve bu zeminin tesisi ve devamlılığında network etkisi belirleyicidir. Paul DiMaggio ve Filiz Garip’in (2012), network etkisinin gruplar arasında neden olabileceği eşitsizlikler ve hangi koşullarda network etkisinin eşitsizlikleri elimine edebildiğine dair tartışmaları içeren çalışmalarında, uygun koşullarda eşitsizlikleri tetikleyebilecek network etkisini üç temel formda tanımlamaktadırlar: yerel ağın dışında kalma (local network externalities), sosyal öğrenme (social learning) ya da akran desteği (peer assistance) ve normatif etki (normative influence). İlk form olan yerel ağın dışında kalma, bir pratiğin değerinin daha önce onu benimseyenlerin sayısı üzerinden belirlenmesi ve bir pratiği tercih etmenin koşulunun ise onun diğer ağlarla kurduğu ilişki ile bağlantılı olmasını ifade eder (DiMaggio ve Garip, 2011; DiMaggio ve Garip, 2012: 96). Sosyal öğrenme ağları ise yeni bir pratiğin kullanılabilirliği, riskleri, faydaları konusunda bilgi sağlayan bir ağ yapılanmasıdır (DiMaggio ve Garip, 2011: 96). Normatif etki ise pratiğin özgün değeri veya maliyeti ile ilgilenmemektedir, daha ziyade sosyal etkisi ile ilgilenmekte, pratiği benimseyenin akranlarınca ödüllendirilmesi veya benimsemeyenin ise cezalandırılması şeklinde etkisini göstermektedir (DiMaggio ve Garip, 2012: 97). Akademik kendileşmenin kurum içi ağları örgütlemadaki işlevselliği bu üç zemin üzerinden de hareketini sağlamaktadır. Kurumsal habitusu kuran pratiklerin yerleşikliğinin akademik kendileşme ile ilişkili olduğunu belirtmiştik. Kurumdaki spesifik bir pratiğin değeri ve o pratiğin tercih edilmesi DiMaggio ve Garip’in (2012) de belirtmiş olduğu gibi onu benimseyenlerin çokluğu ile de ilişkili olarak o pratiğin belirli bir geçmişinin oluşu ile ilişkilidir. Aynı zamanda bir pratiğin tercih edilmesi ve yerleşikliği, kurum içi diğer ağlarla bağlantısı ile de ilişkilidir. Akademik kendileşme, bir pratiğin tercih edilmesine yönelik ön bilgiye sahipliği sağlama; grup-içi referanslar aracılığı ile bir pratiğin fayda-zarar bilgisini edinme; grup içi üyeliğe sahip olma ve grup kimliğinin taşıyıcısı olarak sosyal etkisine dair bilgiye erişme ve o bilginin geçerliliğini, kabul görmesini, benimsenmesini belirlemede etkili olabilmektedir. Bu noktada kurum içinde eşitsizliğe neden olan *network etkisi*’nin azaltılması zayıf ağ bağlarının artışı ve akademik kendileşme (inbreeding) oranının da düşük olması ile mümkün olmaktadır (Montgomery, 1994; DiMaggio ve Garip, 2012). Akademik kendileşme, *network etkisi* ile derinleşen eşitsizliklerin yaratımında, yeniden üretilmesinde rol üstlenmekte ve eşitsizlikleri sürekli kılan oluşumlara imkân sağlayarak eşitsizliği derinleştirme potansiyeli taşımaktadır.

Sonuç

Akademik kendileşmenin, kurum içinde örgütlenme biçimleri ve kurum habitusunu belirleyiciliğini iki temel eksen üzerinden okuyabiliriz: 1. İşlevsel rolü olarak okuyabileceğimiz bilimsel üretim süreçleri ve pratikleri, 2. Kurum habitusunu oluşturan bir yapı olarak kendileşme ve kendini yeniden üretme pratikleri. Akademik kendileşmenin üzerine mevcut literatür kendileşme pratiklerini yükseköğretimde gerçekleşen bilimsel üretim süreçleri ile çerçeveleyerek ele almakta ve bilimsel araştırmanın niteliği ve niceliği, araştırma süreçleri için kaynak yaratımı, bilimsel araştırma süreçlerinin sosyal ağları, kariyer planlamaları, işbirliği mekanizmaları, kurum içi referans grupları oluşturma potansiyeli ve ilişkilenmeler üzerinden açıklamaktadır. Bilimsel üretimi çevreleyen bu yapılar akademik kendileşme ile ilişki halinde örgütlenerek kurumun araştırma habitusunu da tesis etmektedir.

Diğer bir dinamik ise, bu çalışmada kurumsal habitus çerçevesinde tartışmaya çalıştığımız, akademik kendileşmenin “yapılandırılmış yapıların” “yapılandırıcı yapıları” dönüşümündeki kilit pozisyonudur (Bourdieu, 1990). Habitus kavramının tartışmasında, Calhoun (2014: 104) “yapılaşmış bir doğaçlamayı” mümkün kılan bir alışkanlıklar ağından bahsetmektedir. Bu ağ bilinçli öğrenilmiş, muhakemeden geçirilen alışkanlıkları değil, Bourdieu’nun eğilimler (dispositions) olarak tanımladığı, kaygısızca, kendiliğinden, olağanlığında oluşan ve tekrar ve pratik edilen alışkanlıkları ifade etmektedir. Bu kendiliğindenlik kurgusu habitusta merkezi bir rol üstlenmekte ve “kalıcı ve aktarılabilen bir eğilimler sistemi”ne dönüşümü çerçevelemektedir (Wacquant, 2014: 61). Akademik kendileşme, pratiklerin, eğilimlerin kurucusu olarak habitus ile ilişki halindedir. Bu ilişkilenede habitus akademik kendileşmenin aktörlerini belirli pratikleri sergilemeleri için ikna eder, yönlendirir ve belirli pratiklerin oluşumu için temel teşkil eder. Pratikler habitusun etkisinde ve habitus-eğilimler karşılaşmalarında var olmaya başlarlar. Aynı zamanda habitusun sınırlılıkları ve uygunlukları ile de şekillenirler (Jenkins, 1992: 48). Akademik kendileşme spesifik bir yapı olarak, kendi tekilliğinde aktörleri belirli pratikler için yönlendirebilir ve yapılandırılmış yapıların oluşumunda ve yapılandırıcı yapıları dönüşümündeki pratiklerin kurucusu ve aktarıcısı olmada temel teşkil edebilmektedir.

Sonuç olarak, akademik kendileşmenin kurumsal habitusun içindeki bu çok katmanlı pozisyonunu şu şekilde tartışabiliriz:

1. Akademik kendileşme alışlagelmiş formlar ve eğilimlerin oluşumunun parçası olarak kurum habitusunun oluşumunda rol üstlenir.

2. Kurum içinde işbirliği yapıları ve pratiklerine yönelik eğilimlerin (dispositions) ortaya çıkmasında akademik kendileşme belirleyici niteliktedir. İşbirliği ağlarının kurulması özellikle daha öncesinden oluşmuş “asosyal” bir yapı (içe dönük) ve bu yapının istikrarlı bir şekilde muhafaza edilmesi ve devamlılığı durumunda güçleşmektedir (Axelhold ve Hamilton, 1981). Geçmişten şimdikiye taşınan bu yapıların varlığı hangi şartlar altında ve biçimlerde işbirliğinin sürdürülebileceğini belirlemekte ve kurum içindeki etkileşimlerin tayin edilmesinde rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, akademik kendileşme istikrarlı bir yapı oluşturma söylemi üzerinden örgütlenebilen, bu amaçla da kendi kendine yeten, içe dönük ilişkisel bağlar içermeye eğilimli bir işbirliği kültürünün önemli bir parçası haline gelmektedir.

3. Akademik kendileşme kuruma özgü grup kimlikleri ve ilişkisel dayanışmayı etkilemektedir. Kendileşme ile oluşan kurum içi aile/yerel aile (local family) formunun sembolik anlamları ve pratiklerinde ortaklaşılması ile de ilişkili olan bu kimlik, aileye özgü ilişkiler, himaye ağları ve bağımlılık biçimlerinin etrafında örgütlenmekte ve harekete geçebilmektedir. Böylelikle, aile yaşamının bir dizi karakteristiğinin kurumsal yaşama entegrasyonu ile müşterek kültür (ya da homojen kültür), birlik ve istikrarın korunması mümkün olmaktadır (Jaeggi, 2009). Bu durumun devamlılığı için “ailenin yönetiminden, aile yoluyla yönetimin” araçları kurum içine transfer olmaktadır (Donzelot, 1979: 92). Kendileşme bu denklem içerisinde aile temelli sembolik yapıların taşıyıcısı olarak müşterekliği, duygusal bağları ve diğer ilişkisel yapıları biriktiren ve elinde tutan, aynı zamanda kurum içi bilimsel verimlilik uygulamalarını ve ağlarını düzenleyen bir rolü üstlenmektedir.

4. Akademik kendileşme pratikleri kurumun popülasyonunu tanzim (dizayn) etmede belirleyicidir. Örneğin bu popülasyonun dizaynı kurumsal işe alım, tanınma ağları ve gözetme ilişkileri (old-boy network) üzerinden şekillenebilmektedir (Reeves, Friedman, Rahal, ve Flemmen, 2017).

5. Akademik kendileşme, kurum içerisinde bazı grupları içererek, tanımlayarak ve diğerlerini hariç tutarak, benzerliklerin, farklılıkların ve grup üyeliklerinin oluşumunu teşkil eden sembolik sınırların (symbolic boundaries) oluşturucu unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Lamont, Pendergrass, ve Pachucki, 2015). Sembolik sınırlar bireyleri gruplara ayırarak belirli ortaklıkların kurulumunu, benzerliklerde ortaklaşmayı ve grup aidiyet hissinin oluşmasına neden olmaktadır (Lamont ve Molnár, 2002). Sembolik sınırlar statülerin kazanıldığı ve kaynakların tekelleştiği ortamları oluşturmaktadır (Lamont ve Molnár, 2002: 168). Bu bağlamda, akademik kendileşme pratiklerinin bu sınırların oluşumunda, muhafaza edilmesinde, devamlılığı doğrultusunda ilişki

ağlarının kurulmasında ve devamlılığı için gerekli eğilimlerin oluşmasındaki rolü tartışılmaya ihtiyaç duymaktadır.

Sonnotlar

¹ Bu makalenin araştırma süreci BAP-08-11-2016-074 no'lu proje olarak Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından desteklenmiştir.

² (F1) birinci yavru nesil, (F2) ise ikinci yavru nesil.

³ 'Biyçeşitliliğin' koruma biyolojisindeki eleştirel bir incelemesi için bkz. Santana (2014).

Kaynakça

Altbach P G ve Yudkevich Mve Rumbley L E (2015). Academic Inbreeding: Local Challenge, Global Problem. İçinde: M Yudkevich ve P G Altbach ve L E Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 1-17.

Atkinson W (2011). From Sociological Fictions to Social Fictions: Some Bourdieusian Reflections on the Concepts of 'Institutional Habitus' and 'Family Habitus. *British Journal of Sociology of Education*, 32(3), 331-347.

Axelrod R ve Hamilton WD (1981). The Evolution of Cooperation. *Science, New Series*, 211(4489), 1390-1396.

Badat S (2015). Academic inbreeding: The South African Case. İçinde: M Yudkevich ve P G Altbach ve L E Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 157-182.

Bourdieu P (1990). *The Logic of Practice*. California: Stanford University Press.

Bourdieu P (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. California: Stanford University Press.

Calhoun C (2014). Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları. İçinde: G. Çeğin, A. Arlı, E. Göker ve Ü. Tatlıcan (der.). *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 77-129.

Charlesworth D ve Charlesworth B (1987). Inbreeding Depression and Its Evolutionary Consequences. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 18(1), 237-268.

Clark S ve Larson R (1972). Mobility, Productivity and Inbreeding at Small Colleges: A Comparative Study. *Sociology of Education*, 45(4), 426-434.

Clauset A ve Arbesman S ve Larremore D B (2015). Systematic Inequality and Hierarchy in Faculty Hiring Networks. <http://advances.sciencemag.org/content/1/1/e1400005>. full Son Erişim Tarihi: 27/05/2018.

Cruz-Castro L ve Sanz-Menendez L (2010). Mobility versus Job Stability: Assessing Tenure and Productivity Outcomes. *Research Policy*, 39, 273-278.

DiMaggio P ve Garip F (2011). How Network Externalities Can Exacerbate Intergroup Inequality. *American Journal of Sociology*, 116 (6), 1887–1933

DiMaggio P ve Garip F (2012). Network Effects and Social Inequality. *Annual Review of Sociology*, 38, 93–118.

Donzelot J (1979). *The Policing of Families*. London: Hutchinson.

Eisenberg T ve Wells M T (2000). Inbreeding in Law School Hiring: Assessing the Performance of Faculty Hired from within. *The Journal of Legal Studies*, 29(S1), 369-388.

Eliasoph N ve Lichterman P (2003). Culture in Interaction. *American Journal of Sociology*, 108(4), 735–94.

Faith D P (2008). Biodiversity. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* <https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/biodiversity/> Son Erişim Tarihi: 01/03/2019.

Gleason P (2014). Kimliği Tanımlamak: Semantik bir Tarih. İçinde: F. Mollaer (der.), *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 21-53.

Godechot O ve Louvet A. (2008). Academic Inbreeding: An Evaluation. <http://www.booksandideas.net/Academic-Inbreeding-An-Evaluation.html> Son Erişim Tarihi: 01/03/2019

Gorelova O ve Yudkevich M (2015). Academic inbreeding: State of the literature. İçinde: M Yudkevich ve P G Altbach ve L E Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 130–155.

Gouldner A W (1957). Cosmopolitans and Locals: Toward an Analysis of Latent Social Roles I. *Administrative Science Quarterly*, 281-306.

Hedrick, P W (2001). Conservation Genetics: Where Are We Now? *Trends in Ecology & Evolution*, 16(11), 629-636.

Herzfeld M (2005). *Cultural Intimacy: Social Poetics and the Real Life State, Societies, and Institutions*. New York, NY: Routledge Publications.

Hollingshead A B (1938). Ingroup Membership and Academic Selection. *American Sociological Review*, 3(6), 826-833.

Horta H ve Veloso F ve Grediaga R (2010). Navel Gazing: Academic Inbreeding and Scientific Productivity. *Management Science*, 56(3), 414-429.

Horta H (2013). Deepening our Understanding Of Academic Inbreeding Effects on Research Information Exchange And Scientific Output: New Insights for Academic Based Research. *Higher Education*, 65, 487-510.

Inanc O ve Tuncer O (2011). *The Effect of Academic Inbreeding on Scientific Throughput: A Case Study from Turkish Technical Universities*. Proceedings from The 2011New Orleans International Academic Conference, New Orleans, Louisiana.

Ingram N (2009). Working-class boys, Educational Success and the Misrecognition of Working-Class Culture. *British Journal of Sociology of Education*, 30 (4), 421-434.

Jaeggi R (...). What is (good) Institution? Retrieved from https://www.philosophie.hu-berlin.de/de/lehrebereiche/jaeggi/mitarbeiter/jaeggi_rahel/RWhat%20is%20a%20-good-%20institution.pdf Son Erişim Tarihi: 1/02/ 2019.

Jenkins R (1992). *Pierre Bourdieu*. London: Routledge.

Keller L F ve Waller D M (2002). Inbreeding Effects in Wild Populations. *Trends in Ecology & Evolution*, 17(5), 230-241.

Keller L F ve Biebach I ve Ewing S R ve Hoeck P E (2012). The Genetics of Reintroductions: Inbreeding and Genetic Drift. *Reintroduction Biology: Integrating Science and Management*, 9, 360.

Klemenčič M ve Zgaga P (2015). Slovenia: The Slow Decline of Academic Inbreeding. İçinde: M Yudkevich ve PG Altbach ve LE Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 156-181.

Kozikoğlu İ (2016). Akademik Kendileşme: Kavramsal bir Çözümleme. *International Journal of Social Sciences*, Number: 49, pp. 349-357, DOI number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3660>

Lahire B (2003). From the Habitus to an Individual Heritage of Dispositions. Towards a Sociology at the Level of the Individual. *Poetics*, 31, 329-355, DOI:10.1016/j.poetic.2003.08.002

Lamont M ve Pendergrass S ve Pachucki M (2015). Symbolic Boundaries. https://scholar.harvard.edu/files/lamont/files/symbolic_boundaries_2015.pdf Son Erişim Tarihi: 23/03/ 2019.

Lamont M ve Molnár V (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167-195.

MaiL L ve Young Owl M ve Kersting M P (2005). *The Cambridge Dictionary of Human Biology and Evolution*. Cambridge University Press: UK.

Mongomery J D (1994). Weak Ties, Employment, and Inequality: An Equilibrium Analysis. *American Journal of Sociology*, 99 (5), 1212-36.

Mora J (2015). Academic Inbreeding in Spanish Universities: Perverse Effects in a Global Context. İçinde: M Yudkevich ve PG Altbach ve LE Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 183-206.

Odenbaugh J (2016). Conservation Biology. https://plato.stanford.edu/entries/conservation-biology/Son_Son Erişim Tarihi: 1/03/ 2018.

Online Etymology Dictionary (2018). Inbreeding. <https://www.etymonline.com/search?q=inbreed> Son Erişim Tarihi: 15/03/ 2018.

Reay D ve David M ve Ball S (2001) Making a Difference?: Institutional Habitus and Higher Education Choice, *Sociological Research Online*, vol. 5, no. 4. <http://www.socresonline.org.uk/5/4/reay.html> Son Erişim Tarihi: 11/12/ 2018

Reeves A ve Friedman S ve Rahal C ve Flemmen M (2017). The Decline and Persistence of the Old Boy: Private Schools and Elite Recruitment 1897 to 2016. *American Sociological Review*, 82(6), 1139-1166.

Santana C (2014). Save the Planet: Eliminate Biodiversity. *Biology & Philosophy*, 29(6), 761-780.

Shen H ve Xu Z ve Zhang B (2015). Inbreeding in China: Status, Causes, and Results. İçinde: M Yudkevich ve PG Altbach ve LE Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 46-73.

Sivak E ve Yudkevich M(2015). *Academic Immobility and Inbreeding in Russian Universities*, İçinde: M Yudkevich ve P G Altbach ve L E Rumbley (der), *Academic Inbreeding and Mobility in Higher Education*, Basingstoke, UK and New York: Palgrave Macmillan, 130-156.

Smyth R ve Mishra V (2014). Academic Inbreeding and Research Productivity and Impact in Australian Law Schools. *Scientometrics*, 98 (1), 583-618.

Soulé M E (1985). What is Conservation Biology? *BioScience*, 35(11), 727-734.

Wacquant L (2014). Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi. İçinde: G. Çeğin, A. Arlı, E. Göker ve Ü. Tatlıcan (der.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, 53-76. İstanbul: İletişim Yayınları.

Vázquez-Cupeiro S ve Elston M A (2006). Gender and Academic Career Trajectories in Spain: From Gendered Passion to Consecration in a Sistema Endogámico? *Employee Relations*, 28 (6),588–603.

Velho L ve Kriege J (1984). Publication and Citation Practices of Brazilian Agricultural Scientists. *Social Studies of Science*, 14(1), 45-6.

Türkiye’de Zorunlu Göç Mağduru Çocuklar: Çatışmalar ve Yıkımlar Nedeniyle “Kendi Evinde Mülteci Olmak”¹

Hatice Çoban Keneş, Munzur Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü,
ORCID: 0000-0002-7329-7584, e-posta: hcoban06@hotmail.com

Özet

Zorunlu göç, ona maruz kalan tüm gruplar için maddi ve manevi olumsuz sonuçları olan travmatik bir süreçtir. Kadınlar, yaşlılar, çocuklar gibi kırılgan konumda olanlar içinse çok daha ağır sonuçlar doğurabilmektedir. Özellikle de yaşları nedeniyle algılama düzeyleri ve savunmasız konumları dikkate alındığında yerinden edilmeye maruz kalmanın çocuklar açısından nasıl sonuçlar yaratabileceği öngörülebilir. Çocuklar, bilmedikleri, anlamadıkları ve hiçbir etkilerinin olmadığı nedenler yüzünden çıkan savaşlara, çatışmalara maruz kalmakta ve bu sürecin en kırılgan kesimi olarak yaşanan süreçten çok daha ağır etkilenmektedirler. Bu nedenle zorunlu göçün sonuçlarına çocuklar açısından bakılması çocukların ve toplumun sağlığı açısından gerekli ve önemlidir. Ancak, zorunlu göç üzerine yapılmış çalışmalar arasında zorunlu göçün, yerinden olmanın ve yerinden edilmenin sonuçlarına çocuklar açısından bakan az çalışma bulunmaktadır. Bu amaçla çalışmada göç, zorunlu iç göç, yerinden edilme literatüründen yola çıkılarak göç çalışmalarında daha az ele alınan bir konu olarak yerinden edilmiş çocukların görünür kılınmasına aracılık edilecektir.

Çalışmada, ağırlıklı olarak Kürt nüfusunun yaşadığı Diyarbakır’ın Sur ilçesinde 2015 yılı sonlarında başlayan askeri operasyonlar ve çatışmalar nedeniyle yaşanan yerinden edilmenin sonuçlarına çocuklar açısından bakılmıştır. Bölgede yaşayan sivil Kürtler 2015 yılı sonlarına doğru önce silahlı çatışmalar ortasında kalmış, çatışma bitiminde de altyapı ve binaların büyük ölçüde yıkılmasıyla, zorunlu göçe maruz kalmışlardır.

Çalışma kapsamında 6-11 ve 12-18 yaş aralıklarındaki yerinden edilmiş Sur’lu çocuklarla görüşmeler yapılmış, çocukların anlatımlarıyla, çocukların bakış açısıyla yerinden edilmenin sonuçları ortaya konulmuştur. Çocukların anlatımlarından çıkarılan beş temel gösterge, kendi ülkelerinde olsalar bile bu çocukların çatışmalar ve zorla yerinden edilmenin sonuçlarını birer mülteci gibi yaşadıklarını ortaya koymuştur.

Anahtar Sözcükler: Diyarbakır-Sur, Kürt çocuklar, çatışma, zorla yerinden edilme, mülteci olmak.

Children as Victims of Forced Migration in Turkey: “Being a Refugee in Your Own Land”

Abstract

Forced migration is a traumatic process, causing material and moral losses for all the involved groups. For the more vulnerable sections of the society including women, old people and children, forced migration leads to heavier losses. Considering the lower level of perception and increased vulnerability due to their ages, the impacts of forced movement on children is more evident. Children suffer from wars and conflicts that they do not know, understand or cause; yet they are the ones who bear the effects of forced migration more than any other section of the society. Therefore, it is an imperative in terms of children’s and society’s well-being to analyze forced migration with reference to its effects on children. Nevertheless, there are few studies on forced migration that specifically attempt to understand the effects of forced migration and displacement on children. To this end, the current study, by analyzing the existing literature on migration, forced domestic migration and displacement, will attempt to increase the visibility of children that have been forcefully displaced as they draw lesser attention in studies on migration.

In this framework, the current study analyzes the impacts of forced migration on children as a result of the military operations and conflicts that started in late 2015 in Sur district of Diyarbakır, which has a predominantly Kurdish population. The civilian Kurdish population in the region was trapped in an armed conflict at the end of 2015, and following the end of the conflict, they were this time forced to leave their homes as most of the infrastructure and buildings in the area were demolished as a result of the armed fight.

The current study is based on interviews with children from Sur aged between 6-11 and 12-18. Forced migration is therefore analyzed on the basis of the firsthand accounts children. The five key indicators derived from the children’s narratives show that these children experienced the results of conflicts and forced migration as if they were refugees in their own homeland.

Keywords: Diyarbakır-Sur, Kurdish children, conflict, forced displacement, being a refugee.

Giriş

Çalışmaya konu olan Sur, Türkiye’nin ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin en önemli şehri olan Diyarbakır’ın tarihi merkez ilçelerinden biridir. Sur’un, tarihi surları ve surların hemen yanı başındaki Hevsel Bahçeleri, UNESCO dünya mirası statüsündedir (amnesty.org.tr, 2016: 3).

Sur'un tarihi camileri, kiliseleri ve sinagogları arasında, 1980 ve 1990'lı yıllarda Türkiye'nin güneydoğusunda, PKK (Partiya Karkerên Kurdistan) ve güvenlik güçleri arasındaki çatışmalardan kaçanların bir kısmı tarafından sonradan inşa edilen modern binalar da bulunmaktadır. Hali hazırda güneydoğudaki köylerinden edilenler ve Diyarbakırlı ailelerden oluşan halkıyla Sur ilçesi Türkiye'nin en yoksul bölgesi olan Güneydoğu'nun merkezindeki Diyarbakır'ın en yoksul ilçelerinden biri konumundadır (amnesty.org.tr, 2016: 4-5).

Bu kadim mekân, 2015 yılı sonlarına doğru yeniden çalkantılı bir döneme tanıklık etmiştir. Devlet güçleri ile PKK arasında "Hendek savaşları" olarak isimlendirilen bu süreçte operasyonlar ve silahlı çatışmalar aylarca sürmüştür. Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın derlediği bilgilere göre, Ağustos 2015 ile Ağustos 2016 arasında sokağa çıkma yasağı ilan edilen mahalle ve ilçelerde, 79'u çocuk olmak üzere, yerel halka mensup silahsız 338 kişi hayatını kaybetmiştir. Yine Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın verilerine göre hayatını kaybedenlerden üçü çocuk on kişi Sur'da yaşamını yitirmiştir (THİV, 2016).

Sur'un bu bölgesinde, 2016 yılının Mart ayı başında askeri operasyon ve silahlı çatışmalar sona ermiş olsa da, bazı mahallelerinde yasak halen devam etmektedir. Sur'da olduğu üzere, uzun süreli kesintisiz sokağa çıkma yasağının uygulandığı illerin tamamında, çatışma ve operasyonlar esnasında altyapı ve binaların büyük ölçüde hasar görmesi ve sonrasında kentsel dönüşüm kapsamına alınmasıyla bu yerlerdeki nüfusun tamamına yakını göç ettirilmiştir (amnesty.org.tr, 2016: 8).

Yaralanmalar, ölümler yanında Sur halkı bu çatışmaların bedelini yaşadıkları mekânları terk etmek zorunda kalarak ödemişlerdir. Hasar almış evlerine, susuz, elektriksiz kalma ve canlarından olma pahasına evini terk etmek istemeyenler yanında, başka yere göç etme imkânı olmayanlar Sur'da yaşamaya devam etmek istediler. Ancak hükümetin aldığı yıkım kararıyla bu istekleri karşılıksız kalmıştır. 2016 Mart ayında güvenlik kuvvetleri operasyonu tamamlamış ardından da AliPaşa ve Lalebey mahallelerinde, kentsel yeniden dönüşüm kapsamında 850'yi aşkın yapının yıkılması kararlaştırılmış, 23 Mayıs 2017 tarihinde yıkımlara başlanmıştır (ihddiyarbakir.org, 2017: 2).

Mahallelerinin yıkılmasıyla burada yaşayan aileler yakın ilçelerdeki akrabalarının yanına ya da nispeten daha ucuz olduğu için Diyarbakır'ın Bağlar ilçesindeki kiralık evlere taşınmışlardır. Bu süreçten tüm Sur halkı etkilenmekle birlikte asıl mağdurların daha kırılgan konumda olmaları ve bir mekân olarak evi daha fazla kullanmaları nedeniyle kadınlar ve çocuklar olduğu öngörülebilir. Özellikle de çocuklar anlamadıkları bir kaosa, çatışma koşullarına, silah ve bomba

seslerine tanık olmuş, yaşadıkları evlerinden, sokaklarından, okullarından, öğretmenlerinden, arkadaşlarından ayrılmak zorunda kalmıştır.

Çalışma göç, zorunlu iç göç, yerinden edilme literatüründen yola çıkarak göç çalışmalarında daha az ele alınan yerinden edilmiş çocukların görünür kılınmasına aracılık edecektir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta çocukların zorunlu göç sürecini anlamak üzere zorunlu göç, yerinden edilme literatürüne bakılacaktır.

Çatışma, Zorla Yerinden Edilme, Çocuklar

Birleşmiş Milletler tarafından 1951’de ortaya konulan Mülteciler Sözleşmesi sadece ülke sınırlarını aşmış olan kişiler üzerine odaklanmaktadır. Aynı nedenlerle olsa bile kendi ülke sınırları içinde kalmış olan kişiler ise hükümetlerin sorumluluğuna bırakılmakta, uluslararası toplumun, ülke içinde bu insanlara nasıl davranıldığına ilişkin olarak bir yaptırımı bulunmamaktadır (Ünalın, 2008: 30). Ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru tüm dünyada özellikle de güçsüz ekonomilere ve sınırlı altyapılara sahip gelişmekte olan ülkelerde şiddet saldırıları, yıkımlar ve yerinden edilmelerin sayısının artması uluslararası toplumun yerinden edilmiş kişilere dair ilgisinin artmasına yol açmıştır (Ünalın, 2008: 30). Söz konusu ilgiyle birlikte gelinen noktada Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu tarafından 1998’de “Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler” kabul edilmiştir. Metnin “Kapsam ve Amaç” bölümünde ülke içinde yerinden olmuş kişiler şöyle tanımlanmıştır:

“Zorla ya da zorunda kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların, yaygın şiddet hareketlerinin, insan hakları ihlallerinin veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerin sonucunda veya bunların etkilerinden kaçınmak için, uluslararası düzeyde kabul görmüş hiçbir devlet sınırını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişiler ya da kişi gruplarıdır.” (<http://www.ceidizleme.org>).

“Yol Gösterici İlkeler”de “yerinden olma” kapsamına iç savaş ve çatışmalar, doğal afetler ve kalkınma planlarının olduğu yer değiştirmeler de girmekle birlikte “yerinden edilme” sadece iç savaş ve çatışmalardan doğan ve kişilerin neden olduğu istem dışı göç olarak tanımlanmaktadır (Ünalın, 2008: 29). Bu tanıma göre bir zorlamaya bağlı olarak ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalanlar yerinden olmuş kişiler olarak kabul edilmektedir. Ekonomik göçmenler ya da gönüllü olarak göç edenler bu kategoriye dahil edilmemekle birlikte doğal felaketler ya da geniş ölçekli kalkınma projeleri dolayısıyla zorunlu göçe maruz kalanlar da “yerinden olmuş kişiler” kapsamındadır. Dolayısıyla, yerinden

olma tanımı içinde “yerinden edilmiş” kişiler bir alt kategori oluşturmaktadır (Ünalın, 2008: 30).

Doğal afetler ve kentsel dönüşüm gibi kalkınma projeleri nedeniyle yerinden olmuş kişiler dışında yerinden edilmiş kişileri göç etme nedenleri açısından iki temel gruba ayırmak mümkündür: Hükümetler veya isyancı gruplar tarafından yerlerinden edilenler ve terörle mücadele nedeniyle yerlerinden edilenler (Ünalın, 2008: 33). Nedenlerine göre farklı isimler altında gruplandırılrsa da mülklerinden ve geçimlerinden uzaklaştırılan bu kişilerin çoğu nadir gelen insani yardımlara bağlı olarak hayatta kalmaya çalışmaktadır. Genel olarak, yerinden edilmelerin zaten ekonomik zorluklarla boğuşan ve sınırlı altyapılara sahip gelişmekte olan ülkelerde görülmesi nedeniyle yerinden edilen kişilerin gelir getirici bir faaliyette bulunma fırsatları sınırlıdır. Uzun süreli yer değiştirmeler geleneksel geçim kaynaklarının yok olmasına, aile ve toplum yapısının dağılmasına neden olmaktadır. Çoğu durumda da çocukların eğitime ulaşımı, okul binalarının zarar görmesi veya öğretmenlerin kaçmış olması nedenleriyle zorlaşmaktadır (Ünalın, 2008: 36).

Uluslararası yasalara göre ulus devletler yerinden edilmiş vatandaşlarını korumak ve onlara yardım etmek zorunda oldukları halde fiili durumda hükümetlerin sadece üçte biri elindeki kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda yeterli sayılabilecek bir düzeyde bu yükümlülüklerini yerine getirmek üzere çaba göstermektedir (Ünalın, 2008: 37). Pek çok örnek, bu sorunu yaşamakta olan ülke yetkililerinin yerinden edilmiş nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta isteksiz davrandığını ya da imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle sorumluluklarını yerine getiremediğini gözler önüne sermekte, 18 milyon yerinden edilmiş kişinin ülkesindeki yetkililerden insani bir yardım almadığı ya da nadir olarak aldığı bilinmektedir (Ünalın, 2008: 37). Bu durum aslında Yol Gösterici İlkeler’i kaleme alan Kalın’ın de (2003) vurguladığı gibi ülke içinde yerinden olmuş kişilere dair çizilen çerçevenin bir tanımlamadan çok bir tasvir niteliğinde olmasıyla ilişkilidir. Yüksek’in (2008: 39) altını çizdiği bu nitelik, ülke içinde yerinden olmuş kişilerin haklarına dair kesin sınırların çizilmesini engellemektedir. Örneğin, 1951 tarihli Mültecilerin Statüsü’ne ilişkin Sözleşme’de kimlere mülteci denilebileceğinin açık bir tanımı yapılmakta, tanıma uyan kişilere, hukuki bir statü olarak mültecilik statüsü verilebilmektedir. Oysa “ülke içinde yerinden olmuş kişi” kavramı hukuki bir statü değildir ve kapsamı çok geniş tutulduğu için ülke içinde yerinden olmuş kişilere insani yardım, uluslararası toplumun sorumluluğu, devletin yükümlülükleri, yerinden olmuş kişilerin hakları, içinde buldukları mağduriyetin nasıl sonlandırılacağı, geri dönüş, toplumsal uyum ve benzeri konularda anlayış ve muamele farklılıklarını da beraberinde getirmektedir (Yükseker, 2008: 39). 1951 Birleşmiş Milletler Mülteci Sözleşmesi’ne ve 1967

tarihli Protokol'e taraf olan devletler ile uluslararası toplumun, mültecileri geldikleri ülkelere geri göndermeme ve onlara koruma sağlama yükümlülükleri vardır. Uluslararası toplumdan yerinden edilmiş kişiler konusunda beklenenler ise, insani yardımların ulaştırılması ve insan haklarının tesisine yardımcı olunması ile sınırlıdır. Diğer bir söyleyişle "Yol Gösterici İlkeler", yerinden edilmiş kişilerin sorunlarının ulus devletlerin egemenlikleri çerçevesinde bir çözüm bulunması temeline dayanmaktadır (Yükseker, 2008: 40).

Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler sorunu pek çok ülkenin çok uzun bir süre göz ardı ettiği bir sorundur. Özellikle son yıllarda ülke içinde yerinden edilmiş kişiler sorununa dair kalıcı çözüm için geliştirilmesi gereken politikalar, ulusal ve uluslararası kuruluşların ve sivil toplumun oynayacağı rol ve bu süreçte uluslararası hukukun üstleneceği işlev son yıllarda sıklıkla tartışılmaktadır. Hem uluslararası hem de ulusal olarak pek çok kesimde konuya dair gelişmeler ve konu hakkında yapılan tartışmalar soruna dair kalıcı çözümün zorluğunu ortaya koymakla birlikte yine de çözüm üretilmesinde uluslararası deneyim ve ilkelerin göz önünde tutulmasının gereğine işaret etmektedir (Kurban, 2008: 55). Tartışmalarda öne çıkan eleştirilerden biri uluslararası insancıl hukuk rejiminin zorunlu göç mağdurları arasında yaptığı ayrımla ilişkilidir. Bu ayrıma göre yerinden edilen kişilerin ülke sınırlarını aştıklarında "mülteci", sınırlar içinde kaldıklarında ise "yerinden edilmiş kişi" olarak adlandırılmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla yerinden edilmiş kişiler örneğin, mülteciler gibi aynı çatışma ortamından veya aynı sebepler nedeniyle kaçsalar bile sınırları aşma şanslarının olmamasına göre adlandırıldıkları için hem haksız bir ayrıma hem de mutlak olmayan değişken bir sınıflamaya tabii tutulmaktadır (Kurban, 2008: 56). Öte yandan yerinden edilmiş kişiler, mültecilerin aksine, kendileri için özel koruma veya insani yardım sağlamakla yükümlü bir uluslararası hukuk rejiminin korumasına sahip değildirler (Deng, 1995; Mooney, 2003a. Akt. Kurban, 2008: 56). Yerinden edilmiş kişiler kendi ülkelerinde ve yerinden edilme sebepleri o hükümet olmasına rağmen, kendi hükümetlerinin koruması altında kalırlar. Bunun sonucu olarak; bu insanlar, dünyadaki en hassas durumdaki kişiler arasındadır (www.unhcr.org.). Mağduriyetlerinin nedeni olabilen kendi hükümetlerinin iradesine terk edilmiş olmaları nedeniyle uluslararası kamuoyunun ilgisine en fazla ihtiyaç duyan gruplar arasında yer alırlar (Brun, 2003a Akt. Kurban, 2008: 56). Sonuç olarak, gerek yoksul ülkelere kaynaklanan kitlesel zorunlu göçü durdurmak veya engellemek, gerekse zorunlu göç mağdurlarının çoğunluğunu oluşturan yerinden edilmiş kişilere yardım ve koruma sağlayacak uluslararası bir rejim kurma arayışları, "Yol Gösterici İlkeler" in ortaya çıkmasının önemli nedenleri arasındadır. Ancak gelinen noktada "Yol Gösterici İlkeler", giderek artan normatif gücüne ve yerinden edilmiş kişilere sağladığı önemli kazanımlara

rağmen soruna kapsamlı, etkili ve kalıcı çözüm getirme noktasında hala eksiktir (Kurban, 2008: 56-57); Kurban'ın vurguladığı gibi metinde geri dönüş hakkından söz edilmekle birlikte bu hakkın kullanılması için gereken koşulların neler olduğu belirtilmemekte; toplumsal barışın ve adaletin sağlanması için gerekli olan çatışan tarafların silahsızlandırılması ve topluma kazandırılması; çatışma sürecinde meydana gelen insan hakları ihlallerinin sorumlularının tespit edilmesi ve cezalandırılması gibi hayati sorunların ilkeler içinde yer almaması ve ayrıca metnin kavramsal temelini ulusal egemenlik ilkesine dayanması ve çözüm yolunda atılacak adımların hükümetlerin iradesine bırakılması, yetkililerin sorunun varlığını kabul etmediği ve uluslararası girişimlere izin vermediği ülkelerdeki mağdurlar açısından "Yol Gösterici İlkeler"i erişilmez kılmaktadır (Kurban, 2008: 58-59).

Ülke içinde yerinden edilme sorunu 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'nin de yaşadığı önemli sorunların başında gelmektedir. Türkiye, bu soruna çözüm olarak ortaya konulan "Yol gösterici İlkeler"i benimsediğine dair resmi adımı Ağustos 2005 gibi yakın bir dönemde atmıştır. Yerinden edilen nüfusu barındıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi sosyo-ekonomik göstergelerinin düşük olması, tarihsel toplumsal yapısı ve 1984-1999 arasında yaşanan çatışmalar açısından Türkiye'nin diğer bölgelerinden farklılaşmaktadır. Nüfusunu ağırlıklı olarak Kürtlerin oluşturduğu, Cumhuriyet tarihi boyunca, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan birçok sorunun çözüme kavuşmadan süregeldiği bölge, ülkenin toplumsal olarak en kırılgan bölgeleri arasında yer almaktadır. Toprak dağılımındaki dengesizlik, feodalitenin ve aşiretlerin belirginliği, ekonomik, eğitim ve sağlık altyapılarının yetersizliği ve asıl olarak devletin ekonomik ve sosyal hizmet yatırımlarından ziyade askeri varlığına ağırlık vermesi ve Kürt kimliği dahil olmak üzere farklı kimliklerin uzun süre yok sayılması bu sorunlar arasındadır (Kurban vd., 2008: 21). En az Cumhuriyet kadar eski olmakla birlikte Türkiye'nin Kürt sorununun etkisi (Yeğen, 2007; Sirkeci, 2003b; McDowall, 1996) özellikle 1980'lerden itibaren ve 2000'ler boyunca daha açık seçik hale gelmiştir (Sirkeci, 2017: 25).

PKK fiili olarak 1984'te eylemlere başlamış ve 1987'de Olağanüstü Hal'in (OHAL) ilan edilmesi ile birlikte güvenlik güçlerinin PKK'ya karşı yürüttükleri mücadele ortamında bölgeye dair belirtilen sorunlar daha da ağır hale gelmiştir. OHAL uygulaması döneminde pek çok kırsal yerleşim yeri boşaltılmıştır. Yerinden edilen nüfusun büyük çoğunluğunu Kürtler oluşturmuştur. İnsanların kitle halinde göç etmeye zorlanması ya da göç etmek zorunda kalması, mevcut sorunların köylerden kentlere taşınmasına ve yeni sorunların oluşmasına yol açmıştır. Sonuç olarak Kürt sorunundan bağımsız olarak düşünülemez olan yerinden edilme sorunu (Kurban vd., 2008: 21) Türkiye'nin yaklaşık 40

yıldır yaşamakta olduğu uzun süreli ve kitlesel olarak hak ihlallerine yol açan bir sorun olma niteliğini taşımaktadır.

Köyboşaltmalar sonucunda yaşanan göçle ilgili olarak 1997’de oluşturulan TBMM Araştırma Komisyonu’nun raporunda, köylerin boşaltılması ve insanların göç etmek zorunda bırakılmasının, bireylerin bazı anayasal haklarının ihlali niteliği taşıdığı ifade edilmiştir.² Sonuç olarak Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan köy boşaltmaları ve nüfusun zorunlu yer değiştirmesi; ister güvenlik gerekçesiyle askeri birlikler tarafından gerçekleştirilmiş olsun, ister PKK’nın zorlamasıyla meydana gelmiş veya güvenlik güçlerinin keyfi uygulamalarından kaynaklanmış olsun, “6. Yol Gösterici İlke”nin ışığında³, “ülke içinde yerinden edilme” kapsamına girmektedir (Kurban vd., 2008: 20).

Öte yandan, sıklıkla vurgulandığı gibi yerinden edilme sorunu, sadece ulusal değil uluslararası boyutları da olan bir sorundur. Çünkü yerinden edilmiş kişiler, uluslararası sınırları geçtikleri çoğu durumda siyasi sığınma başvurusunda bulunabilmektedirler (Kurban vd., 2008: 22). İhlal edilen ulusal ve uluslararası haklar yanında yerinden edilme Aker ve arkadaşlarının (2002: 99) vurguladıkları gibi “zorunlu göç isteyerek yapılan göç ile kıyaslandığında, insanın sosyal uyum, hayat beklentileri, kişinin dünya üzerine olan temel varsayımları gibi yaşamsal kavramlarını çok daha derinden etkiler. Bir diğer deyişle, zorunlu göç hem sebepleri, hem de sonuçları açısından isteyerek yapılan göçten ve siyasi mülteci olmaktan çok farklıdır”. Bu açıdan da özellikle kırılgan konumları nedeniyle çocuklar, yaşlılar, kadınlar için çok daha ağır sonuçlara yol açabilmektedir. Nitekim “Yol Gösterici İlkeler”in “Genel İlkeler” başlığı altında yer alan 4. ilkesi bu kırılgan konumdaki insanları özel olarak ele almaktadır: “Çocuklar, özellikle yalnız başlarına olan küçükler, hamileler, küçük çocuklu anneler, aile reisi kadınlar, özürlüler ve yaşlılar gibi ülke içinde yerinden olmuş belirli kişiler, durumlarının gerektirdiği koruma ve yardımdan faydalanma ve özel gereksinimlerini dikkate alan bir muameleye tabi olma hakkına sahiptirler (<http://www.ceidizleme.org>. s.3).

Özellikle de çocuklar nedenini bilmedikleri, anlamadıkları ama maruz kaldıkları çatışmaların en korunmasız kesimidir ve ne yazık ki yerinden edilmiş kişiler üzerine yapılmış aşağıda değinilecek olan çalışmaların da vurguladığı gibi ihmal edilmiş bir grubu oluşturmaktadır. Oysa sosyal bilimcilere göre yaşamın temel bir aşamasını oluşturan çocukluk döneminde yaşananların etkisi tüm yaşam boyu devam etmektedir. Çocukluk, gençliği ve yetişkinliği de biçimlendiren bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Çocukluk, aile içindeki ve dışındaki ilişkileri yönlendiren, sevgi ve nefret duygularının oluşmaya başladığı, çevremizdeki insanlar ve kendimiz hakkında kararların verildiği bir süreç olarak

adlandırılmaktadır (Bilgin, 2013: 136). “Uluslararası Çocuk Hakları Konvansiyonu (International Convention for the Right of the Child, ICRC) çocuğu, 18 yaşını doldurmamış, hakları olan bir birey olarak tanımlamakta ve tanım kapsamına gençleri de almaktadır”. Çocukluk uluslararası mevzuatta 0-18 yaş aralığı olarak tanımlansa da bu dönem kendi içinde de alt kategorilere ayrılmaktadır. 6-11 yaş aralığı son çocukluk dönemi olarak kategorize edilir, okul çağıdır ve çocukların en önemli sosyalleşme dönemidir. Son çocukluk döneminin ardından gelen 12-18 yaş arası ergenlik dönemi ise kimlik kazanma açısından önemlidir ve çocuk gelişimi açısından en kritik dönem olarak tanımlanmaktadır (Erikson, 1984; Özdemir vd. 2012). Dönemler birbiriyle bağlantılı olduğu için bir önceki çocukluk döneminde yaşanan travmalar bir sonraki dönemin temellerinde de hasarlara ve olumsuzluklara yol açabilmektedir.

Devletler, bazı gruplar veya bir otoritenin dayatması ve zorlamasıyla kişilerin yaşadığı savaş ve sürgünler gibi nedenlerden buldukları ortamı terk etmesi olarak (Kaygalak, 2009) zorunlu göç sürecinden en çok etkilenen kesimlerin kırılgan konumları nedeniyle kadınlar ve çocuklar olduğunu araştırma raporları ortaya koymaktadır (HASUDER, 2014; UNICEF, 2012; UNICEF, 2016; IHD, 2017; Aydın, 2014). “Çocuklar [kendi] iradeleri dışında ebeveynlerinin aldığı karara uymak zorunda kalarak göç sürecinin bir parçası olmaktadırlar. İç savaş, çatışma gibi ortamlarda ebeveynsiz kalmaları ve refakatsiz çocuk göçmenlere dönüşmeleri sıkça rastlanan bir durumdur. Ailesini kaybetmek, ortamından kopmak, yaş itibarıyla hastalıklara daha açık olmak, eğitim sürecinin kesintiye uğraması gibi sayısız sorunla yüzleşmek” zorundadırlar (Sirkeci ve Göktuna Yaylacı 2019: 10). Doğrudan Türkiye’de yapılan araştırmalar da çatışmalara ve zorunlu göçe maruz kalan çocukların, gençlerin yaşadıkları fiziki ve ruhsal travmaların sonuçlarını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin UNICEF’in 2012 yılında yayınlanan “Türkiye’de Çocuk ve Genç Nüfusun Durumunun Analizi 2012” adlı kapsamlı çalışması “Türkiye’de terörizmden, askerin ve polisin operasyonlarından ve/veya toplumsal olaylardan en fazla etkilenen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki illerde, kentlerde, ilçelerde ve mahallelerde” büyüyen çocukların özel riskler ve dezavantajlarla karşı karşıya olduklarını ortaya koymaktadır. Bu riskler şöyle sıralanmaktadır :

Fiziksel riskler arasında bombalar, iki ateş arasında kalma, mayınlar ve patlamamış mühimmatın yol açtığı kazalar yer almaktadır. ... Olayların en fazla meydana geldiği yerlerde yaşayan çocukların ayrıca çatışmalara, terörizme, gösteriler sırasında veya başka vesilelerle başvurulan şiddete tanık olma, güvenlik kaygılarıyla sınırlanmış bir yaşam tarzına sıkıştırılıp kalma, sevdiklerini kaybetme ya da onlardan şu veya bu nedenle ayrı düşme ve kendilerini öfkeli siyasal tartışmaların, nefretin, siyasi nitelikli cenazelerin ve benzer rahatsız

edici olaylar ve söylemlerin ortasında bulunma olasılıkları diğer bölgelerde yaşayan çocuklara göre yüksektir. Tüm bunların çocukların psikolojik açıdan iyi olma halleri üzerinde potansiyel etkileri vardır. Bölgede görev yapan güvenlik personelinin kendi çocukları ve akraba çocukları da benzer deneyimleri yaşayabilmektedir (UNICEF,2012: 113).

Göçe maruz kalmanın bir başka olumsuz sonucu da toplumsal cinsiyet rolleri açısından açığa çıkmaktadır. Göç üzerine yapılan çalışmalar “göç nedenleri, göç sürecine katılım, bu süreç esnasındaki yaşam deneyimleri ve göçün etkileri, göç edenlerin tutumları ve tepkileri açısından kadınlar ve erkekler arasında önemli farklılıklar olduğuna işaret etmektedir (Gina Buijs 1996. Akt. İlkaracan ve İlkaracan, 1998: 2). Bu farklılıkların temelinde ise kadın-erkek arasındaki aile içi iş bölümü ve bu iş bölümünü de belirleyen toplumsal cinsiyet rolleri yatmaktadır (İlkaracan ve İlkaracan, 1998; 2). Özellikle de çatışmalar sırasında kesintiye uğrayan eğitim hayatının bedelini en çok kız çocukları ödemek durumunda kalmakta, eğitim hayatının sona ermesini ise çoğunlukla güvencesiz olarak çalışmak ve/veya evlenmeye zorlanmak takip etmektedir.

Türkiye tarafından 1999 tarihinde imzalanan ve 2002 yılında yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi ile teminat altına alınan yaşamaya, gelişmeye, korunmaya ve katılıma dair haklar ırk, din, dil ayrımı yapmadan tüm çocuklar için geçerlidir. Söz konusu hakların korunabilmesini ve uygulanabilmesini sağlamak üzere düzenlenen temel ilkeler ise “ayrımcılığın önlenmesi, çocuğun yüksek yararının korunması, çocuğun görüşüne saygı gösterilmesi”dir. “Eşitlik ve ayırım gözetmeme ilkesi” çerçevesinde tüm çocuklar için geçerli olan bu haklar yine “çocuğun yüksek yararı ilkesi” çerçevesinde, çocuk merkezli bir bakış açısı ile çocuğun hak ve ihtiyaçlarını öncelikle göz önünde bulundurmaya sağlamaya yöneliktir (Kurt, 2016: 111). Türkiye’de , “çocuk hakları” terimi ilk kez 2010’da yapılan anayasa değişikliğiyle Anayasa metnine girmiştir. Her çocuğun “yeterince korunma ve bakım hakkı olduğu, kendi yararına açıkça aykırı düşmediği sürece ebeveynleriyle doğrudan kişisel temas halinde olup bu temasını sürdürebileceği” yasa metninde belirtilmiştir. Ayrıca, “devletin çocuğun her tür istismar ve şiddete karşı korunması ve toplumda korunmaya muhtaç çocukların desteklenmesi için her tür önlemi alması, devletin güç durumdaki çocukları destekleme, topluma olumlu katkılarda bulunacak şekilde büyümelerini sağlama yükümlülüğü de Anayasa’da yer almıştır” (UNICEF, 2012: 123. Akt. Çobaner Ardıç, 2015: 30).

Öte yandan savaş şartlarında sivillerin korunmasını içeren Cenevre Sözleşmesi ve BM Sözleşmesi’nde çocukların korunmasını içeren maddelere rağmen çocuklar korunamamakta, devletin veya devlet adına savaşta bulunan kişilerin

bunu dikkate almadığı görülmektedir. Türkiye'nin de taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne rağmen, Devletin güvenlik güçleri ve PKK arasında yaklaşık 40 yıldır bir çatışma ortamında Kürt çocukları başta yaşam hakkı olmak üzere gelişme ve korunmaya dair temel haklarından mahrum bırakılmaktadır (<http://www.ihddiyarbakir.org/tr/post/14506>).

Nitekim 2015 yılının sonlarında Kürtlerin ağırlıklı olarak yaşadıkları Şırnak, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin gibi kentlerde "Hendek Savaşları" olarak isimlendirilen operasyonlar başlamış, bu operasyonlar boyunca 7 ilde ve 22 ilçede onlarca kez sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş, güvenlik güçleri ve PKK arasında yaşanan çatışmalar ortasında kalan sivil Kürt vatandaşlar yaralanmalar, ölümler de dahil olmak üzere pek çok hak ihlali ile karşı karşıya kalmışlardır.

Araştırmada veriler yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği ile toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme için kullanılacak araştırma soruları, göç, zorunlu göç, yerinden edilme ile ilgili var olan ve yukarıda özetlenen literatüre ve çalışmalara dayanılarak Sur'dan ayrılan zorunlu göç mağduru çocuklar için geliştirilmiştir. Literatür bağlamında hazırlanan ve çocuklara yöneltilen soruların çocukların düzeyine uygun hazırlanmasında çocuk gelişim uzmanı N. Okal'dan⁴ destek alınmıştır. Tüm görüşmeler ailelerin ve çocukların kendi rızası ve isteği ile onların evlerinde (Diyarbakır-Bağlar semtinde) annelerinin yanında, ailelerin görüşme için uygun buldukları saatlerde yapılmıştır. Her görüşme sırasında çocuk gelişimi uzmanı ve araştırmacı bir arada bulunarak çocuklarla sohbet ortamı yaratılmasına özen gösterilmiştir. Görüşmelerde izin alınarak ses kaydı yapılmıştır. Kayda alınan bilgilerin sadece bilimsel çalışma için kullanılacağı, başka herhangi bir amaçla kullanılmayacağı beyan edilmiş ve sağlanan güven ortamında görüşmeler yapılabilmştir. Görüşülenlerin isimleri deşifre olmamaları için değiştirilmiştir. Görüşmelerde 6-11 yaş grubundaki her bir çocuğa, aynı sözcüklerle ve aynı anlamı çağrıştıracak tonlamalarla sorular yöneltilmiştir. 12-18 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan görüşmelerde ise aynı soruları derinleştirmek ve ayrıntılı olarak konuşabilmek mümkün olabilmştir. Öte yandan özellikle annelerin ve çocukların kendilerini ifade ederken Kürtçe konuştukları anlarda Türkçeye ve Kürtçeye hâkim olan çocuk gelişimi uzmanı yardımcı olmuştur. 2017 Haziran ayında başlayan görüşmeler, 2017 Ekim ayı sonunda bitirilebilmiştir.

Görüşmelerin yapılacağı çocukların belirlenmesinde ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda temel ölçütler, Sur ilçesinde çatışmalara maruz kalan, evleri yıkılan ve taşınmak zorunda kalan ailelerin çocukları olmaları; çocukların 6-11 ve 12-18 yaş gruplarından olması, her iki gruptaki çocuklarda kız ve erkek çocuk sayısının birbirine yakın olmasıdır. Görüşülen 11 kişiye kartopu örnekleme

metodu kullanılarak ulaşılmıştır; görüşme yapılacak ilk çocuğa bölgedeki tanıdıklar aracılığıyla ulaşıldıktan sonra benzer durumdaki diğer çocuklara da bu ailenin yönlendirmesi ile ulaşılmıştır. Zaman ve kaynak sınırlılıkları yanında konunun hassasiyeti görüşülen sayısının belirlenmesine belirleyici olmuştur.

Çocukların ifadeleri betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Bu kapsamda öne çıkan temalar özetlenip, yorumlanmıştır. Çocukların çatışmalar ve yerinden edilme sürecinde yaşadıkları ve hissettiklerine dair öne çıkan ifadeler doğrudan alıntılanarak neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde yorumlanarak analiz edilmiştir. Çalışma için 6-11 yaş grubundaki 6 çocuk ve yine 12-18 yaş aralığındaki ergenlik dönemindeki 5 çocukla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca belirtmelidir ki görüşmelerin çocuklarla yapılması hedeflenmiş olmakla birlikte çocukların yanlarında bulunan annelerinin kendilerini ifade etme ve çocuklarla ilgili kendiliğinden bilgi verme isteklerine müdahale edilmemiştir. Bu nedenle analiz bölümünde de görüleceği gibi annelerin tematik olarak öne çıkan ifadeleri de analiz kapsamına alınmıştır. Her iki gruptaki çocuklara ilk olarak “hep bu evde mi oturuyordunuz” sorusu yöneltilmiş, çocukların daha önceden Sur’da oturduklarını ifade etmeleriyle birlikte ayrılma nedenlerine, oradaki ilişkilerine, özelemlerine ve yeni mekândaki deneyimlerine, çatışma ve yerinden edilme sürecine, geçmişe ve mevcut duruma dair konuşabilmeleri sağlanmıştir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Sur’dan taşınan ailelerin ve çocukların kendi evlerinde nasıl “mülteci” olduklarının, neden bu şekilde adlandırıldıklarının göstergeleri ortaya konulmuştur. Çocukların anlatımları analiz edilerek, söz konusu analizin ortaya çıkardığı temalar “kendi evinde mülteci” olmanın göstergeleri olarak beş başlık altında ele alınmıştır. Öte yandan daha önce vurgulandığı gibi mevcut literatür, ulusal ve uluslararası mevzuata uygun bir şekilde ancak kendi ülkelerini terk etmek zorunda kalıp, başka bir ülkenin sınırlarına girenlere mülteci, sığınmacı, başvurucu, misafir, göçmen, düzensiz göçmen, düzenli göçmen gibi adlandırmalar kullanmaktadır. Ancak göç kuramları üzerine son dönemde yapılan çalışmalar söz konusu kavramların karışıklığı ve yetersizliğine vurgu yapmaktadır (King, 2002; Sirkeci ve Bardakçı, 2016; Cohen ve Sirkeci 2011; Sirkeci 2012). “Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar” başlıklı makalelerinde Sirkeci ve Göktuna Yaylacı (2019: 16), göç yazınında karşılaşılan zorunlu göç-gönüllü göç, ekonomik göçmen-sığınmacı, öğrenci göçü, aile göçü, işçi göçü gibi kavramların “ideolojik ve idari kaygıları” yansıttığına vurgu yapmaktadırlar. Aynı şekilde Cohen ve Sirkeci (2011) de iç göç ve dış göçün aynı uzamsal alanda değerlendirilmesi gerektiğini ve göç eden kişilerin güvensizlik algıları ve göç edebilme kapasitelerinin bir fonksiyonu olarak farklılaştığına dikkat çekmekte ve şöyle demektedirler: “Yani bir kişi güvenlik kaygısını ülke içinde bir yerden bir yere göçe ederek kabul edilebilir düzeye

indirebiliyorsa yurtdışına göç etmeyi tercih etmeyebilmektedir. Uluslararası sınırları aşan göçmenlerde sıklıkla karşılaştığımız uyum sorunlarının daha derin olabildiği ve sürecin daha uzun sürebildiği ancak burada da özellikle ülke içinde yer değiştiren farklı kültürel ve etnik grupların derin uyum sorunları yaşayabildiklerinin altını çizmek gerekir.” (Akt. Sirkeci ve Göktuna Yaylacı, 2019: S.17.) Bu kavramlaştırmalar üzerine yürütülen eleştirel ve kuramsal tartışmalar ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınmayı hak etmekte ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Çalışmamızda kullanılan “kendi evinde mülteci” adlandırması halihazırda göç literatüründe kabul gören mevcut mülteci tanımına uygun olmamakla birlikte kendi topraklarında çatışmalar nedeniyle yerinden edilen Kürtleri tanımlamak için alıkonulmuştur. Öte yandan örneğin, doğal felaketlerin, geniş kapsamlı kentsel dönüşüm projelerinin veya ekonomik nedenlerin yol açtığı zorunlu iç göç süreciyle etnik ve/veya dini nedenlerle sürekli olarak gündemde olan çatışmaların, terör ortamının yarattığı güvensiz çevrede yaşamının imkânsızlığından dolayı yerinden edilme sürecinin birbirinden farklı olduğu açıktır ve bu nedenle aynı kavramlar altında adlandırılması sorunludur. Kaldı ki daha önce de tartışıldığı ve vurgulandığı gibi mülteci, sığınmacı, yerinden olma, yerinden edilme gibi adlandırmalara dair eleştiriler ve kuramsal tartışmalar da sürdürülmektedir (Bkz. King 2002; Sirkeci ve Bardakçı 2016; Cohen ve Sirkeci, 2011; Sirkeci, 2012 vb.) Bu nedenle Türkiye’de yaklaşık 40 yıldır yaşanan çatışmalar ve özellikle 90’lı yıllarda yoğun olarak gerçekleşen köy boşaltmalar da dikkate alındığında Kürtlerin kendi ülkelerinde yaşadıkları yerlerden zorunlu olarak iç göçe maruz kalmaları aşağıda ayrıntılı olarak anlatılan göstergeler bağlamında onların “kendi evinde mülteci” olarak adlandırılmalarını mümkün kılmaktadır. Ayrıca belirtmelidir ki aşağıda beş başlık altında anlatılan “kendi evinde mülteci” olmanın söz konusu göstergelerinin her biri hem birbirlerini tetikleyen hem de birbiriyle iç içe geçen göstergelerdir ve bu anlamda sınırları belirgin olmayan özellikler taşımaktadır.

Kendi Evinde “Mülteci” Olmanın Göstergeleri

6 kız, 5 erkekten oluşan 11 çocuğun altısı görüşme yapıldığı sırada 6-11, geriye kalan beş çocuk ise 12-18 yaş aralığındadır. Çocukların çatışmaların yaşandığı dönemdeki yaşlarının iki yaş daha küçük olduğunun altı çizilmelidir. Görüşmelerin yapıldığı dönemde çocukların ikisi hariç diğerleri ilköğretim dönemi çocuklarıdır. Çocukların anne ve babaları sağdır ve ailelerinin hiçbirinin daimi geliri yoktur. Burada vurgulanması gereken önemli noktalardan biri de Sur’da müstakil ve kendilerine ait evleri olan bu ailelerin yıkımdan sonra taşınmak zorunda kaldıkları evlerde kiracı konumuna düşürülmüş olmalarıdır.

Çatışmalar Nedeniyle Zorla Yerinden Edilme - Göçe Mecbur Bırakılma

Kendi evinde “mülteci” olmanın ilk göstergesi, kişilerin vatandaşı oldukları ülkede sahibi oldukları mekânlardan, doğup büyüdüğü evlerden çatışmalar nedeniyle gitmeye zorlanmaları veya buna mecbur bırakılmalarıdır. Görüşmeler sırasında çocukların sıklıkla vurguladıkları ve öne çıkardıkları asıl meselenin çatışmalar yüzünden doğup büyüdüğü ve kendilerini var kıldıkları evlerden, sokaklardan koparılmış olmak olduğunun altı çizilmelidir. Çatışmalara, yaralanmalara, kurşun ve bomba seslerine maruz kalan çocukların üzerine durdukları, hepsinin anlatımlarında ortak bir sorun olarak beliren bu durum dikkat çekicidir. Aşağıda çatışmalar sırasında 4 yaşında olan Kevser, 5 yaşında olan Esmenur gibi 18 yaş aralığına kadar olan diğer görüşülenler evlerinden ayrılmalarının nedeni olarak çatışmaları göstermekte, can güvenliği nedeniyle buna mecbur kaldıklarını ifade etmektedirler:

Evimiz Sur'daydı bombalar patladı biz de korktuk geldik (Kevser 4/6).

... mahalleyi yıktılar, eski evimizde damımız vardı, dama çıkıyorduk, oyun oynuyorduk, avlumuz vardı, eski evimizde sokakta oyun oynuyorduk, top oynuyorduk. Bu evimiz hiç güzel değil, eski evimiz daha güzeldi, avlumuz vardı, çok güzeldi, iki katlı evimiz vardı, biri yukarıda, diğeri aşağıdaydı. Biri bizimdi, diğeri nenemlerin eviydi. Bombalar patladığı için eski evimizden çıktık (Esmenur 5/7).

Patlama seslerini duyduklarında korkuyorlardı, biz bile çok korkuyorduk. Bu kadar nüfus hepimiz bir odaya sıkışuyorduk. Tuvaletimiz avlunun diğeri tarafındaydı, bazen korkudan tuvalete bile gitmiyorduk, gittiğimizde de yukarıdan kurşunlar kafamıza yağıyordu yağmur gibi. Çocuklar bomba seslerine ağlıyorlardı, bağıryıyorlardı. Korkuyorlardı. Evimiz iki katlıydı ... korkudan bir yukarı kaçuyorduk, bir aşağı, seslerin geliş yönüne göre oda değiştiriyorduk ... çocuklarla birlikte en arka odaya gidip orada saklanıyorduk, hep şey diyordum eşime, bir şey olursa hep birlikte olsun (Esmenur'un annesi).

Dört ay boyunca oradaydık, evimizdeydik, çatışmanın en yoğun olduğu zaman bize çıkın dediler, o zaman çıkmak zorunda kaldık. O karda kışta soğukta ne yatak, ne elbise, ne giyecek hiçbir şey yoktu, ta ki millet bize bir şey verene kadar (Seda 6/8. O konuşmayı susuyor. Anne konuşuyor).

Kevser, Esmenur ve Seda'nın yaşları yaşadıklarını tarif edebilmek için oldukça küçüktür. Bu nedenle annelerinin devreye girmesi gerekmiştir. Ayrıca Esmenur'un annesinin “biz bile çok korkuyorduk” ifadesi kurşun ve bomba sesleri ile bir odaya sıkışmanın yarattığı travmanın çocuklar açısından tarif edilmesinin

zorluğuna işaret etmektedir. Bu nedenle hayatta kalamama korkusunun evlerini terk etmelerinde temel belirleyici olduğu açıktır.

Evimizle, mahallemizle ilgili bir sıkıntı yoktu. Evimizi beğenerek almıştık. Olaylardan dolayı çıkmak zorunda kaldık. Olayların son gđnüne kadar da bekliyorduk bombalar patlayınca ev sallanıyordu korkuyorduk.... (Fatmanur 16/18).

Bir akşam polisler anons etmişler evleri boşaltıp çıkın diye biz duymadık bu anonsu, ben sabah namaza kalktım baktım komşular eşyalarını toparlıyor... herkes anonsu duymuş toparlanıyordu ama biz duymadık, kalkıp bđtđn çocukları uyandırdım Demir otelin önünde bekledik sđrekli polisler bizi farklı sokaklara yđnlendiriyordu, sđrekli yđn değiştiriyorduk. İki taraf çatışıyordu, çatışmanın ortasında dolanıyorduk ... çatışmaların ortasında evi terk etmek zorunda kaldık (Fatmanur'un annesi).

6 ve 18 yaş aralığındaki çocukların anlatımlarındaki ortaklık yer değiştirmenin zorunluluğu ve bu zorunluluğun yarattığı mağduriyetlerdir. Yukarıdaki ifadeler bu çocukların ve ailelerinin silahlı çatışmalarda ve şiddet ortamında maruz kaldıkları insan hakları ihlalleri nedeniyle yaşamakta oldukları Sur'dan zorla ya da mecbur kalarak ayrıldıkları gerçeğini ortaya koymaktadır. Öte yandan zorunlu gđç bağlamında ele alındığında ev, "sadece ekonomik ya da kamusal olanı anlamak için araşsallaştırılabilecek toplumsal bir birim" olarak gđrđlmemelidir. Pala'nın vurguladığı gibi ev aynı zamanda "yeniden konumlanmanın inşa edildiği, kimlik, aidiyet ve iyelik kiplerinin dđzenlendiđi geğirgen bir alan olarak ele alınmalıdır" (Pala, 89-90). Çocukların aşağıdaki ifadeleri terkedilen yerin sadece yıkılan duvarlar olmadığına işaret etmektedir.

Önce bombalar patladı, biz çok korktuk, kardeşlerim çok korktu, babam bir tane pikap getirdi ... önce kđye gittik sonra da buraya taşındık (Bağlar semtine) en çok mahalleyi özlüyorum, komşularımızı, arkadaşlarımızı özlüyorum. Sokağımızdan ayrılmak zorunda kalmak beni çok üzdü. Sokağımız çok güzeldi, herkes tanıdıktı, birbirimizi taniyorduk... (Pervin 12/14).

anneme hep niye başka bir yere taşınıyoruz kendi evimizde kalamasak bile yakın bir yere taşınalım diyorum ... annem yok diyor, korkuyorum diyor... polisler bizi çıkardı ben çıkmak istemiyordum., zorla çıkardılar (Mehmet 8/10).

Pervin ve Mehmet'in anlatımlarında da gđrđldüđu gibi yerinden edilme durumunda ev, mekânı aşan bir anlama sahip olmaktadır; ev, hem paylaşılan bir travma üzerinden 'yurt'a gönderme yapar hem de kolektif kimliklerin yeniden üretildiği ve bu travmanın rehabilite edildiği yeni bir gündelik hayat alanına dđnüřme potansiyelini içinde taşımaktadır (Pala, 89-90). Aşağıda 16 yaşındaki Abdullah'ın eski evleri ve Sur bölgesinde yaşarken çektiği fotoğrafları ısrarla

göstermesi ve duygusallaşarak konuşamaması oldukça çarpıcıdır. Annesi devreye girerek şöyle demiştir:

Çocuklar keşke evimizi geri verseler diyorlar. Geri versinler sadece toprağı bile verseler razıyız diyorlar. Ev de vermesinler para da vermesinler diyorlar. Desinler ki bu toprak sizin gidin üstünde yatın razıyız diyorlar... biz kendimize bir oda bir tuvalet yaparız yeter ki Sur'da yaşayalım. Her şeyimiz orda anılarımız orda.. (ağlıyor...) (Abdullah'ın annesi)

Annesi ağlayınca Abdullah söze devam ediyor:

Ben çok çok gitmek istiyorum. Sur'u göstermek istiyorum. Orayı çok özlüyorum. Bak bu fotoğraftaki yer benim ninemin bahçesi (Sur'da yıkılan evlerinin eski görüntülerinin fotoğraflarını gösteriyor).

Bir dolmuşla ya da yürüyerek gidebilecekleri kadar yakın bir mesafeyi anlatırken çocukların kullandıkları ifadelere dikkat edildiğinde Sur ilçesi sanki gitmelerinin imkânsızlaştığı- uzak bir ülke gibi anlatılmaktadır. Bu anlamda çatışmalar, yıkım ve yerinden edilmenin yarattığı travmayla bir arada düşünüldüğünde çocuklar açısından Sur ilçesinde bırakılan evler bir vatan gibi tarif edilmekte, bu vatan zorunlu nedenlerle, istenilmediği halde terkedilmek durumunda kalınan bir yer olarak anlamlandırılmaktadır. Çocuklar doğdukları, büyüdükları evlerini, sokaklarını, arkadaşlarını, komşularını, öğretmenlerini özlemlerle anlatırlarken, taşınmak zorunda kaldıkları yeni mekânları kendilerine ait hissetmemeleri nedeniyle olumsuzluklarla tarif etmektedirler. Bu olumsuzluk hem yeni olana alışamamak ve içselleştirememekle ilgili hem de dışlayıcı pratiklerle karşılaşmakla ilişkili olarak dile getirilmektedir. Bilindik ve alışık olunandan koparılmış olmanın yarattığı köksüzlük duygusu, yeni mekânların yabancılığı, tekinsizliği ve dışlayıcılığıyla bağlantılı olarak ev, çocukların kendileri olabildikleri, aidiyet hissettikleri, güvende oldukları, geleceğe dair iyi şeyler düşündükleri ve umutlarını diri tuttukları bir yer olarak tarif edilirken; evin yok olması, terkedilmesi de aynı oranda tersi bir etkiye yol açmış görünmektedir.

Sosyal Dışlanma ve Damgalanma

Kendi evinde “mülteci” olmanın ikinci göstergesi, ilk göstergeyle bağlantılı olarak gidilen yerde yaşanan sosyal dışlanma ve damgalanma pratikleridir. Sosyal dışlanma toplumsal hayata katılamamayı, toplumun dışında kalmayı anlatan, ayrımcılıkla da yakın ilişkisi olan bir kavramdır. Silver'in (1994) sosyal dışlanma kavramını “sosyal ilişkilerin dışında kalma, toplumun dışına itilme; kişiler, aileler ya da grupların toplumdaki bir çeşit sürgün edilme durumu” olarak tanımlamasına atıfla Semerci de (2012: 192) insanlara yüklenen önyargıların ve

damgalamaların da sosyal dışlanma kavramının içinde yer aldığına işaret eder. Nitekim zorla yerinden edilme olgusunu sosyal dışlanma kavramı odağında ele alan çalışmalar da bulunmaktadır: Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde 1990'larda yaşanan zorunlu göçü sosyal dışlama kavramı ekseninde ele alan Yüksekler (2008: 220), "kentsel yoksulluk, eğitim hakkından yararlanamama, sağlık hizmetlerinden yararlanamama, sosyal güvenceden yoksunluk, işgücü piyasasına yeterince katılmama, işsizlik ve kentsel mekânda ayrımcılığa uğrama" gibi birçok soruna yol açan yerinden edilme olgusunun çok boyutlu bir sosyal dışlanma süreci yaratmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Yükseker'in çalışmasının sonuçlarıyla uyumlu bir şekilde, görüşülen çocukların anlatımlarında gidilen yerlerin tekinsizliği ve dışlayıcılığına ilişkin ifadeleri yer almaktadır:

Oradaki arkadaşlarım beni dövmüyordu buradakiler beni dövüyor. Paranı bize verirsen sana elleşmeyiz diyorlar. Çok özlüyorum oradaki arkadaşlarımı. Orda evler tek katlıydı hiç bina yoktu. Sokakta oynuyordum saklambaç oynuyordum (Abdullah 7/9).

Çok değişik ve tuhaf geliyor bana burası, hiç alışamadım, arkadaş bulamadım, burada kimseye güvenemiyorum. Bize kıyafet veriyorlar, istemeyince de "Sur'dan gelmişler bir de bizi beğenmiyorlar" diye kızıyorlar Benim eski okulum Hasan Paşa'daki hocalarım çok iyiydi. Buradakiler bize hep, Sur'dan gelmişler falan diyorlar. Gelmişler dedikleri zaman ben çok üzülüyorum (Zahide 14/16).

Eski hocamı çok özlüyorum, çok seviyorum o hocamı, buradaki hocamı hiç sevmiyorum, bizimle hiç ilgilenmiyor ... saçma bir şekilde yüzümüze bakmadan konuşuyor... ben de onu sevmiyorum. Orada okula gitmeyi seviyordum ama burada gitmek istemiyorum (Mehmet 8/10).

Abdullah ve Zahide'nin ifadelerinde açıkça görülen dışlanma pratikleri yanında Mehmet'in dışlandığına dair algısının üzerinde durulmalıdır. Mehmet, yeni okulundaki öğretmeni için "saçma bir şekilde yüzümüze bakmadan konuşuyor" demektedir. "Biz"nin yakınında dolanan, "biz"nin içine kadar giren "tekinsiz" Öteki'nin yarattığı rahatsızlık hissiyle (Çoban Keneş, 2015: 80-89) "tekinsiz" olanla iletişimi asgariye indirme isteği belki de Mehmet'in ifade ettiği "saçma bir şekilde yüzümüze bakmadan konuşuyor" ifadesinde kendini göstermektedir. Yerinden edilmiş, ait olduğu mahalleden, evden, okulundan ve arkadaşlarından koparılmış olmak başlı başına bir travma nedenidir. Bu açıdan onun kendini dışlanmış hissetmesi yaşadığı travmanın büyüklüğüyle ilişkilidir. Başka koşullarda belki dikkat etmeyeceği davranış biçimleri yaşadıklarının bir sonucu

olarak onun kendisini dışlanmış hissetmesine yol açabilir. Bu durum, çocukların gündelik yaşamlarında ve sosyal çevrelerinde yaşadıkları veya algıladıkları dışlanmışlık hissi ile özel olarak ilgilenilmesi gerekliliğine işaret etmektedir.

Öte yandan Sur'dan gelen bu ailelerin kendi ülkelerinde ve doğup büyüdüğüleri kendi şehirlerinde kültürel, etnik, dini ortaklıkları olan insanlar arasında olmalarına rağmen düzeyi değişmekle birlikte tıpkı mülteciler gibi damgalanmalarına ve çeşitli dışlanma pratikleri ile karşı karşıya kaldıklarının tespit edilmesini mümkün kılan ifadeleri dikkat çekicidir. Uluslararası literatür mülteciliği "vatandaşı oldukları ülkelerde ırklarından, dinlerinden, milliyetlerinden, ideolojik görüşlerinden veya belirli toplumsal gruplara mensubiyetlerinden ötürü işkence, kötü muamele, haksız yere hapsedilme ve hatta öldürülmeleri gibi tehdit ve zulüm altında bulunan kişilerin kendi ülkelerinin sınırlarını aştıklarında ilk ulaştıkları ülkeden ve uluslararası toplumdan himaye görme hakları bulunan" kişiler olarak tanımlamaktadır (mülteci.org.tr.s.4). Bu anlamda mülteciler hiç tanımadıkları ülkeye etnik, kültürel, dini vb. bütün farklılıklarıyla gittikleri için "biz-onlar" karşıtlığı çok daha kolay kurulabilmekte ve farklı düzeylerde ayrımcılığa maruz kalabilmektedirler. Nitekim 2011 yılından beri Türkiye'ye gelen savaş mağduru Suriyeliler için gazetelerde ve halkın dilinde kullanılan "Suriyeliler" adlandırması tüm Suriyelileri 'Öteki'leştiren bir damgalama işlevi de görmektedir. Örneğin, "Suriyeliler kiralının yükselmesine neden oldu, Suriyeliler işimizi elimizden alıyor, Suriyeliler sınavsız üniversiteye girecek" (Doğanay ve Çoban Keneş, 2016; Çoban Keneş, 2016) gibi bütün Suriyelileri suçlayıcı cümlelere benzer şekilde "Surlular" adlandırması da yerinden edilen mağdur vatandaşları damgalamak yoluyla ötekileştirmeye aracılık etmektedir. Sur'lu ailelerin kendi memleketlerinde olsalar dahi farklı düzeylerde benzer bir dışlanmaya maruz kalmaları dezavantajlı konumlarından dolayı azınlıklaştırılan gruplara karşı ayrımcı dilin değişmediğini göstermesi anlamında çarpıcıdır.

Toplumsal Cinsiyet Rolünün Ağırlığı ve Çocukluğun Yitimi

Göç üzerine yapılan çalışmalar "göç nedenleri, göç sürecine katılım, bu süreç esnasındaki yaşam deneyimleri ve göçün etkileri, göç edenlerin tutumları ve tepkileri açısından kadınlar ve erkekler arasında önemli farklılıklar olduğuna işaret ediyor" (Gina Buijs 1996. Akt. İlkaracan ve İlkaracan, 1998: 2). Bu farklılıkların temelinde ise kadın-erkek arasındaki aile içi iş bölümü ve bu iş bölümünü de belirleyen toplumsal cinsiyet rolleri yatmaktadır (İlkaracan ve İlkaracan, 1998; 2). Zorunlu göçün kadınlar ve erkekler için farklı sonuçlara yol açtığına, kadınlar ve erkekler tarafından farklı deneyimlendiğine dair vurgu, yerinden edilmenin ve zorunlu göçün toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında

ele alınması gerektiğine işaret etmektedir (Demirler, 2008: 1). Göçle birlikte sarsılan ekonomik koşullarda erkekler ailenin geçimini sağlayamaz hale geldiklerinde geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri de sarsılmakta ve çatışmalar yaşanmaktadır. “Kadınlar ve genç kızlar, bir yandan yeni ortamda aile geçimine katkıda bulunmak zorunda kalmaları, bir yandan da eşlerinin, babalarının ve ağabeylerin geleneksel davranış kalıplarına uymaları yönünde artan baskısı arasında sıkışarak, yeni ruhsal sıkıntılar yaşamaya başlıyorlar” (TESEV, 2012: 12).

Çalışmada yerinden edilmenin, zorunlu göçün kız çocuklarını aynı yaş grubundaki erkek çocuklara göre sınıfsal ve cinsiyet kimliklerinin birbirine eklenmesiyle daha fazla etkilediği tespit edilmiştir. Göçün derinleştirdiği yoksulluğun, yarattığı işsizliğin, ataerki değerlerin ve toplumsal cinsiyetin zorunlu göç koşullarında birbirine eklenerek kız çocuklarının sömürülmesini ve/veya ikincilleştirilmelerini kolaylaştırdığı görüşülen çocukların aşağıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Sur’daki evde kapının önünde otururduk, çok özledim oturmayı. Burada hemen kızıyor annem bize kapıya ya da pencereye çıktığımızda, sürekli evin içindeyiz. Eski evimizin olduğu yerde rahattık, mahalle güzeldi, anneme hiç söylemeden çıkardık. Ama burada öyle değil. ... Orada arkadaşlarımla oynuyorduk, sokağa serbestçe çıkıyorduk, dolaşıyorduk her şeyi yapıyordum burada öyle değil. ... Burada hiçbir şey yapamıyoruz. Dışarı çıkıyoruz hemen anneme söylüyorlar kızların dışarı çıktı diye...biz de annem üzülmesin diye dışarı çıkmıyoruz, istediğimiz şeyleri yapamıyoruz... (Zahide14/16).

Sokağımızdan ayrılmak zorunda kalmak beni çok üzdü. Sokağımız çok güzeldi, herkes tanıdıktı, birbirimizi tanıyorduk... orada (Sur’da) rahat dışarı çıkıp oyun oynuyordum, arkadaşlarımla geziyordum...burada dışarı çıkamıyorum annem izin vermiyor korkuyor. Hep dışarı çıkmak istiyorum ama annem kızıyor (Pervin 12/14).

Eski mahallede kızların yanına giderdik, onlarla oynardık. Burada rahat değiliz (Adem, 11/13).

Adem’in anlatımı toplumsal cinsiyet rollerinin erkek çocuklar için de ağırlığını gösteren bir örnektir. Ancak ataerki cinsiyet rollerinin yoksullukla birleşmesinin de bir sonucu olarak çatışmaların, zorla yerinden edilmenin bedelini daha çok kız çocukları ödemektedir; kesintiye uğrayan eğitim hayatının ardından kız çocuklarının eve kazanç getirmesi amacıyla çalışmak zorunluluğu ya da ek maddi külfetten kurtulmanın yolu olarak evlenmeye zorlandığını çalışmalar (İlkaracan ve İlkaracan, 1998; Demirler, 2007; TESEV, 201; Üstel vd, 2004) ortaya koymaktadır. Zahide’nin anlatımı da bu duruma işaret etmektedir:

Başlarda bomba seslerinden korkudan hiç ders çalışmıyordum, olayların olduğu zaman ben TEOG sınavına hazırlanıyordum olaylar zamanı 56 gün hiç okula gidemedim, bomba seslerinden korkudan hiç ders çalışmadım sınavım çok kötü geçti ve istediğim liseye yerleşemedim. Çok üzüldüm, ders çalışma isteğim falan hepsi kaçtı ve okula gitmek istemedim, bıraktım okulu, sonra da zaten adres değişikliği falan okula çok geç başladım falan ben de okulu bıraktım. Sınav öncesi 56 gün hiç okula gitmedim, berbat geçti sınav. Buradaki ev kira, bizim değil. Bu beni etkiledi, babam çalışmıyor, istediğim şeyleri yapamıyordum, maddi sıkıntı çekiyorduk ben de işe başladım. Şimdi evlere temizliğe gidiyorum, gündelikçilik yapıyorum (Zahide 14/16).

Zahide, çatışmalar nedeniyle kesintiye uğrayan eğitim hayatından söz etmekte, yoksulluklarının derinleşmesine vurgu yapmakta ve tüm bunların sonucunda güvencesiz de olsa evlere temizliğe gitmek yoluyla para kazanma zorunluluğunun hayatında nasıl dramatik değişimlere neden olduğunu anlatmaktadır. Bu örnek, zorunlu göçe maruz kalan kişilerin cinsiyet, yaş gibi özelliklerinin de dikkate alınması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu nedenle “‘cinsiyetlendirilmiş göç’ ve ‘cinsiyetlendirilmiş zorunlu göç’ kavramları, göç ve zorunlu göç/yerinden edilme/mültecilik olgularının bütün bileşenlerini (hukuki statüler, karar mekanizmaları, kalkınma, sağlık, iş gücü, eğitim, şiddet vb.) toplumsal cinsiyet perspektifinden görmek” (Colson 2008 ve Demirler, 2008. Akt. Pala, 2013: 14) gerekliliğine yapılan vurgu önemlidir.

Fiziksel ve Ruhsal Travmalar

Çatışmalara, savaşlara ve yerinden zorla ayrılmaya maruz kalmanın bedensel ve ruhsal olarak olumsuz sonuçları olduğu bilinmektedir. Kişilerin “uzun süre içinde bulunduğu ortamdan ayrı düşmesi; yalnızlık, yabancılaşma, kendini değersiz görme, özgüvende eksiklik, yakın çevrenin yokluğu ve yaşadığı yeri terk etmedeki pişmanlık hissi kişiyi derinden etkilemekte ve yoğun stres durumlarına sürüklemektedir” (Şahin, 2001: 57-67). Çatışmaların ve savaşların sonuçlarına özellikle halk sağlığı açısından bakan araştırmacıların derlediği “*Savaş ve Çocuk*” isimli çalışma çocukların fiziksel ve ruhsal olarak yaşadıkları travmaları detaylı olarak gözler önüne sermektedir. Aydın’ın aynı derleme içinde bulunan makalesinde çocukların ruhsal ve fiziksel olarak yaşayabilecekleri travmalar şu şekilde anlatılmaktadır:

Savaş travması yaşayan çocuklarda özellikle uyku bozuklukları (Örnek: Kabuslar, uykusuzluk, gece uyanmaları), depresyon ve psikosomatik belirtiler (Örnek: Baş ağrısı, mide ağrısı) görülebilir. Çocuklar oynamayı ve gülmeyi kesebilir, iştahını kaybedebilir ya da etrafıyla iletişimi kesebilir. Okulda konsantrasyon sorunu çekebilir, anksiyöz ve depresif olabilir, gelecek konusunda umutsuzluk hissedebilir ya da agresif tavırlar geliştirebilir. Sürekli şiddete maruz kalmış çocuklarda başkalarına güven kaybını da içeren önemli inanç ve tutum değişiklikleri olabilir.

Çatışmalar aylar hatta yıllarca sürerken, ekonomik ve sosyal koşullar zarar görür, eğitim olanakları çok sınırlı olabilir ve hatta tamamen ortadan kalkabilir (Aydın,2014: 31).

Sur'daki evlerinden edilen çocuklarla yapılan görüşmelerde ilk gözlemler; konuşma sırasında sıklıkla ağlama, konuşmasına devam edememe, eski hayatlarına, sokaklarına ve evlerine olan özlemlerini sıklıkla dile getirme ve yaşadıklarına duydukları öfkedir. Ayrıca çocukların konuşmalarının duygu durumları nedeniyle sık sık kesintiye uğradığı bu anlarda anneleri araya girip konuşmak durumunda kalmıştır.

Mahalleyi yıktılar, eski evimizde damamız vardı, dama çıkıyorduk, oyun oynuyorduk, avlumuz vardı, eski evimizde sokakta oyun oynuyorduk, top oynuyorduk. (Esmenur: 5/7).

Eski evimizde sürekli dışarı çıkıyordu, burada dışarı çıkmıyor, burayı sevmiyor, bana hep sıkılıyorum diyor. (Esmenur'un annesi).

Bütün arkadaşlarım başka yerlere taşındı ... hepimiz koştuk. Şimdi kim nerede bilmiyoruz (Fatmanur: 16/18).

Sur yıkıldı ya bütün arkadaşlarım kayboldu. Çok sevdiğim iki arkadaşım vardı onları çok özlüyorum, evlerini biliyorum ama eskisi gibi olmayacak biliyorum. Hepimiz Sur'dan ayrıldık ve başka yere gittik. ... Sevdiğim arkadaşlarımdan birini kuzenimin düğününde gördüm beni görür görmez ağlama başladı, o ağladı ben ağladım birbirimize sarıldık ağladık. Sevdiğim bir arkadaşım daha vardı, o benim en iyi arkadaşımdı ben en gizli sırlarımı ona söylüyordum onu çok özlüyorum. Bir gün babasını gördüm sordum arkadaşım ne yapıyor diye babası dedi ki senin fotoğrafına bakıp ağlıyor dedi (Pervin burada hıçkırarak ağlıyor.) (Pervin 12/14).

Aile gibiydik, gece 12'ye kadar dışarda otururduk. Burada (Bağlar mahallesi) kimse kimseyi tanımyor (Alihan 11/13).

Çocukların arkadaşlarını ve evlerini kaybetmeleri ile hissettikleri yalnızlık ve mutsuzluk duygusuna dair anlatımları Sur'dan edilmelerinin yarattığı travmatik sonuçlardır. Geçmişe olan özlem ve duygu durumlarındaki yoğunluk yanında aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi çocukların okul başarılarındaki gerileme, okuldan soğuma ve ait hissettikleri mekânlara dair özlemi ağlayarak dile getirmeleri çatışmaların üzerinden iki yıl geçmiş olmasına rağmen yaşadıkları travmanın devam ettiğini göstermektedir.

(Esmenur (5/7) konuşmuyor-cevaplamıyor) Annesi: Esmenur bu sene ikiye gidiyor ... eskiden okula severek giderdi, şimdi zorla gönderiyorum okula. Burada okulu

değiştirdi, arkadaşları, hocaları değiştirdi. Arkadaşlarından ayrıldığı için çok üzülür bana sürekli beni arkadaşlarımla yanına götürüyor (Esmenur'un annesi).

Okulumun değişmesi derslerimi etkiledi, hocalarımız değişti. Diğer okulumdaki hocalarım bizi seviyordu, hocam bana orada 9 tane kurdele takmıştı, burada takmıyor. Önceki okulumda ders çalışıyordum ama burada çalışmıyorum o yüzden derslerim kötü oluyor (Pervin 12/14).

Artık okula kendi gitmek istemiyor. Öğretmeni şey diyor. Soru sorduğumda Abdullah biliyorum ama söyleyemiyorum diyormuş. Öğretmene Sur'dan geldiğimizi söyledik, çocuğumuz için her şeyi yaptık. Her gün diyor ki Abdullah geri eski evimize gidelim. Her gün ağlıyor, o ağlıyor babası da ağlıyor. Babası da her gece ağlıyor. Dalıp dalıp gidiyor. Kuran üzerine yemin ederim ki Sur'dan gelenlerin hepsinin psikolojisi bozuk. ... Önceden öyle bir şey yoktu önce okula gidiyordu öğretmeni ne kadar akıllı diyordu Abdullah için. Dersini yapardı, şimdi hiç ders de yapmıyor. Bu sene aynı sınıfa okuyacak, sınıfta kaldı, aynı sınıfa bir kez daha okuyacak. Öğretmenin sorduğu sorulara bildiği halde cevap vermiyor (Abdullah'ın annesi).

Canım istemiyor, öğretmenin verdiği soruları yapmak istemiyorum. Sur'daki okulum çok güzeldi, öğretmenim oyun oynatırdı, okulum evimize yakındı, Sur'u çok seviyordum (Abdullah: 7/9).

Okul çağındaki çocuklarda maruz kaldıkları ya da medya aracılığıyla izledikleri savaş yaşantılarına bağlı olarak altını ıslatma gibi önceki gelişim evrelerine özgü davranışların yeniden ortaya çıkabildiğine vurgu yapan Aydın (2014: 31), okul çağındaki bu çocukların yalnız uyumaktan ve yalnız kalmaktan korkma, kâbuslar görme gibi sorunlar yanında dikkati toplamada güçlük çekme gibi problemler yaşadıklarına da dikkat çekmektedir. Özellikle dikkat eksikliği okul başarısının düşmesine neden olmakta, okula gitmede isteksizlik, okula gitmeyi tamamen reddetme gibi olgulara öğrenme ve davranış bozuklukları da eşlik etmektedir. Nitekim yukarıda ifadelerine yer verilen her üç çocukta da okuldan uzaklaşma, ders başarısında belirgin bir gerileme söz konusudur.

Ayrıca savaş yaşantısına bağlı travma sonrası stres bozukluğu nedeniyle tedirginlik, gerginlik, irkilme durumları, huzursuzluk, öfke patlamaları ve saldırgan davranışlar da görülebilmektedir. "Çocuk, doğrudan olayın sorumlularına öfkelenebileceği gibi, olay karşısında kendisini korumakla yükümlü tuttuğu yetişkinleri de bu görevlerinde yetersiz kaldıkları için suçlayabilir. Diğer yandan, hedefine yöneltilmemiş olan öfke duyguları, çocuk tarafından en yakınlarına yansıtılabilir. Olayla ilgili istenmeyen düşüncelerin zihinde canlanması ve olay tekrar yaşanmış hissi de sıklıkla görülen durumlar arasındadır. Dikkat etme ve sürdürme güçlükleri, uyku bozuklukları ve kâbuslar, iştah değişiklikleri ve nedeni belirlenemeyen bedensel şikayetler de görülebilir". Aydın'ın (2014: 32-

33) sıraladığı söz konusu belirtiler Adem'in, Alihan'ın ve Zahide'nin annelerinin çocuklarında gördükleri sorunlarla ortaklaşmaktadır:

Oğlum 13 yaşında. O zaten tamamen dengesi gitmiş. 13 yaşında ve hala altına işiyor. Çok değişti. Mesela burada otursa, onu çağırırsan, seslensen, dönüp bakmıyor bile. Eve gelir gelmez, sürekli kavga dövüş. Kardeşini dövüyor, bana bir şeyler fırlatıyor (Adem'in annesi).

Çocuklar uyurken tenekeye vurup ses çıksa kendilerini yatağın o tarafında atarlar. Korkudan hep. Benden hiç ayrılmayan çocuğum bomba patlayınca beni bile bırakıp odaya saklanırdı. Anne baba demeden saklanmaya gidiyor (Alihan'ın annesi).

Kızım 16 yaşında, o zaman 14 yaşındaydı. O kızım deli oldu zaten. Okulda bayılıyordu, öğretmenleri çağırıyordu doktora götürüyorduk diyordu ki psikolojisi bozulmuş. Titriyordu. Dedim ki bu normaldir. Ateşin içinden çıktık (Zahide'nin annesi).

Nitekim yapılan başka çalışmalar da yerinden edilen çocukların yaşadıkları benzer sorunlara işaret etmektedir. Örneğin, göç yaşayan ve yaşamayan çocukların okulda uyumlarını inceleyen Uluocak (2009: 40), iç göç yaşayan 76 çocuk ve göç yaşamayan 78 çocuğun anne ve öğretmenlerinden aldığı bilgileri karşılaştırmış, çocukların ev ve okulda gösterdikleri ruhsal uyum durumuna dair verilere ruhsal uyum ölçeği (RUÖ) uygulamıştır. Çalışmanın sonucunda iç göç yaşamış çocuklarda uyum sorununun daha yüksek puan ortalamasına sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca hem annelerin hem de öğretmenlerin verdiği bilgiler de göç yaşamış çocukların, yaşamamış çocuklardan daha fazla ruhsal uyumsuzluk yaşadıklarını ortaya koymuştur. Aker vd. (2002: 97) de zorunlu iç göç yaşamış kişiler üzerine yaptıkları araştırmalarında zorunlu göç yaşayan erkek, kadın ve çocukların önemli ekonomik, toplumsal ve politik sorunları olmakla birlikte aile yapılarının da değiştiğini, uyum güçlüklerinin görüldüğünü, psikiyatrik açıdan ise, "göç sonucu sadece travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) değil, aynı zamanda depresyon ve diğer anksiyete ve somatoform" bozukluklarının ortaya çıkabildiğinin altını çizmişlerdir. Daha da önemlisi "zorunlu göçün işkence kadar insan psikolojisine olumsuz etkide bulunan deneyimler" olarak tartışılması gerekliliğine vurgu yapmışlardır.

Yoksulluktan Sefaletle Evrilen Ekonomik Çöküntü

UNICEF'in "*Dünya Çocuklarının Durumu 2006, Dışlanmışlar ve Görülmeyenler*", başlıklı çalışmasında çocukluk dönemindeki yoksulluk yetişkinlikteki yoksulluğun temel nedenidir denilmektedir (UNICEF, 2004: 15). Çocuk yoksulluğunun en büyük nedenleri arasında ise savaş ve zorunlu göçlere işaret

edilmektedir. Özellikle de aile bireyleri savaş yüzünden yer değiştirme ve göçe zorlandığında çok ciddi ekonomik sorunlar ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Zorunlu göç nedeniyle evlerini geride bırakmak zorunda kalan aileler mal varlıklarını da kaybetmektedirler (Trani and Cannings, 2013. Akt., Şener ve Ocakçı, 2014: 60).

Nitekim yukarıdaki tespiti destekler şekilde çalışma kapsamında görüşülen ailelerin Sur'da yaşadıkları evler müstakil ve kendilerine ait evlerdir (bkz. *Tablo 1*). Görüşülenlerin anlatımlarında bu evlerin genellikle tek katlı, en fazla iki katlı, bahçeli ve kendi sularını çıkardıkları kuyusu olan, ailelerin bahçelerinde sebze yetiştirebildikleri, sebzelerden komsularıyla imece usulü kış için yiyecek hazırlığı yapabildikleri yerler olduğu anlaşılabilir. Ayrıca bu müstakil evlerde bulunan avlu ve damlar kız ve erkek çocukların birlikte saatlerce oyunlar oynayabildikleri, kendilerini oyalayabildikleri ve arkadaşlıklarını kurdukları, pekiştirdikleri bir olanağı da içinde barındırmaktadır.

Çatışma ve yıkım kararıyla birlikte ağırlıklı olarak nispeten daha ekonomik olduğu için Bağlar semtine taşınmak zorunda kalan ailelerin aldıkları kira yardımına rağmen çocukların ve özellikle annelerinin araya girerek ifade ettikleri şey “cennet” olarak gördükleri Sur'dan sonra içine düşürüldükleri sefalet hikyesidir. Aşağıdaki ifadeler bunu ortaya koymaktadır:

Çatışmadan kaçıp bu eve yerleştiğimizde bir hafta tabak çanak hiçbir şeyimiz yoktu sofraya koyduğumuz. Sadece tek bir su bardağımız vardı. Ve herkes o su bardağından su içiyordu. Halam biraz eşya getirdi bize. Önce o telaş ve çatışmadan bir an önce çıkalım diye idareten bir ev bulduk eski bir ev, sonradan bu oturduğumuz eve taşındık. Yani bir su bardağından yedi kişi su içiyordu. Komşular eşya getirmeseydi eşya alacak paramız da yoktu. Onların getirdiklerini kullanıyorduk. Biz hep yasak kalkacak ve eşyalarımızı almaya gideceğiz diye bekliyorduk ama yasak sırasında hiçbir şey yapamıyorduk. Giyecek elbiselerimiz bile yoktu bir aya yakın aynı elbiselerle dolandık. Surda yıkılan evimizi bütün birikmişlerle ve borçla almıştık. Yıkıldıktan sonra bile beş ay borcunu ödemeye devam ettik bu sefalet ve rezilliğin içinde ... (Fatmanur 16/18).

Bizi gönderdiler, bütün bunlar için bir milyar para veriyorlar niye yalan konuşalım. Kiramızı veriyoruz. Vermeseler öleceğiz, nerdeyse çadır açacağız. Niye? Ödeyemiyoruz kiralari. Oradaki, bizim kendi evimizdi. Arka tarafı bahçe idi, her şeyimizi ekiyorduk, Dicle nehrine bakıyordu, taze taze yiyorduk, sabah erkenden kalkar kışlığını yapırdık. 10 TL ile her şeyimizi alıyorduk o bahçelerden, dolabı dolduruyorduk. Burada 50 TL götürüyoruz iki kilo domates iki kilo salatalık vallahi böyle meyve de almıyoruz. Meyve de alsak yetmez. Bazen haftada bir mecbur alıyoruz meyve bazen misafir geliyor işte ev hali (Abdullah'ın annesi).

Önceki evimizin avlusu vardı, büyüktü, güzeldi, bahçesi vardı ... eski evimizde daha rahattık, daha güzel yaşıyorduk (Pervin 12/16).

Oradaki evimiz çok güzeldi, bizimdi, kira vermiyorduk, rahattık, mahalledekilerin hepsini tanıyorduk, herkes tanıdıktı, maddi durumumuz çok kötü oldu, sarsıldık, üzerinden kaç yıl geçmesine rağmen hala kendimize gelemedik, toparlanamadık (Seda'nın annesi).

Kahraman ve Sallan Gül (2015: 344), çocuğun yaşadığı çok boyutlu yoksunluk halinin Türkiye sosyal bilim literatüründe gereken ilgiyi henüz görmediğini söylemektedirler. Yoksulluk olgusunun genellikle "yetişkinler ve hanelerin ekonomik yoksunlukları ve deneyimleri üzerinden temellendirilen bir sorun alanı olarak" ele alındığını, özellikle çocukların arka planda kaldıklarını ya da gündeme gelmediğini vurgularlar. Nitekim bu konuyu ele alan araştırmacılar da yazarların tespitlerinin yanı sıra çocuk yoksulluğunun ele alındığında bile sadece maddi yoksunluk olarak ele alınmasının eksikliğine vurgu yaparlar. "*Çocuk Yoksulluğunun Belirtileri*" (2011) adlı çalışmasında Roelen ve Notten, yoksulluğun sadece maddi boyutları ile ilişkilendirilmesinin yetersiz ve sınırlı bir görüş olduğunu vurgularlar. "Yoksulluk sadece gıda sepetini doldurma kapasitesiyle ilgili olmadığı gibi, erişimde eksiklik ve çeşitli alanlardan dışlanma süreçlerini de içermektedir" (Akt. Kahraman ve Sallan Gül, 2015: 344). "*Dünya Çocuklarının Durumu 2005*" raporunda UNICEF (2005: 18) de çocuk yoksulluğunu çok boyutlu olarak ele almaktadır; "Yoksulluk içinde yaşayan çocuklar, yaşama, büyüme ve gelişmeleri açısından gerekli maddi, manevi ve duygusal kaynaklardan yoksun biçimde yaşamakta, böylece haklarından yararlanamamakta, potansiyellerini tam olarak geliştirememekte ve topluma tam ve eşit üyeler olarak katılmamaktadırlar. Aydın'ın (2014: 30) vurguladığı gibi "ölmeseler ve yaralanmasalar bile, savaş yüzünden yaşadıkları annesiz/babasız kalma, sevdiklerini, akrabalarını, arkadaşlarını kaybetme, kaçırılma ya da şiddet, fiziksel, duygusal ya da cinsel istismara uğrama, yerlerinden olma, okulundan ve diğer sosyal destek yapılarından yoksun kalma, yoksulluk gibi olumsuzluklar çocuklarda psikolojik ve psiko-sosyal yaralara yol açabilmektedir" Bu açıdan belki de çocuk yoksulluğunu yaratan en önemli şeyin diğer kayıplar yanında çatışmalar ve yerinden edilme sürecinde kaybettikleri çocuklukları olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çatışmalara maruz kalmış ve evlerinden edilmiş çocukların anlatımlarından yola çıkarak yaşadıklarını ele alan çalışmanın bulguları zorunlu göç ve yerinden edilme literatüründeki tespitlerle ve zorunlu göç mağdurlarıyla yapılan saha araştırmalarının sonuçlarıyla ortaklaşmaktadır: Göçe mecbur kalmanın

yarattığı travmatik süreç, ekonomik geçim kaynaklarının ve dayanışma ağlarının bozulması, sosyal ilişkilerde parçalanma, yalnızlaşma, damgalanma ve dışlanma yanında çocukların ruhsal açıdan yaşadıkları travmalar nedeniyle geleceklelerini etkileyecek şekilde, okuldan kopma ve okul başarılarının düşmesi.

Bu ortaklıklar yanında çalışmanın dikkat çekici sonuçlardan birisi çocukların “Surlular” olarak damgalanmak yoluyla yaşadıkları ve algıladıkları dışlanma pratikleridir. Aynı etnik ve dini kimlikten, aynı çevreden ve aynı kültürel ortamdaki çocuklarla birlikte yaşadıkları dışlanma pratiği önemlidir. Bu durum Sur’da yaşanan çatışmaların medyada nasıl adlandırıldığı ve nasıl bir tehdit unsuru olarak yansıtıldığıyla ilişkili olabilir. Nitekim 2011 yılından beri basında ve gündelik yaşamda “Suriyeliler” olarak adlandırılan ve tüm üyeleri damgalanan Suriyeli mülteciler gibi Sur’dan gelen ailelerin de dozu değişmekle birlikte benzer deneyimi kendi evlerinde/ ülkelerinde yaşıyor olmaları onların medyada nasıl yer aldıklarından bağımsız olarak düşünülemez. Bu anlamda Sur ve diğer illerde yaşanan çatışmaların medyada nasıl çerçvelendiğinin ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınması gerekliliği bir öneri olarak belirlenmiştir.

Çalışmadan çıkan bir diğer sonuç, hem çocukların ve annelerinin anlatımlarından tespit edilebilen hem de gözlemlenebilen, özellikle yalnızlık, dışlanmışlık ve kendilerini evlerinde bir mülteci gibi hissetmelerinde etkili olan barınma, sağlık, eğitim, yoksulluk, işsizlik ve psikolojik sorunlarla bu ailelerin neredeyse kendi başlarına kaldıklarıdır. Çocukların gerek tanık oldukları çatışmalar, gerekse yerinden edilmeye bağlı olarak yaşadıkları hak ihlalleri ve travmalar hızla değişen Türkiye gündeminde görünmez kılınmıştır. Birkaç sivil toplum örgütünün (Diyarbakır Tabip Odası, Diyarbakır İnsan Hakları Derneği) çabaları dışında zorla yerinden edilmenin yarattığı sorunlar hala çözülmeyi beklemektedir. Bu açıdan evleri yıkılan, geçim kaynaklarını kaybeden ve sahip oldukları her şeyi geride bırakmak zorunda kalarak yoksulluktan sefalete dönüşen yaşamlarında bu ailelerin mağduriyetlerini görünür kılan, resmi ve sivil kuruluşların konuya yeniden dikkatini çeken ve özellikle çocukların sağaltılmasına aracılık edecek çalışmaların yapılması gerekliliği etik ve toplumsal bir yükümlülük olarak beklemektedir.

Çalışmanın sonuçlarından biri de toplumsal cinsiyet bağlamında ortaya çıkmıştır. Çocukların yer verilen ifadelerinde de görüldüğü gibi özellikle kız çocuklarının ama erkek çocukların da yerinden edilme ve yeniden yurtlanma sürecinde toplumsal cinsiyet rollerinin ağırlığını hissettikleridir. Çocuklar yabancı bir çevrenin “tekinsizliğinde” mahallenin baskısı altında toplumsal cinsiyet rollerine

uygun davranmaya zorlanan yetişkin muamelesi görmeye başlamışlardır. Çatışma ve yerinden edilmenin bu anlamda çocukların erken büyüdüğü ve çocukluklarının zedelendiği bir süreç olarak da ele alınması ve zorunlu göçün, yerinden edilmenin toplumsal cinsiyet bağlamındaki etkilerinin başka çalışmalarla da görünür hale getirilmesi gerekir.

Sonnotlar

¹ Bu çalışmanın ilk verileri “16th Communication in the Millennium (CIM-2018)” sempozyumunda, “Kendi Evinde Mülteci Olmak: Sur’un Evsizleşen Çocukları” başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur.

² “1998 yılında yayımlanan TBMM araştırma komisyonu raporu, Olağanüstü Hal Valiliği’nin verilerine dayanarak, ülke içinde yerinden edilen kişi sayısını 378.335 olarak verdi. Bu rakam 905 köy ve 2.523 mezranın güvenlik güçleri ve PKK tarafından boşaltılmasını yansıtıyordu. İçişleri Bakanlığı ise, son yıllarda 355.000 civarında bir rakamı zikrediyordu. Buna mukabil, insan hakları örgütleri, zorunlu göç mağduru Kürtlerin sayısının üç milyon civarında olduğunu savunuyorlar. Bu verilerin hiçbiri sistematik bir araştırma ya da sayıma dayanmamakla birlikte rakamlar arasındaki fark tanımlar arası uyumsuzluktan kaynaklanıyor. Resmî rakamlar tamamen boşaltılan köylerin nüfusunu yansıtırken, STK’lar ise, can güvenliğinin olmaması; çatışmalar; jandarma tarafından uygulanan gıda ambargosu; güvenlik güçleri, PKK ve geçici köy korucularının tehditleri gibi nedenlerle evlerini terketmeye zorlanan ya da terketmek zorunda kalan herkesi zorunlu göç mağduru olarak değerlendiriyor”(Ayata ve Yüksekler, 2007, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5004/kurtlerin-yerinden-edilmesine-ulusal-ve-uluslararası-tepkiler#_ftn3). Rakamlar konusundaki bu tartışma, Devlet Planlama Teşkilatı’nın talebiyle Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün 2005 yılında yaptığı anket çalışmasının sonuçlarına göre yeni bir boyut kazanmıştır. Ülke çapında yaklaşık 5.000 hanehalkı ve 7.300 civarında kişi görüşmesini içeren ankete dayanan Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması’na göre (TGYONA), sözkonusu dönemde “güvenlik nedeniyle” kırsal ve kentsel bölgelerden göç edenlerin sayısı 950.000 ile 1.200.000 arasındadır. TGYONA raporunda, “güvenlik nedeniyle göç” kategorisine; can ve mal güvenliğine ilişkin kaygılar, yerleşim yerinin boşaltılması talebi, terör örgütüne katılma baskısı, korucu olunması yönündeki talep, denetimli gıda geçişi ve yayla yaşağı dahil edilmiştir. Ancak raporda, köy boşaltma ve korucu olma “taleplerinin” kimden geldiğinden söz edilmemiş ve güvenliğe ilişkin farklı nedenlerle göç edenlerin karşılaştırmalı oranları yer almamıştır(Ayata ve Yüksekler, 2007, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5004/kurtlerin-yerinden-edilmesine-ulusal-ve-uluslararası-tepkiler#_ftn3).

³ 6. İlke:1-Her insan, keyfi olarak evinden veya düzenli olarak yaşamakta olduğu yerden çıkarılmaya karşı korunma hakkına sahiptir. 2-Keyfi yerinden etme yasağı a)Apartheid, etnik temizlik siyasetlerine veya yerinden olmadan etkilenen nüfusun etnik, dinsel veya ırksal temellerini değiştirmeyi amaçlayan veya bunlara neden olan benzer eylemlere

dayanan, b)Sivillerin güvenliğinin tehdit altında olmadığı veya zorunlu askeri koşulların gerektirmediği silahlı çatışma durumlarındaki, c)Kamu yararının zorunlu ve baskın olması gerekçeleriyle meşrulaştırılmayan büyük ölçekli bayındırlık projelerindeki, d) Etkilenenlerin güvenliği ve sağlığının bölgenin boşaltılmasını gerektirmediği felaket hallerindeki, ve e)Toplu bir cezalandırma aracı olarak kullanılması halindeki, yerinden etme durumlarını kapsar. 3- Yerinden olma, koşulların gerektirdiğinden daha uzun süremez (Kalin, 2005:8-9).

⁴ Çalışma süresince Kürtçeye ve Türkçeye hâkim olduğu için çocuklar ve anneleriyle görüşmelerde yaşadığım dil sorununun aşılmasında, ailelerin yabancı bir araştırmacıya güvenmelerinde, çocukların yeniden travmatize olmalarının en aza indirgenmesinde araştırmaya özveriyle katkıda bulunan çocuk gelişim uzmanı, Nurcan Okal'a çok teşekkür ederim.

⁵ Bkz. Makalenin ekinde yer alan çocukların demografik bilgilerine dair *Tablo 1*'deki yaş sütununda bulunan ilk rakam çocukların 2015 yılında yaşanan çatışma dönemindeki yaşlarını, ikinci rakam ise görüşmenin yapıldığı 2017 yılındaki yaşlarını ifade etmektedir.

Kaynakça

Aker T vd (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 97-103.

Altunay E vd (2014). Eğitim Kurumlarında Mobbing Uygulamalarına İlişkin Nitel Bir Araştırma. *Sakarya University Journal of Education*, 4 (1), 62-80.

Ardıç Çobaner A (2015). Çocuk Hakları Bağlamında Suriyeli Mülteci Çocukların Haberlerde Temsili. *Marmara İletişim Dergisi*, 24, 27-54.

Ayata B ve Yüksek D (2007). Kürtlerin Yerinden Edilmesine Ulusal ve Uluslararası Tepkiler. Çeviren, Caner Doğan, *Birikim Dergisi*, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5004/kurtlerin-yerinden-edilmesine-ulusal-ve-uluslararası-tepkiler#_ftn3). Son Erişim Tarihi 05.07.2018.

Aydın N (2014). Savaşın Çocuklar Üzerindeki Psikolojik, Sosyal ve Kültürel Etkileri. B. Tokuş. (Ed.), *İçinde Savaş ve Çocuklar*. HASUDER - Çocuk Sağlığı Çalışma Grubu HASUDER, Yayın No: 1, Ankara.

Benjamin J A ve Khadija F (1998). *The Gender Dimensions of Internal Displacement: Concept Paper and Annotated Bibliography*, Women's Commission for Refugee Women and Children. UNICEF/IDP Gender Issues Paper.

Bilgin R (2014). Çatışma ve Şiddet Ortamında Büyüyen Çocuklar Sorunu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (1), 135-151.

Gina B (1996). *Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities Cross-Cultural Perspectives On Women* (Book 7). (Ed.), Oxford/Providence: Berg Publishers. 205.

Cohen J H ve Sirkeci İ (2011). *Cultures of Migration*, Austin, TX, USA: University of Texas Press.

Çoban Keneş H (2015). *Yeni İrkçılığın Kirli Ötekileri: Kürtler, Aleviler Ermeniler*. Ankara: Dipnot

Çoban Keneş H (2016). Metaforun Ayrımcı Hegemonyanın İnşasındaki Rolü: Suriyelilerin Haberleştirilmesinde Metafor Kullanımı". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* (<http://jss.gantep.edu.tr>), 15 (2), 253-280.

Demirler D (2007). İnsan Hakları ve Egemenlik Sarkacında Türkiye'de Yerinden Edilme ve Toplumsal Cinsiyet. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 4, 46-65.

Deveci E (2014). Savaşta Çocuk Ölümleri ve Yaralanmaları. İçinde: B. Tokuş (der), *Savaş ve Çocuklar (2014)*. HASUDER - Çocuk Sağlığı Çalışma Grubu, HASUDER-1, 9-25.

Doğanay Ü ve Çoban Keneş H (2016). Yazılı Basında Suriyeli 'Mülteciler': Ayrımcı Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gerekçelerinin İnşası. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 143-184.

Erikson E H (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*. (Çev.), Bedirhan Üstün-Vedat Şar, Ankara: Birey ve Toplum.

Göktuna Yaylacı F ve Sirkeci İ (2019). Sunuş: Göç ülkesi Türkiye'de Sosyal Hizmet. İçinde: Göktuna Yaylacı F (der), *Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile Türkiye'de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler*(2019). Londra: Transnational Press London, 3-13.

İlkaracan P ve İlkaracan İ (1998). *1990'lar Türkiye'sinde Kadın ve Göç*. http://kadininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2018/06/kadin_goc.pdf.__Son Erişim Tarihi 05.06.2018.

İnsan Hakları Derneği ve Tabip Odası Diyarbakır Şubesi (2017). Diyarbakır İli Sur İlçesi Alipaşa ve Lalebey Mahallelerinde Meydana Gelen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Gözlem Raporu <http://www.ihddiyarbakir.org/Content/uploads/8d99795a-d619-40b4-acd9-4a9fcda4bc77.pdf> Son Erişim Tarihi 15.03.2018.

İnsan Hakları Derneği (2016). 2016 Yılı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çocuk Haklarına Yönelik İhlaller Raporu.

İnsan Hakları Vakfı (2012). *Türkiye’de Sürmekte Olan Toplumsal Travma ile Baş Etmede İlk Adımlar*, yay. Haz. Esin Düzel, Ankara: TİHV.

Kahraman F ve Sallan Gül S (2015). Türkiye’de Çocuk Yoksulluğu: Gaziantep Üzerine Bir Araştırma. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 339-366.

Kalin W (2005). *Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler Açıklayıcı Notlar*.(Çev.), Kerem Altıparmak.

Kaygalak S (2009). *Kentin Mültecileri: Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme*, Ankara: Dipnot

Kurban D ve Yüksek H D (2006). “Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. İstanbul: TESEV.

King R (2002). Towards A New Map of European Migration. *International Journal of Population Geography*. 8 (2), 89-106.

Kurt S L (2016). Çocuk Haklarına İlişkin Temel Uluslararası Belgeler ve Türkiye Uygulaması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 100 yıl: 16 (36), 99-127.

Özdemir O vd (2012). Kişilik Gelişimi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 4/4, :566-589 http://www.cappsy.org/archives/vol4/no4/cap_04_33.pdf Son Erişim Tarihi 5 Haziran, 2018.

Pala A (2013). *Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

Pala A (2015). Yerinden Edilme ve Yeniden Yurtlanma: Zorunlu Göç ve Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Evin Kaybı ve Yeniden Kuruluşu, *Moment Dergi*, 2 (1), 81-99.

Semerci Uyan P (2012). Ayrımcılık Bağlamında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. İçinde: Çayır K ve Ayan Ceyhan M (der), *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 189-198.

Sirkeci İ (2012). “Transnasyonal Mobilite ve Çatışma. *Migration Letters*, 9 (4), 353-363.

Sirkeci İ ve Bardakçı S (2016). Suriye’den Gelenler Misafir Değil Bir Göç Kültürünün Öncüleri. *Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (7), 531-544.

Sirkeci İ (2017). Bir Güvensizlik Ülkesi Olarak Türkiye’nin Mültecileri, Suriyeliler ve Türk Mülteciler. *Göç Dergisi*, 4 (1), 21-40.

Sirkeci İ ve Göktuna Yaylacı F (2019). Küresel Hareketlilik Çağında Göç Kuramları ve Temel Kavramlar. İçinde: Göktuna Yaylacı F (der). *Kuramsal ve Uygulama Boyutları ile*

Türkiye’de Sığınmacı, Mülteci ve Göçmenlerle Sosyal Hizmetler, Londra: Transnational Press London, 15-38.

Şahin C (2001). Yurt Dışı Göçü Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerine Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme. *G.Ü Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (2), 57-67.

Şener D K ve Ocakçı A F (2014). Yoksulluğun Çocuk Sağlığı Üzerine Çok Boyutlu Etkileri. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 13 (1), 57-68.

TESEV (2005). *Türkiye’de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 16 Ağustos 2015-16 Ağustos 2016 Tarihleri Arasında Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşamını Yitiren Siviller Bilgi Notu, <https://tihv.org.tr/16-agustos-2015-16-agustos-2016-tarihleri-arasinda-sokaga-cikma-yasaklari-ve-yasamini-yitiren-siviller-bilgi-notu/> Son Erişim Tarihi 17. 03.2018.

Tokuç B (Ed) (2014). *Savaş ve Çocuklar*. HASUDER - *Çocuk Sağlığı Çalışma Grubu*, HASUDER, Yayın No : 2014-1, Ankara.

Uluocak Polat G (2009). İç Göç Yaşamış ve Yaşamamış Çocukların Okulda Uyumu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 35-44.

UNICEF (2004). Dünya Çocuklarının Durumu 2005, Çocukluk Tehdit Altında. Ankara: UNICEF.

UNICEF (2006). Dünya Çocuklarının Durumu 2006, Dışlanan ve Görülmeyen. Ankara: UNICEF.

UNICEF (2005), Dünya Çocuklarının Durumu Raporu. (http://www.unicef.org/turkey/pdf/_dcd05.pdf), (Son Erişim Tarihi 10.02. 2019).

UNICEF (2012). Türkiye’de Çocuk ve Genç Nüfusun Durumunun Analizi 2012. <https://abdigm.meb.gov.tr/projeler/ois/egitim/033.pdf> (Son Erişim Tarihi: 04.06.2018).

UNICEF (2016). Köklerinden Koparılanlar Mülteci ve Göçmen Çocukların Maruz Kaldığı Giderek Büyüyen Kriz. <http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/Uprooted-ES-Turkish.pdf> (Son Erişim Tarihi: 01.06.2018).

Ünalın T (2008). Ülke İçinde Yerinden Edilme Konusunda Dünyada Durum ve Mevcut Eğilimler. İçinde: Kurban, D vd (der), *“Zorunlu Göç” İle Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, İstanbul: TESEV, 29-38.

Üstel F ve Özlem E (2004). Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş Ön Rapor. www.tesev.org.tr (Son Erişim Tarihi: 25.01.2019).

Yükseker D (2008). Yerinden Edilme ve Sosyal Dışlanma: İstanbul ve Diyarbakır'da Zorunlu Göç Mağdurlarının Yaşadıkları Sorunlar. , içinde: Kurban D vd (der), "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası, TESEV, 148-195.

EK 1. Görüşülenlere ait demografik veriler

No	İsim	Cinsiyet	Yaş	Kardeş	Eğitim	Gelir	Anne	Baba	Sur-eski evleri	Nerede ve kimle yaşıyor
1	Kevser	K	4/6	7	İÖ1	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
2	Bedir	E	4/6	0	İÖ-2	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev Sahibi	Kira-akraba
3	Esmanur	K	5/7	3	İÖ-2	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
4	Seda	K	6/8	2	İÖ-1	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
5	Abdullah	E	7/9	5	İÖ-1	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
6	Mehmet	E	8/10	4	İÖ-4	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
7	Alihan	E	11/13	7	Ortaokul	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
8	Adem	E	11/13	2	Ortaokul	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
9	Pervin	K	12/14	6	Ortaokul	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
10	Zahide	K	14/16	4	Lise 1 terk	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira-aile
11	Fatmanur	K	16/18	4	Lise 2	Daimi gelir yok	Sağ	Sağ	Ev sahibi	Kira aile

Immanuel Wallerstein: Bir Düşünce İnsanı (1930- 2019)

31 Ağustos 2019'da kaybettiğimiz Immanuel Wallerstein'i (1930-2019) bir yandan düşünceleriyle, diğer yandan da düşünüş biçimiyle hatırlayabiliriz. Hâlâ bizimle birlikte olan, öğrenmeye ve kullanmaya devam ettiğimiz/edeceğimiz düşünceleri elbette önemli ve değerli. Fakat ben bu yazıda Wallerstein'in düşüncelerinden daha çok düşüncelerini mümkün kılan ve var eden düşünüş biçimi üzerine durmak istedim. Wallerstein'in büyük ölçüde göz ardı edildiğini düşündüğüm bu özelliğinden de çok şey öğrenebileceğimizi düşünüyorum. Belki en sonda söylemem gerekeni en başta söylersem: Geçmiş, şimdi ve gelecek üzerine Immanuel Wallerstein kadar ciddi düşünmüş çok az düşünür vardır.

Bu iddiamı gerekçelendirmeye başlarken, ilk önce "ciddi düşünmek"ten ne anladığımı açıklamam gerekiyor. Bundan, her şeyden önce ve her şeyden çok, düşünceden ve düşünüşten büyük bir haz duymayı; yaratıcı düşüncenin açıklayıcı, derinleştirici ve dönüştürücü gücüne inanmayı; kişinin hayatını düşünce etrafında örmesini ve yaratmasını; gündelik hayatının, arkadaşlıklarının, mesleğinin odağına düşünceyi koymasını; kısacası, düşünce hayatı sürmesini anlıyorum. Kâğıt üstünde okunduğunda bir sosyal bilimci için gayet normal gibi görünebilecek bu hayat tarzının, sosyal bilimcilere yakından bakıldığında gayet nadir bir hayat tarzı olduğunu görebiliriz. Düşünce hayatı sürmemek, yani hayatın odağına düşünceyi koymamak, yaratıcı düşünceyi engelleyen

ve sınırlandıran engellerin fark edilme ihtimalini de azaltıyor. Engellerin fark edilebilmesi, kişinin kendi hâlihazırdaki düşüncelerinin ne türden bireysel ve kolektif süreçler içinde oluşmuş olduğuna dair bir bilincin oluşmasıyla mümkün olabiliyor. Ayrıca düşünmeyi engelleyen faktörler sadece anaakım düşünceyi değil, muhalif düşünceyi de sınırlandırıyor. Bu engellerden bazıları şunlar olabilir: Sistemin kurumlarının ve bilgi/düşünce yapılarının çoğu zaman farkında olunmadan sistem-karşıtı düşünceleri/bilgileri de şekillendirmesi; sosyal bilimin farklı disiplinlere bölünmüş olması, disiplinlerin çıkar grupları halinde kurumsallaşması ve bu nedenle sistemin bütünsel bir analizinin yapılamaması; benimsenen düşüncelerin belli bir konfor sağlaması (başka bir deyişle dogmatiklik) ve konfor alanından olası bir çıkışın kaygı yaratması; farklı muhalif düşüncelere karşı ancak duygu düzeyinde anlaşılabilir (yani zor anlaşılabilen ve üzerine zor konuşulabilen) bir tepkisellik; ve belki bütün bunların sonucu olarak, gerçek düşünmenin büyük bir çaba gerektirmesi, çünkü bu çabanın hem sisteme/kurumlara/yapılara karşı hem de kişinin kendisine karşı yürütülmek zorunda olması.

Wallerstein'in düşünce hayatına baktığımda, bu türden engelleri görmeyi başararak gerçekten düşünebildiğini; bu düşünebilme becerisinin arkasında ise bir başka beceri olan eklektik olabilmenin, başka bir deyişle birbirinden çok farklı düşünür ve gruplardan öğrenebilme becerisinin yattığını düşünüyorum. Örneğin Wallerstein, kapitalizmin yapısal özellikleri ve çelişkileri hakkında daha iyi düşünmeyi sosyalist Marx'tan ve "kapitalizmin savunucuları arasında en sofistike olanı"¹ olarak tarif ettiği Joseph Schumpeter'dan; zaman üzerine daha iyi düşünmeyi de tarihçi Fernand Braudel ve fizikçi-kimyacı Ilya Prigogine'den öğrendi. Eklektiklik, düşünce dünyasında genellikle olumsuz bir sıfat olarak kullanılmasına rağmen, aslında kendi düşünce sistemini oluşturabilen yaratıcı düşünürlerin hepsinde olan bir özellik olarak karşımıza çıkıyor. Farklı fikir ve kavramları tutarlı, yeni, kendine özgü bir tarzda bir araya getirebilen eklektik düşünürler, kendilerini hiçbir düşünüre tümüyle bağlı ve sadık hissetmiyor. Wallerstein, belki de eklektik düşünürlerin en yaratıcılarından olan Karl Marx'a şöyle bakılması gerektiğini söyler: "Marx, modern düşünsel ve siyasal tarihte anıtsal bir kişidir. ... Bununla birlikte Marx, Marksist olmadığını söylediğinde kendisini ciddiye almalı, buna bir [şaka] gözüyle bakıp geçmemeliyiz. Marx, yandaşı olduğunu açıklamış pek çok kişinin bilmediği bir şeyi, kendisinin bir on dokuzuncu yüzyıl insanı olduğunu ve ufkunun kaçınılmaz bir biçimde bu toplumsal gerçeklikle sınırlandığını biliyordu. ... Bu nedenle, Marx'ın yazılarını anlamlı olabilecek tek biçimde –bildiği kadarını bilen bir kavga yoldaşının yazıları olarak– kullanalım."² Burada Marx örneğinden bahsetmesi Marx'a böyle bakmanın çok zor olmasıyla ilgilidir ve bu zorluk Marx'tan değil ortodoks Marksistlerden kaynaklanır. Yoksa Wallerstein sadece Marx'a değil,

önemsediği bütün düşünörlere böyle yaklaştı: Bazı şeyleri çok iyi görebilmiş ve düşünöbilmiş, ama bazı şeyleri görememiş ve düşünömemiş kişiler olarak.

Peki Wallerstein bu becerileri nasıl geliştirebildi? Temeller rastlantılarla atılmış olmalı: Dünyanın merkezi olmakta olan New York'ta doğması, düşünöyü modern dünyada belki de en çok ciddiye almış dini gelenek olan Yahudiliğin mensubu olması, çok iyi bir eğitim alması³ ve erken yaşta kazandığı yabancı dil bilgisi gibi. Bu temeller üzerinde inşa etmeye başladığı düşünöce hayatı, Afrikanist olmaya karar verdiği doktora yıllarından başlayarak hep enternasyonal bir düşünöce hayatıdır. Zamanının önemli bir bölümünü Afrika'da geçirdiği 1950'lerin ikinci yarısı ve 1960'lar, Afrika'da sömürgelerin ardı ardına bağımsızlıklarını kazandığı; yeni devletlerin ulus-devletleşmeye, kalkınmaya, Batı gibi olmaya çalıştığı iyimserlik yıllarıdır. Ancak, ulusal kurtuluş hareketlerinin devlet iktidarını ele geçirişini ulusal kalkınmanın takip edeceğine dair bu iyimserlik havası, –kolonyal bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin bağımsızlık döneminde neo-kolonyal biçimler olarak devam etmesi, sosyalist ve milliyetçi liderlerin hızla otoriterleşmesi, şovenleşmesi ve yer yer yozlaşması ile birlikte– çabuk dağılacaktır.

Wallerstein'in öğrenme becerisiyle ilgili bana ilginç gelen bir diğer nokta, eğer öğrendiği kişilerle aynı çağda yaşıyorsa, onlarla kişisel/entelektöel arkadaşlıklar kurmak ve kolektif bir düşünöş başlatmak için özel bir çaba sarf etmesidir. Örneğin Frantz Fanon ile 1960 yılında Gana'da tanışır, ulusal kurtuluş hareketlerinin potansiyelleri ve yeni yeni görünmeye başlanan sınırları üzerine onunla uzun sohbetler eder. Fanon bir yıl sonra yayımlanan, kan kanserinden ölmeden önce hızla bitirdiği *Yeryüzünün Lanetlileri* kitabında bu vaatleri ve tehlikeleri analiz edecektir. Wallerstein, Washington'da ölüm döşeğinde ziyaret ettiği Fanon'un kendisine, ama bizzat kendisini hedef almadan, Amerikalıların diyalog değil monolog yaptığını söylediğini hatırlar.⁴ Wallerstein Fanon'dan çok şey öğrendiğini hep söyledi, ama ne öğrendiği en azından benim için tam olarak açık değil. Irkçılık, anti-kolonyal şiddet, proletarya dışındaki toplumsal grupların (örneğin lümpen proletarya) devrimci potansiyeli, ulusal kurtuluş hareketlerinin yozlaşması gibi konular üzerine düşünömeye çalışırken elbette öğrendi. Fakat ben, Washington'daki karşılaşmalarından kalma hatıraya belli bir zorlamayla retrospektif bir anlam da yüklersem, Fanon'dan her şeyden önce dinlemeyi öğrendiğini düşünüyorum: Siyahların, sömürgeleştirilmişlerin, ezilenlerin, mülksözlerin söylediklerini dinlemek, seslerini duymak ve bunları ciddiye almak. Avrupa-merkezci bir dünyada bunu yapabilmek hiç de kolay olmayabilir. Nitekim sayısız Batılı düşünür bu sesleri dinlemeyi öğrenememiş gibidir çünkü zaten her şeyi en iyi kendilerinin bildiğine dair çok derinlere işlemiş bir inançları vardır. Wallerstein istisnalardan biri olur ve en çok Fanon'la olan entelektöel ve kişisel bağında cisimleşen bu diyalogu küresel Güney'in başka isimleriyle de ömrünün sonuna kadar sürdürür.

Wallerstein 1960'lerde, ulusal kalkınma ve modernleşme hedeflerinin bizzat kapitalist/liberal jeokültürün teşvik ettiği hayaller olduğunu görmeye başlar. Doğu'nun ve Güney'in yoksul ülkelerinin Batı gibi olması, Batı'yı yakalaması mümkün değildir, çünkü kapitalizm bizzat merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz gelişimi yaratan, sürdüren ve bu eşitsizlik olmadan yaşaması mümkün olmayan küresel bir sistemdir. Wallerstein hem bizzat kendi gözleriyle gördüklerinden hem de Raúl Prebisch, Andre Gunder Frank, Samir Amin ve Arghiri Emmanuel gibi sosyal bilimcilerden merkez/çevre eşitsizliği, eşitsiz mübadele, az gelişmişliğin gelişimi gibi olgular üzerine dünya ölçeğinde düşünmek gerektiğini öğrenir.

Yine aynı dönemlerde, Fransız tarihçi Braudel'den bir sosyal gerçekliği analiz etmek için gerekli olan doğru analiz birimini saptamanın önemi üzerine düşünmeyi öğrenir. Braudel, tarihsel bir olguyu incelerken zamansal analiz birimi anlamında üç temel zamansallık öneriyordu: Uzun zaman, döngüsel zaman ve olayların zamanı. Braudel'e göre tarihçiler tıpkı gazeteciler gibi genelde üçüncü zaman tipiyle ilgilenirdi. Oysa bu zaman tipi toz gibiydi, hem uçuşuyor hem de analistin gözüne kaçarak görmesini engelliyordu. Tarihsel açıdan asıl açıklayıcı olan ise, değişimin çok yavaş gerçekleştiği uzun (yapısal) zaman ve uzun zamanın içindeki döngülerdi (salınımlar). Braudel mekânsal analiz birimi anlamında ise, yine toplumsal ve siyasal olguları anlamak için devletler ya da imparatorluklardan ziyade bu siyasal yapıları kapsayan dünya-ekonomilerine bakmak gerektiğini düşünüyor ve bunun nasıl yapılacağını Akdeniz üzerine olan devasa kitabında gösteriyordu. Braudel ve mensubu olduğu Annales tarih ekolü bir önemli şey daha yapıyordu: Sosyal bilimler arasındaki duvarları yıkmak ve böylece incelenen olgunun bütünsel bir analizini yapabilmek.

Wallerstein sadece düşünürlerden değil, sistem-karşıtı hareketlerden de hep çok şey öğrendi ve bunu sadece dışarıdan bir gözlemci olarak değil, hareketlerin parçası olarak yaptı. Örneğin, 1968'de öğrenci hareketlerinin dünyada en aktif ve güçlü olduğu kampüslerden biri olan Columbia Üniversitesi'nin bir öğretim üyesi olarak, "olaylar"ın başlamasından itibaren harekete destek verdi, desteğin de ötesinde kendisini devrimin içinde buldu.⁵ Wallerstein'e göre 1968, birbirleriyle ilgili dört temel şey başararak bir dünya devrimi olmuştur: a) Kapitalist-emperyalist sistemle birlikte reel-sosyalizm, sosyal-demokrasi ve ulusal kurtuluş hareketleri gibi varolan sistem-karşıtı hareketleri de, yozlaşmışlıkları, sistemle girdikleri suç ortaklıkları, ezilen çeşitli grupları ihmal ettikleri gibi nedenlerden ötürü radikal bir eleştiriye tabii tutmak; b) daha önceleri ihmal edilen ve devrim ertesine ertelenen ırkçılık, cinsiyetçilik ve ekolojik yıkım gibi meseleleri birincil meseleler olarak sahneye çıkarmak; c) gerçek bir ilerleme için devlet iktidarını ele geçirmenin şart olduğu (ister devrimle ister seçimle) inancını sorgulamak ve

böylece liberalizmin temellerini sarsmak; d) ve ilerlemenin birbirini takip eden tarihsel aşamalar halinde gerçekleştiğine dair inancı yıkarak ilerlemenin kesin olmadığını, örneğin kapitalizmin önceki sistemlere karşı bir ilerlemeyi temsil etmediğini, dolayısıyla sosyalizmin de ilerici olabilmesi için daha iyi düşünmesi gerektiğini ortaya koymak.

Wallerstein 1960'larda öğrendiklerini 1970'lerin başlarında sentezleyerek sistematik bir yaklaşım haline getirdi⁶ ve kapitalizmin bir dünya-sistemi olarak ortaya çıkışını, gelişimini, yapısal nitelik ve gerilimlerini analiz ettiği *Modern Dünya-Sistemi* kitabının ilk cildini 1974'de yayımladı. Wallerstein, Karl Polanyi'nin karşılıklılık/takas (*reciprocity*), yeniden dağıtım ve pazar ekonomileri ayrımını alarak, bunları sırasıyla üç temel toplumsal sistem ve analiz birimi olarak kavramsallaştırıyordu: mini-sistemler, dünya-imparatorlukları ve dünya-ekonomileri. Kapitalist dünya-sisteminin ayırt edici özelliği, sınırsız sermaye birikimini birincil öncelik yapan ilk dünya-ekonomisi olması, bu öncelik için gerekli olan kurumları oluşturabilmesi, başka öncelikleri olan dünya-imparatorluğu kurma çabalarını engelleyebilmesi ve zamanla başta eski dünya-imparatorlukları olmak üzere bütün yeryüzüne yayılabilişiydi. Fakat kapitalist dünya-sisteminin egemen (merkez) ideolojisi olan liberalizmin etkisiyle kurumsallaşan sosyal bilimler, bizzat bu dünya-sisteminin analiz edilebilmesini de engelliyordu. Modern toplumsal yapı kompartımanlara bölünmüş ve her bir kompartıman için ayrı bir sosyal bilim görevlendirilmişti: Geçmiş için tarih, devlet için siyaset bilimi, toplum için sosyoloji ve piyasa için ekonomi. "Pre-modern" toplumsal sistemleri analiz etmek içinse iki sosyal bilim görevlendirildi: Uygarlaşmış ama uygarlık içinde donup kalmış, yani değişemeyen ve ilerleyemeyen Doğu imparatorlukları için oryantalizm ve ilkel topluluklar (kabileler) için antropoloji.⁷ İşte Wallerstein 1970'lerin başından itibaren bu bölünmeye karşı çeşitli biçimlerde mücadele etmeye başladı ve disiplinler-arası bir yaklaşım değil, tek bir tarihsel sosyal bilim (*historical social science*) disiplini geliştirmeye çalıştı. 1974'de şöyle diyordu: "Toplumsal sistemlerin analizi için çok-disiplinli bir yaklaşım değil, tek-disiplinli bir yaklaşım çağrısı yapıyorum. Umuyorum ki bu kitabın temel içeriği bu ifadeden ne anladığımı ve onu ne kadar ciddiye aldığımı gösterecektir."⁸

Yazdıklarına ilave olarak, Wallerstein'in düşüncüyü ve kendi düşüncelerini ne kadar ciddiye aldığını gösteren önemli bir örnek kurumsal alandan verilebilir. Çok daha prestijli bir üniversitede rahatça çalışabilecekken, 1976'dan itibaren Binghamton Üniversitesi'nde yakın arkadaşı Terence K. Hopkins'le birlikte *kendilerine ait bir sosyoloji bölümü* (alternatif, muhalif, demokratik, tek-disiplinli) inşa etmeyi tercih ederler.⁹ Wallerstein, aynı üniversitede aynı yıl kurdukları Fernand Braudel Merkezi'nin de müdürlüğünü yürütmeye başlar. Bu iki kardeş kurumda (bölüm ve merkez) dünyanın pek çok yerinden gelen entelektüeller,

aktivistler ve doktora öğrencileri –bireysel ve kolektif olarak– kapitalist dünya-sisteminin çeşitli boyutlarını ve farklı bölgelerde aldığı çeşitli biçimleri incelerler. Binghamton’daki araştırma gündemi, Wallerstein’in liberal sosyal bilimler ortodoksisine karşı büyük direniş veya protesto perspektifleri olarak gördüğü Marksizm ve *Annales* başta olmak üzere,¹⁰ Siyah hareketleri ve feminizm gibi toplumsal hareketlerden de etkilenmiştir. Merkez ve bölümün dünya-sistemleri analiziyle şekillen özellikle ilk yirmi yılı, düşünsel üretkenliğiyle ve katılımcıların bu düşünsel direniş hareketinin parçası olmaktan dolayı deneyimledikleri coşkuyla ünlüdür.¹¹

Wallerstein’in etkisi en çok olmuş eseri kapitalist dünya-sisteminin uzun tarihini incelediği dört ciltlik *Modern Dünya-Sistem*’dir, fakat kendisi bu tarihsel çabaya paralel olarak “şimdiki zaman” üzerine düşünmeyi de hiç bırakmadı. Ne var ki, şimdiki zaman asla sadece “şimdi” değildir; yapısal zaman içinde ve yapısal zaman içindeki döngülerin (hegemonya döngüleri ve Kondratyef dalgaları) içinde belli bir âna tekabül eder. Örneğin Wallerstein’e göre, bir süredir içinden geçtiğimiz şimdiki zamanlarda ABD hegemonyasının gerileyişine, ama bundan daha önemlisi kapitalist dünya-sisteminin yapısal zamanının sonuna, yani bir tarihsel sistem olarak ölümüne tanık oluyoruz. Bu bağlamda, 1990’ların başlarında Doğu Bloku’nun çöküşünden hemen sonra, liberaller sevinç sosyalistler karamsarlık içindeyken, Wallerstein’in 1991’de çökenin sosyalizm değil liberalizm olduğunu iddia etmesi¹² ve bugünden geriye bakıldığında –bana göre– haklı çıkması düşüncelerindeki şaşkırtıcı isabetle, bu isabet ise düşünceyi ciddiye almasıyla açıklanabilir. Wallerstein’e göre, 1968 dünya devrimi liberal jeokültürü temelden sarsmıştı, fakat binanın hâlâ ayakta olması temellerindeki derin çatlakların –hem liberaller hem sosyalistler tarafından– fark edilmesini engelliyordu. Ta ki, büyük ölçüde sahteleşmiş bir sistem-karşıtlığı yürüten reel-sosyalizmin 1991’deki çöküşü, liberalizmin 1968’de başlayan meşruiyet kaybına son çiviye çakana dek. Wallerstein böyle düşündüğü için 1990’lı yıllarda karamsarlığa kapılmadı ve yeni ortaya çıkan Zapatista, küreselleşme-karşıtlığı ve Dünya Sosyal Forumu gibi sistem-karşıtı hareketleri çok önemsendi, onlarla iletişimini hep sürdürdü.

Wallerstein’e göre şimdi (önümüzdeki birkaç on yıl içinde), yeni bir tarihsel sisteme geçiş çağında, normal şartlarda olmayan türden tarihsel bir fırsatla karşı karşıyayız. Özellikle de gerçek sistem-karşıtlığının bir bakıma yeniden doğduğu 1968’den sonra. Wallerstein, Hopkins ve Giovanni Arrighi, 1848’e 1789’un aşılması ve 1917’in provası; 1968’e ise 1917’in aşılması olarak bakıyorlar ve şu soruyu soruyorlardı: “Peki 1968 neyin provasıydı?”¹³ Sorunun cevabı, başka bir tarihsel sisteme geçişin provası olmalıdır. Ne var ki, geçişin sonucu (ilerleme mi gerileme mi?) asla kesin değildir. Başka bir deyişle kapitalist dünya-sisteminin

yerini daha kötü bir sistem (ya da sistemler) de alabilir daha iyi bir sistem de. Wallerstein'in Prigogine'den öğrenerek geliştirdiği düşüncelerine göre, yapısal zamanın görece öngörülebilir akışının aksine, geçiş zamanında kesinlikler yoktur; belirsizlikler ve kaos hüküm sürer. Kaotik zamanlarda, yolun çatallandığı zamanlarda, bireysel/kolektif faillikler ve ahlaki seçimler hiç olmadığı kadar önem kazanabilir. Fakat Wallerstein'e göre doğru zamanlarda doğru eylemlerde bulunabilmek için hazırlıklı olmak;¹⁴ hazırlıklı olmak için de –hem geçmişe hem geleceğe yönelik olarak ve eş zamanlı olarak– kısa, orta ve uzun vadeli düşünmeyi bilmek gerekir.¹⁵

Wallerstein yaklaşık atmış yıl boyunca bu beceriyi geliştirmeye, geliştirdikçe de dünya soluna yaymaya çalıştı.¹⁶ Bunu hem dünyayı anlamak hem de onu değiştirmek için yaptı. Entelektüellik nosyonu hakkında yaptığı şu tanımı ciddiye aldı ve buna uygun bir düşünce hayatı yaşadı: “Entelektüel zorunlu olarak üç düzeyde iş görür: Bir analizci olarak hakikat arayışındadır, ahlaklı bir kişi olarak iyi ve güzel olanın arayışındadır, siyasi bir kişi olarak ise doğru olanı, iyi ve güzel olan ile birleştirme uğraşındadır.”¹⁷

Barış Ünlü

Sonnotlar

¹ Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 149.

² Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), s. 9. Wallerstein, kendi anlatımıyla, aşamalar halinde ilerlemeye inanan Marx'tan değil, “tarihi karmaşık ve dolambaçlı gören; bu nedenle de kapitalizmi tarihsel bir sistem olarak eleştiren Marx”tan öğrendiğini söyler: Immanuel Wallerstein, “Marx ve Tarih: Kutuplaşma”, E. Balibar ve I. Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, çev. Nazlı Ökten, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), s. 160.

³ Örneğin Columbia Üniversitesi'nde Paul Tillich, C. Wright Mills ve Daniel Bell gibi profesörlerin öğrencisi olmuştu. Wallerstein'in entelektüel serüveninin ve etkilendiği düşünürlerin kendisi tarafından yazılmış kısa bir anlatısı için bkz. Bkz. Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, (New York, The New Press, 2000), s. xi-xxii.

⁴ Immanuel Wallerstein, “Reading Fanon in the 21st Century”, *New Left Review*, n. 57 (Mayıs-Haziran, 2009), s. 118; Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, s. 250.

⁵ Wallerstein'in Afrika'daki ulusal kurtuluş hareketlerinin ve ABD'deki öğrenci hareketlerinin temel teorik ve politik metinlerini tarayıp derlemesi, sistem-karşıtı

hareketlerden öğrenmeyi ne kadar ciddiye aldığına dair bir örnek olarak görülebilir. Bkz. Immanuel Wallerstein ve Paul Starr, *The University Crisis Reader*, 2 Cilt, (New York: Random House, 1971); Aquino de Bragança ve Immanuel Wallerstein, *The African Liberation Reader*, 3 Cilt, (Londra: Zed Press, 1982).

⁶ Wallerstein'in üniversite ve öğrenci hareketleri üzerine yazdığı ve 1969'da yayımladığı kitabından, henüz dünya-sistemleri analizini geliştirmeye başlamamış olduğunu anlayabiliyoruz. Bkz. Immanuel Wallerstein, *University in Turmoil: The Politics of Change*, (New York: Atheneum, 1969).

⁷ Sosyal bilimlerin gelişimini ve bunun liberalizmle ilişkisini en kapsamlı olarak dördüncü ve son ciltte inceler: Immanuel Wallerstein, *The Modern-World System, c. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789-1914*, (Berkeley: University of California Press, 2011).

⁸ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System, c. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, (San Diego: Academic Press, 1974), s. 11.

⁹ Wallerstein, kendisinin aksine fazla yazmamış olan bu en yakın arkadaşına entelektüel ve kişisel olarak çok şey borçlu olduğunu çeşitli vesilelerle, örneğin iki kitabını (*The Modern World-System*'in birinci cildini ve *The Essential Wallerstein*'i) ona ithaf ederek gösterir. Dünya-sistemleri analizinin gelişimini ve temel kavramlarını inceledikleri ortak bir çalışmaları için bkz. Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*, (Beverly Hills: Sage Publications, 1982).

¹⁰ Wallerstein, Fernand Braudel Merkezi'nin dergisi *Review*'in ilk sayılarında önlerindeki kolektif düşünsel görevi kısaca ortaya koyar ve yolda önlere çıkabilecek çeşitli tehlikelerin (örneğin sistemin kendilerini ödüllendirerek içermesi, yani yavaşça yok etmesi) uyarısını yapar. Bkz. Immanuel Wallerstein, "The Tasks of Historical Social Science: An Editorial", *Review*, v. I, n. 1 (Yaz, 1977), s. 3-7; Immanuel Wallerstein, "Annales as Resistance", *Review*, v. I, n. 3/4 (Kış-Bahar, 1978), s. 5-7.

¹¹ Hopkins ve Wallerstein'in yaratmış olduğu bu entelektüel atmosferi, özellikle Hopkins'in katkısına odaklanarak anlatan bir yazı için bkz. Mohammad H. Tamdgidi, "The Utopistics of Terence K. Hopkins, Twenty Years Later: A Postscript", (<https://www.okcir.com/the-utopistics-of-terence-k-hopkins-twenty-years-later-a-postscript/> erişim tarihi: 22.09.2019)

¹² Immanuel Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, çev. Erol Öz, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998).

¹³ G. Arrighi, T. Hopkins ve I. Wallerstein, *Sistem Karşıtı Hareketler*, çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), s. 97.

¹⁴ Wallerstein'in sık sık yaptığı bir uyarıya göre, hazır olmak gerektiği gibi kapitalizmin çökeceğini bilen bazı sağ siyasetlere karşı da uyanık olmak gerekir, özellikle de "hiçbir şeyin değişmemesi için her şeyi değiştirme" stratejisine (di Lampedusa stratejisi) karşı.

¹⁵ Wallerstein, ütopyaların yeryüzünde hiçbir zaman var olmamış/olmayacak cennet tasarımları olduklarını ve bu hayaller gerçekleşmediğinde doğal olarak büyük hayal kırıklığına yol açtıklarını düşünüyordu. Kendisinin –ütopya ve politika sözcüklerinden türeterek– icat ettiği ütopistik terimi ise, mükemmel olmayan ama daha iyi ve olası olan alternatif tarihsel sistemler üzerine düşünebilme becerisini anlatır. Ütopistik bilimden, ahlaktan ve siyasetten öğrendiklerimizi sentezleyip gelecek için yaratıcı bir düşünceye dönüştürme faaliyetidir. Ahlaki ve politik seçimlerin özellikle hayati olduğu geçiş zamanında, yani şimdi, ütopistik de hayati bir önemedir. Bkz. Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or the Historical Choices of the Twenty-First Century*, (New York: The New Press, 1998), s. 1-3.

¹⁶ Bu yayma çabasının sayısız örneği vardır. *Verso*'nun, Wallerstein'in ölümünden hemen sonra Fransızcadan İngilizceye çevirdiği bir örnek için bkz. Immanuel Wallerstein, "The Global Left: Past, Present, and Future", (<https://www.versobooks.com/blogs/4429-the-global-left-past-present-and-future> erişim tarihi: 23.09.2019).

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği: Gücün Retoriği*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, (İstanbul: bgst Yayınları, 2010), s. 91.

Bir Entelektüel Duruşun Gelişimi¹

Immanuel Wallerstein

Çeviren: Aydın Ördek, e-posta: aydinordek@gmail.com

Entelektüel özgeçmişim, çağdaş gerçekliği yeterli düzeyde açıklamaya yönelik uzun bir arayıştır, öyle ki ben ve başkaları onu kendimize dayanak kabul edebildik. Söz konusu arayış hem entelektüel hem de siyasiydi ve hep -benim için ya da bir başkası için- biri olmadan diğersinin mümkün olamayacağını düşünmüşümdür.

Sanıyorum bu arayışım New York City’de İkinci Dünya Savaşı sırasında lisedeyken başladı. Ailem siyasi bakımdan son derece bilinçliydi ve evimizde dünya meseleleri hep tartışılırdı. Pearl Harbor’dan çok önce de Nazizm ve faşizme karşı verilen mücadele başlıca kaygımızdı. Ayrıca dünya solunda, İkinci ve Üçüncü Enternasyonaller arasında yaşanan büyük bölünmenin de farkındaydık. Savaş zamanının yol açtığı sakin birlik ortamında bile, iki Enternasyonu biribirinden ayrı düşüren meseleler barizdi ve bunlar yerel düzeyde New York Eyaleti’nde benim için Liberal Parti ile Amerikan İşçi Partisi arasındaki siyasi farklar üzerinden görünür oluyorlardı. 1947’de Columbia Koleji’ne girdiğimde, okuldaki ilk yıлымda kampüsteki en canlı siyasal örgüt Amerikan Gaziler Komitesi (AGK) idi. Bir gazi olmak için çok genç olsam da AGK’nin toplantılarına katılacak ve bu örgütün de aynı ayrışmadan mustarip olduğuna (zarar gördüğüne) tanıklık edecektim.

Tartışmalara (ve çekilen nutuklara) verdiğim tepki ve bunun bir sonucu olarak yaptığım bütün okumalar dünyadaki çok küçük bir topluluk tarafından paylaşılıyordu. Sosyal Demokratlar beni Komünistlerle ilgili neredeyse söyledikleri her şeyin doğru olduğuna ikna etmekteydiler -Stalinizm’in ve terörün kötülükleri, dünya partisi hattından verilen ilkesiz ödünler, hurafeler.² Ancak aynı şekilde Komünistler de beni Sosyal Demokratlarla ilgili söyledikleri her şeyin doğru olduğuna ikna etmekteydiler -Batı milliyetçiliklerine mütemadiyen teslim olmaları, kapitalist kutuplaşmaya muhalefetlerinin inanılmaz zayıflığı, ırk eşitsizliği konusunda ciddi bir karşı duruşa sahip olmamaları.

Bu durum benim için siyasal olarak o zamandan beri mücadele etmek zorunda kaldığım çok sayıda ikileme yol açtı. Entelektüel olarak ise yazdıklarımda yıllar içinde olgunlaştırdığım bir soruya yönelmeme neden oldu: sistem karşıtı hareketler olarak adlandırdığım hareketlerin doğası ve bunların kendilerini

tamamen kurtarmayı hiçbir zaman beceremedikleri sistemik kısıtların yapılandığı faaliyetleri. Kısacası, sadece yaptıkları şeyi nasıl yaptıklarını daha iyi anlamak için değil, aynı zamanda mevcut durumda hakikaten elde olan siyasi seçenekleri daha iyi formüle etmek için de söz konusu hareketleri tarihselleştirmeye başladım.

Savaş sonrası dönemin ilk yılları olan 1945-50 arası, her şeyin mümkün görüldüğü baş döndürücü zamanlardı. Bu yıllar benim için (çok sayıda başka insan için) Kore'deki savaşla son buldu. Birleşik Devletlerde birdenbire Komünizm karşıtlığı baskın hale geldi ve McCarthyçilik güçlenmeye başladı. 1951-53 arasında ABD Ordusu'nda askerlik yaptım, Columbia'ya döndüğümde yüksek lisans tezimi ABD siyasal kültürünün bir görünüşü olarak McCharthycilik üzerine yazmaya karar verdim. McCharthyciliğin iş bitirici sağa ait, aslında Komünistlerle çok az ilgili, daha çok öncelikli olarak çok yönlü muhafazakârlara yönelik bir program olduğunu gerekçelendirebilmek için Wright Mills'in *New Men of Labor*'da (Yeni Emekçi Sınıflar) çok yönlü muhafazakârlarla iş bitirici sağ arasında yaptığı ayrımı esas aldım. İlgiyle karşılanan, o zaman epey atıf alan bir makaleydi. 1950'lerin diliyle kendimi bir "siyaset sosyoloğu" kabul etmem gerektiği yönündeki hissimi doğrulamıştı.

Bununla birlikte ABD siyasetini öncelikli entelektüel ilgi alanım kılmamaya karar verdim. Lise yıllarımdan beri Avrupa dışı dünyaya derin bir ilgi duyuyordum. Özellikle çağdaş Hindistan'daki gelişmeleri takip ediyor, Gandhi ve Nehru üzerine çok okuyordum. 1951'de, bir uluslararası gençlik kongresine katıldım ve orada Afrika'dan çok sayıda delege ile tanıştım, çoğu yaşça benden büyüktü ve ülkelerinin siyasetlerinde önemli konumlara sahiplerdi. 1952'de Senegal, Dakar'da başka bir gençlik kongresi düzenlendi. Birdenbire, bu çok erken dönemde, kendimi, bir süre sonra (bu durumda Fransa'nın egemen olduğu Batı Afrika'daki) kurtuluş hareketleri halini alacak çalkantının ortasında buldum.

Dayanışma çabamın bir eseri olarak Afrika'yı entelektüel ilgilerimin odağı kılmaya karar verdim. Fransızca'ya hâkim olduğumdan ve bu eski bağlantılarım nedeniyle Avrupa dil engellerini aşım Afrika çalışan az sayıdaki akademisyenden biri oldum. 1955'te Altın Sahili (Gana) ile Fildişi Sahili'ni, iki ülkedeki milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışında gönüllü derneklerin oynadığı rol bakımından karşılaştıracak bir doktora tezi yazmak ve Afrika üzerine çalışmak üzere bir Ford Vakfı Afrika Bursu kazandım. Artık yirmi yıl boyunca üstlenmeyi sürdüreceğim entelektüel bir role sahiptim, bir Afrika araştırmacısı olmuştum. Afrika konulu ve Afrika'nın sorunları hakkında çok sayıda kitap ve makale yazdım ve 1973'te (ABD) Afrika Çalışmaları Derneği'nin başkanı oldum. Yirmi yılı aşkın süre boyunca bütün Afrika'yı, belki de devletlerin ayrı ayrı dörtte üçünü ziyaret etmeyi başardım.

Eğer entelektüel arayışım beni kendi ülkemin aşına olduğum topraklarından, ilk gittiğimde ve üzerine çalışmaya başladığımda hâlâ sömürge bir kıta olan çağdaş Afrika'ya sürüklediyse, bunun sebebi 1950'lerde yirminci yüzyılın en önemli olayının Batı'nın dünyanın geri kalanı üzerindeki denetiminin ortadan kaldırılması için verilen mücadele olduğu yönündeki içgüdüsel hissimdi. Bugün bunu Kuzey-Güney ilişkilerine ya da merkez-çevre ilişkilerine ya da Avrupa merkezçiliğe ilişkin bir mesele olarak görüyoruz.

Şunu ifade etmek gerekir ki 1950'lerde, hatta sonrasında da uzun bir zaman, en önemli meselenin ne olduğuna ilişkin değerlendirmeme insanların çoğu katılmadı; zamanımızın asli meselesini tarif etmek için bazıları demokrasi ve totaliteryanizm arasındaki Soğuk Savaş tabirini, başkaları (ikisi de epey dar anlamda tanımlanan) burjuvazi ve proletarya arasındaki mücadele tabirini kullanıyordu (esasen çoğu insan için de böyle kaldı). Bu bakımdan benim arayışım sadece siyasal ve akademik dünyadaki geniş bir uzlaşmaya karşı verilen amansız bir savaş değil, aynı zamanda bu baskın görüşten türeyen içselleştirilmiş kavramlara karşı zihnimde verdiğim bir savaştı. Bundan sonra Afrika'yı çalışmalarımın ampirik odağı olmaktan çıkardım, ancak gözlerimin hem çağdaş dünyanın yakıcı sorunlarına hem de modern dünya-sistemin³ tarihini analiz etmedeki akademik sorunlara açılmasını Afrika üzerine yaptığım çalışmalara borçluyum. Eğitimimin görece küçük düşürücü taraflarının telafi edilmesini sağlayan Afrika'ydı.

Entelektüel arayışım boyunca, önceleri tartışmanın esasen çağdaş gerçekliğin ampirik analizi üzerine olduğunu düşünüyordum, ama kısa süre sonra asıl meselenin analiz araçlarıyla ilgili olduğunun farkına vardım. Bana öğretilen araçların ampirik analizlerimizi kısıtladığını, yorumlarımızı çarpıttığını düşünüyordum. Yirmi yılı aşkın süre boyunca, görüşlerim yavaş yavaş olgunlaştı, 1970'lerden sonra dünyaya "dünya-sistemler analizi" dediğim bir perspektiften bakmaya çalıştığımı söylemeye başladım. Bu, iki temel entelektüel karar içeriyordu. İlki "analiz birimi" tercihinin hayatiyet arz ediyor olmasıydı. Tüm modern sosyal bilimlerin devletlerin sınırlarının "toplumların" da sınırlarını teşkil ettiğini varsaydığını fark etmeye başladım. Bunun çok yanıltıcı bir varsayım olduğuna zamanla ikna oldum. Dahası, akla yakın tek analiz biriminin "dünya-sistem", daha da genel olarak "tarihsel toplumsal sistem" olduğunu iddia eder oldum.

İkinci entelektüel karar ise tüm modern sosyal bilimlere temel teşkil eden ve onları -idiografik hümanizm ve nomotetik bilim olarak- ayıran meşhur *Methodenstreit*'in tamamen yanlış bir tartışma olduğuydu. Herkesin beni teşvik ettiği gibi tartışmaya taraf olmaktansa, tuttuğum yolda ısrar ettim, içgüdüsel olarak, sonra da daha mesnetli yollarla eğer gerçek dünyanın ciddi düzeyde

tasviri ve açıklaması için çabalayacaksa tüm analizin eşanlı olarak tarihsel ve sistemik olması gerektiğine ikna oldum.

O zamandan beri çalışmalarımın iki temel ön kabulü, bir analiz birimi olarak dünya-sistemi ve tüm sosyal bilimlerin aynı anda tarihsel ve sistemik olması konusundaki ısrarım olmuştur. Savunduğum dönemde bu iki ön kabul de rağbet görmüyor ve coşkuyla karşılanmıyordu. İlk ön kabul benim alamet-i farikam halini aldı ve çok büyük bir etkiye sahip oldu. Dünya-sistemi en açık haliyle *Modern Dünya-Sistem*'in ilk cildinde, ikinci olarak da "Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Müstakbel Çöküşü: Karşılaştırmalı Analiz İçin Kavramlar" makalesinde bir analiz birimi olarak ileri sürdüğümde (ki iki çalışma da 1974'te yayınlanmıştır), birçok insan bunu olumlu karşıladı. Bazıları tamamen ikna oldu, diğerleri ise sadece iddianın ciddiye alınması gerektiğini söyledi. İddiaya en sıkı biçimde karşı koyanlar bunu ampirik gerekçelerle (olgusal olarak doğru olmaması nedeniyle) değil de daha çok epistemolojik gerekçelerle (sözüm ona yanlışlanabilir bir önerme olmaması nedeniyle) yaptılar.

Bu nedenle gerçek dünyanın tasvirinin daha önce yapılandan farklı olması gerektiğini iddia etmenin yeterli olmayacağını fark ettim. Asıl kavganın gerçek dünyanın tasvirlerinden hangisinin doğru ya da daha doğru yahut daha makul ya da daha kullanışlı olduğunu nasıl bilebileceğimiz üzerine yapılan kavga olduğunu fark ettim. Benim ve diğerlerinin entegre, karmaşık bütünler olarak toplumsal süreçlere ilişkin analizlerimize devam edebilmemiz için epistemolojik meselelerle boğuşmam gerekiyordu. Bu epistemolojik tartışmaların toplumsal gerçekliğin farklı tasavvurlarını ima ettiklerini hiçbir zaman gözden kaçırmaksızın, dikkatimi gittikçe artan bir biçimde epistemolojik meselelere yönelttim.

Bunların tamamını entelektüel manada faydalı işler olarak gördüm. Bu iki ön kabulü kullanarak, birçok eski tartışmayı yeniden yorumlayabileceğimi, bana göre aslında günümüz gerçekliğine ışık tutacak önemli ve yeni türde veriler toplayabileceğimi fark ettim. Bilhassa, toplumsal gerçekliğe bakmanın bu gözden geçirilmiş yolu, mevcut dünya-sistemimiz kadar yakın gelecekte halef dünya-sistemi (ya da sistemleri) oluşturmak için yapmak zorunda kalacağımız tarihsel tercihleri de açıklığa kavuşturdu. Dünya-sistemler analizi, somut meselelere çok çeşitli açılardan yaklaşmamı mümkün kıldı, ancak her zaman işin sonunda tüm parçaların birbirine uyduğu bir yolla. "Hakikati görmemi" sağlayan dünya-sistemler analizi değil. Dünya-sistemler analizi, daha ziyade, toplumsal gerçekliğin akla yatkın yorumları olarak kabul ettiğim şeyi, siyasal ve ahlaki kararlar alırken hepimiz için daha yararlı olduğuna inandığım yollarla yapmamı sağladı. Ayrıca uzun ömürlü yapılar ile son zamanlarda sözüm ona "küreselleşmeye" ilişkin yazılan devasa miktardaki yazıda olduğu gibi yeni olanın ne olduğu hakkındaki

moda kuramlarda düzenli olarak somut hale getirdiğimiz anlık ifadeler arasında ayırım yapmamı sağladı.

Enerjimi bir kapitalist dünya-sistem olduğunda ısrar ettiğim modern dünya-sistemin tarihsel işleyişinin ve gelişiminin tarif edilmesine hasrettim. Kurumsal dayanaklarını, tarihsel kökenlerini ve neden sistemik bir kriz ve yeni bir düzene kaotik geçiş aşamasında olduğunu düşündüğümün nedenlerini ortaya koymaya çalıştım. Bu kapitalist dünya-sistemin başlıca kurumsal yapılarının –Kondratiev dalgaları, meta zincirleri, geliri birleştiren hane halkları, devletlerarası sistem ve hegemonik çevrimler ile jeokültür- analitik tasvirlerini elde etmeye çalıştığım kadar ulusal kalkınmanın ve kalkınmacılığın açıklayıcı bir model (modernleşme kuramı) olarak neden yanıltıcı olduklarının da ayrıntılı bir eleştirisini yapmaya çalıştım.

Dünya sistemi çoğu zaman denge varsayımlarının ve uzlaşma kuramlarının tahayyüllerini akla getirir. Bu aslında zihnimdekine en uzak şey. Esasen sistemler hakkındaki en ilginç şey, tümünün de kurumsallaştırarak sınırlamaya çalıştıkları yarıklara sahip olmalarıdır. Georg Simmel, Lewis Coser ve Max Gluckman uzun zaman önce bu iddiayı dile getirdiler. Ancak sistemlerin kendi içsel çatışmalarını ortadan kaldırmada, hatta bunları yıkıcı biçimler almaktan alıkoymada bile her zaman başarısız oldukları da aynı düzeyde doğrudur. Bu anlayış, Karl Marx külliyyatının bize kalan başlıca mirası olmayı sürdürüyor.

Ancak son yirmi otuz yılda hep beraber oldukça açık bir biçimde farkına vardığımız gibi, herhangi bir tarihsel sistemde birden çok yarıklık vardır. Bu yüzden modern dünya-sistemdeki başlıca yarıkların hangileri olduğunu, bunların birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını, birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerini ve her yarığın bir diğerinin etkilerini nasıl sınırladığını analiz etmeyi denemeye enerji harcamaya başladım. Modern dünyamızın başlıca beş yarığı olduğunu düşündüğüm unsurları birbirinden ayırmak için çabaladım: ırk, ulus, sınıf, etnik köken ve cinsiyet.

Son olarak, hepimizi en çok ilgilendiren soruya döndüm: Ne yapmalı? Bu konudaki fikrimi “direniş, umut ve aldanma” kelimeleriyle ifade ediyorum. Bu üç kelime bana modern dünya-sistemin sistem karşıtı hareketleri olarak adlandırdığım şeyin hikâyesini anlatır. Bu hareketlerin hikâyeleri ile daha geniş jeopolitik tertibatı olduğu kadar, hem gerçekliği hem de gerçekliğe ilişkin arzularımızı tarif etmek için olgunlaştırdığımız siyasal kavramları ilişkilendirmeye çalışıyorum.

Dünya-sistemler analizi olarak adlandırdığım [entelektüel] duruş üzerine düşünmeye yönelmeden önce, etnik kökenle kast edilenin ne olabileceği sorusuyla cebelleştim. Frantz Fanon’un heyecan verici ve etkili yazılarını anlamaya

çalıştım. “Liberal bir toplumdaki radikal entelektüellerin” doğru siyasal tavırları konusunda 1968’den sonuçlar çıkarmaya çalıştım. Afrika’ya yönelik erken dönem ilgimi, bir bütün olarak modern dünya-sisteme yönelik sonraki çalışmalarım içine yerleştirmeye gayret ettim. Ve ilk kez *Modern Dünya-Sistem*’in girişinde bilginin yapılarına ilişkin sorunlarla yüzleşmeye çabaladım.

Okumaya, gözlemeye, analiz etmeye ve yazmaya devam ettikçe, entelektüel çabamın yinelenen ve temelde yatan temalarının neler olduklarını, benim için açıklama getirmesi en zor soruların hangileri olduğunu fark eder oldum. Böyle dört tema öne çıktı. Bunların ilki açıkça, hepimizin ısrarla yapmayı sürdürdüğü tikel değerlendirmelerden kaynaklı iddialara karşı kendimizi keşfine izinli kıldığımız evrensel uğraşlara verilen ağırlıktır. İnsanın kendi görüşlerini evrensel olanın ifadeleri, diğerlerinin görüşlerini ise muhtelif tikelerin çok sayıdaki ifadelerinden biri olarak kabul etmesi her zaman kolay olanıdır. Ancak eğer benmerkezci evrenselcilik Scylla ise benmerkezci fark, yani her toplumsal ifadenin, her akademik iddianın, her dünya kavrayışının eşit derecede geçerli/yararlı/etkili olduğu ve ne entelektüel ne de ahlaki ayrımların bir öneminin olmadığı iddiası ise Charybdis’tir.⁴ İki ihtimal de son derece makul, son derece demokratik bir dünyayı ortaklaşa analiz etmenin, kavramanın ve ona doğru yol almanın imkânını ortadan kaldırmak anlamına geliyor.

Güncelliğini koruyan ikinci mesele ise gerçek dünyanın gerçekliği ile bizim gerçek dünyanın gerçekliğine ilişkin algımız arasındaki ilişkidir. Yeni bir soru olmasa da geçtiğimiz on yılların asli tartışmalarından biri olmuştur. Yine kendi zihnimde benim duruşum oldukça açıktır. Bizim akademik gözlemlerimizin nesnesi olan bir gerçek dünya vardır. Aksi halde, gerçek dünya hakkında yazma zahmetine neden giriliyor olsun ki? Her halükârda hepimiz her gün bu gerçek dünyada yaşıyoruz ve yaptığımız her şeyde onu hesaba katmamız gerektiğinin tümüyle farkındayız. Eğer bunu yapamıyorsak, mütemadiyen karşımıza çıkarılan sorunlarla gerektiği gibi baş edemiyor oluşumuz manasında bize “psikozlu” denir. Diğer yandan bu gerçek dünyayı sadece bir çift gözlük camıyla görüyormuşçasına algıladığımız ve bu camların kesiliş biçiminin gördüğümüzü düşündüğümüz şeyi büyük oranda belirlediği benim için aynı düzeyde açık. Söz konusu gerçekliğin toplumsal olarak inşa edildiğini söylemek bana göre tartışma götürmez, yeter ki bu inşanın gerçekten toplumsal -yani bireysel değil de ortaklaşa- olduğunu hatırlayalım. Ancak aynı şekilde gerçek bir dünyanın var olduğunda ve onu sadece taktığımız toplumsal gözlüklerle görebildiğimizde ısrar etmek ciddi bilginler için süreklilik arz eden bir açmaz yaratır. Bu kabul, gözlüklerimizin bakışımızı nasıl bozduğu ve ışığın kırılmasının kalitesini nasıl geliştirebileceğimiz üzerine sürekli düşünmeyi gerektirir. Kendi üzerimize düşündüğümüz her sefer, aynı çelişkiyle karşı karşıyayızdır. İşte beni epistemolojik meseleleri analizlerimin merkezine yerleştirmeye sevk eden de bu açmazdır.

Yine yeni olmayan, tekrar edilen üçüncü tema, entelektüel analizin siyasal eylemle ilişkisi, yani kadim kuram ve praksis meselesi olmuştur. Burada bir çatışma görmediğimi zaten ifade etmişim. Tam tersi! Ancak tekrar etmek gerekirse, bunları uzak durulması gereken tehlikeli kıyılar olarak görüyorum. Bir tarafta bilimselliğin göstergesi farz edildiği yaygın bir biçimde dile getirilen slogan olan yanlış tarafsızlık iddiası durur. Diğer tarafta ise akademisyenin siyasal bir otoriteye, devletin ya da siyasal partilerin otoritesine siyasal bağlılık gerekçesiyle teslimiyeti durur. Bana göre akademisyenin görevi genel kabul gören doğruları siyasal ve entelektüel olarak alt üst etmektir, ancak söz konusu alt üst edişin toplumsal olarak faydalı olması, bunun gerçek dünyayı elimizden geldiğince kavramaya ve anlamaya dönük ciddi bir çaba olmasına bağlıdır.

Son tema, dünyanın süregiden yapılara sahip olduğu ve sürekli olarak değişmekte olduğu olgusunun nasıl tek bir analiz çerçevesine yerleştirileceğidir. Bu elbette güncelliğini koruyan ve benim başından beri dikkat kesildiğim ikinci bir epistemolojik meseledir. Bu, bir çözümünün olduğuna diğer insanları ikna etmenin zor olduğu bir mesele. Çoğumuz, ifadelerini az çok sonsuza kadar geçerliliklerini koruyacak hakikatler biçiminde ya da emsalsiz durumların tasvirleri olarak dile getirir. Ancak hiçbir durum emsalsiz olarak tarif edilemez, zira söz konusu durumu tarif etmede kullandığımız kelimeler daha geniş grupların, dolayısıyla süreklilik arz eden istikrarlı yapıların ortak özelliklerinin teşkil ettiği kategorilerdir. Ayrıca aynı zamanda hiçbir hakikat sonsuza kadar geçerliliğini koruyamaz, çünkü dünya hiç kuşkusuz kaçınılmaz ve sonsuz bir biçimde değişmektedir. Esasen bünyelerinde kendilerini yeni yapılara/kategorilere dönüştürecek süreçleri taşıyan geçici olarak yararlı olan yapılarla/kategorilerle çalışmak zorundayız.

Yazdığım zaman boyunca ileri sürdüğüm görüşlerde epey tutarlı olduğuma inanıyorum. Yine de siyasal ve entelektüel gelişimimde üç dönüm noktası olduğunu kabul etmek zorundayım. Zaten dile getirmiş olduğum ilki, örgütsel tarihi boyunca solun başına bela olan -ikinci ve Üçüncü Enternasyonaller arasındaki savaşım- meselelerle mücadelemdi. İkincisi, esasen ve öncelikli olarak Avrupa'nın hüküm sürdüğü dünyada yapılan ve kapitalist dünya-ekonomisinin devam eden kutuplaşmasını dikkate almayan Enternasyonaller tartışmasını, doğru bağlamına oturtmamı sağlayan Afrika ve ulusal kurtuluş hareketleri ile karşılaşmamdı. Üçüncüsü ise, doğrudan Columbia Üniversitesi'nde yaşadığım ve liberalizmin inatçı yanlısalarının ve sistem karşıtı hareketlere ilişkin toz pembe bakışın düşüncemden kazınmasına yardım eden 1968 dünya devrimiydi. 1968 devrimi aklımı başıma getirdi.

Elbette tüm bu zaman zarfında yararlı şeyler öğrenmiş olduğumu ve bu nedenle kaçınılmaz olarak görüşlerimin kimi önemli bakımlardan tekâmül etmiş olduğunu umut ediyorum. Bunu yardımsız yapmadım. Marx, Freud, Schumpeter ve Karl

Polanyi'ye eksilmeyecek bir entelektüel borcum olduğunu kabul ediyorum. Kişisel olarak tanıdığım ve oldukça kapsamlı bir biçimde okuduğum kişiler arasında (paralel bir akıl yürütme biçimini derinleştirmek yerine) akıl yürütme biçiminin değişmesinde en çok etkisi olan üç kişi Frantz Fanon, Fernand Braudel ve Ilya Prigogine olmuştur. Kuşkusuz üzerimdeki etkileri de bu kronolojik sırayla vuku bulmuştur. Fanon benim için modern dünya-sistemde dışlanan kişilerin, kendilerinin de bir sesi, bir bakış açısı ve sadece adalete değil ama entelektüel olarak takdir edilmeye dönük bir taleplerinin olduğu konusundaki ısrarlarının doruk noktasıdır. Beni zamanın ve mekânın toplumsal inşasının asli önemi ve bunun analizlerimiz üzerindeki etkisi hakkında bilinçlendiren Braudel'den başkası değildi. Prigogine ise beni kesinliklerin olmadığı ama bilginin var olmayı sürdürdüğü bir dünyanın olası tüm sonuçlarıyla yüzleşmeye sevk etti.

Dünya-sistemler analizinin bir kuram değil de görmezden gelinen meselelere ve yanıltıcı epistemolojilere karşı bir protesto olduğunu iddia etmiştim. Entelektüel değişim için bir çağrı, aslında kitaplarımdan birinin başlığında da dile getirdiğim üzere on dokuzuncu yüzyıl sosyal bilimlerinin ön kabullerini "düşünmemek" için bir çağrıdır. Entelektüel olduğu kadar siyasal olan ve olması gereken bir görevdir, çünkü -ısrar ediyorum- hakikat arayışı ve iyilik arayışı bir ve aynı arayıştır. Weber'in kast ettiği manada temelde rasyonel olan bir dünyaya doğru hareket edeceksek, entelektüel ve siyasal zorlukları görmezden gelemeyiz. Ve bunları tek tek hava geçirmez muhafazalara yerleştirip ayıramayız. Ancak zorlanarak da olsa her birine daha çok yaklaşmak üzere eşanlı olarak ileriye doğru hareket ederek mücadele edebiliriz.

Sonnotlar

¹ Bu yazı, <https://www.iwallerstein.com/intellectual-itinerary/> adresinden alınarak çevrilmiştir. Yazının sonunda bu metnin *The Essential Wallerstein* (New Press, 2000) kitabının giriş makalesinin çok az değiştirilmiş hali olduğu belirtilmektedir.

² *Langue de bois* karşılığı kullanılmıştır; apaçık olanı gizlemeye dönük belirsiz, soyut ve ağdalı dil, çn.

³ Türkçe'ye genel olarak "dünya sistemi" olarak çevrilen *world-system* kavramı, Wallerstein'in kavramsal çerçevesine uygun olduğu (kast edilenin esasen bir dünya olduğu) düşüncesiyle "dünya-sistem" ifadesiyle karşılanmıştır, çn.

⁴ Yunan mitolojisinde Scylla altı başlı bir deniz canavarı, Charybdis ise aşılması imkânsız bir girdaptır. Deyim, çok dar bir geçidin iki yanında Scylla ve Charybdis ile karşı karşıya kalan denizcilerin açmazını ifade eder, çn.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyedergi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	<i>Xxxxxxxxxxxxx</i>	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.